

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

НАТАЛІЯ ДІЧЕК
ОЛЬГА КОЛЯДЕНКО

БОРИС ГРІНЧЕНКО
У ДИСКУРСІ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Монографія

Київ — 2024

УДК 37.091.4

Рекомендовано до друку Вченою радою
Факультету української філології, культури і мистецтва
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 4 від 21 листопада 2023 року)

Рецензенти:

Т.Д. Кочубей, доктор педагогічних наук, професор (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)

Н.В. Куш, кандидат філологічних наук, доцент (Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського)

Автори висловлюють глибоку подяку благодійній організації
«Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Бориса Грінченка»,
завдяки фінансовій допомозі якої здійснено видання книги.

*До 160-ї річниці
від дня народження
Бориса Грінченка*

Дічек Н.П., Коляденко О.В.

Борис Грінченко у дискурсі історії національної освіти : монографія / Наталія Дічек, Ольга Коляденко ; за заг. ред. д-ра пед. наук, проф. Н.П. Дічек. — Київ : Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка, 2024. — 288 с.

ISBN 978-617-658-118-5

У монографії представлено системне авторське розкриття освітньо-просвітницького складника багатогранної національно орієнтованої творчості Бориса Грінченка (1863–1910), пов'язаної з відстоюванням і поширенням у складних умовах імперських утисків і бездержавного існування (остання третина XIX — початок XX ст.) видатним культурним діячем рідномовної народної освіти маленьких і просвіти дорослих українців. Висвітлено його надбання у галузі забороненого царатом україномовного підручникотворення; обґрунтування необхідності забезпечення національної спрямованості виховання, змісту та організації освіти українців; розвитку українознавчих етнографічних студій і як знаряддя навчання і виховання, і як важливого для національної самоідентифікації наукового напрямку. Аргументовано, що настанови Б. Грінченка є не лише вагомим національним освітнім надбанням, а й дедалі частіше наразі стають в нагоді сучасним вихователям дошкільних закладів освіти, учителям, викладачам вищих закладів освіти у контексті формування національно-патріотичного світогляду дітей та молоді.

Матеріали монографії призначено для використання у лекційній діяльності викладачів закладів вищої освіти (ЗВО) та викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти (ПППО) України, для оновлення змісту освітніх й освітньо-наукових програм у ЗВО та ПППО України, а також у дослідженнях науковців, аспірантів, майбутніх учителів, освітян-практиків.

УДК 37.091.4

© Дічек Н.П., Коляденко О.В., 2024

© Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка, 2024

ISBN 978-617-658-118-5

Вступне слово.....	5
ЧАСТИНА I. Про Українське в Україні в умовах російської імперської влади (друга половина XIX ст.).....	8
ЧАСТИНА II. Грінченкове слово як історичне свідчення про становище української школи за царату.....	34
ЧАСТИНА III. Погляди Бориса Грінченка на завдання народної школи в Україні (кінець XIX — початок XX ст.).....	65
ЧАСТИНА IV. Грінченкове підручникотворення.....	85
ЧАСТИНА V. Оригінальність внеску Бориса Грінченка в українську дитячу літературу.....	104
ЧАСТИНА VI. Боротьба за просвіту дорослого населення України.....	116
ЧАСТИНА VII. Етнографічні студії Бориса Грінченка: збереження духовних надбань українського народу.....	135
ЧАСТИНА VIII. Культурологічна багатозначність «Словаря української мови».....	158
ЧАСТИНА IX. Борис Грінченко в хронотопі Історії: від XIX до XXI століття.....	182
Післямова.....	237
Список використаних джерел.....	241

Суспільно-політичному, національно-культурному життю в незалежній Україні притаманне масове тяжіння громадян до освоєння національних духовних джерел, поглиблення знань про власне історичне коріння, фактично — воління аргументованої історією самоідентифікації. Тому науковці-гумантарії мають своєчасно задовольняти культурні та освітні потреби українців, сприяючи свідомому поцінуванню національних культурних надбань, долученню до віковичних традиційних цінностей, створених українським народом упродовж тисячоліть.

За твердженням англійського антрополога, одного з найвпливовіших європейських дослідників феномену нації та націоналізму Е. Геллнера, національна самосвідомість має базуватися на історії (міфі — *прим.*) про єдність: національну, класову, етнічну, релігійну¹, що постулює важливість формування спільної історичної пам'яті, як одного з маркерів національної ідентичності.

Розвиваючи вітчизняні міркування з теорії нації та націоналізму, відомий історик Г. Касьянов ще 1999 р. про українську націю писав так: «Цілком очевидно, що в початковий період становлення державної нації, який нині переживає Україна, «соціальне замовлення» полягає в легітимізації її вимог історичними аргументами»². Він також апелює до досліджень американського політолога й історика Дж. Армстронга, який стверджував, що певні «об'єктивні» складники поняття «нація» стають важливими чинниками націєтворення, переходячи у сферу суб'єктивного, перетворюючись на символи й міфи, але міф за Армстронгом — це не хибне знання, а скоріше ідеологічна конструкція, створена для певної мети, — це інтегрую-

¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. К.: Таксон, 2003. 300 с. (Ex professo). Бібліогр.: с. 191–192. Ernest Gellner. Nations and nationalism. Nationalism. [Геллнер, Гелнер, Геллнер] <http://www.litopys.org.ua/gellner/gel.htm>

² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ: Либідь, 1999. <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>

чий феномен, в якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення»³ (Armstrong, 1992).

У творенні символічного нарративу історії української нації актуально важливим є пошанування знакових історичних постатей, ознайомлення із життям і діяльністю яких формує емоційно забарвлене відчуття приналежності особи до уособленого минулого своєї країни, допомагає вибудувати образ минулого й усвідомити власне місце в історичному процесі, як на індивідуальному рівні, так і на рівні генерації. Не дивно, що персоніфікація⁴ нині є однією із стратегій історичної політики, що полягає в меморіалізації певних постатей історії та діячів у галузі культури.

Книжка, яку ви узяли до своїх рук, присвячена видатній історичній постаті незламної людини-борця за кращу долю свого народу, відданого сина України Бориса Грінченка (1863–1910). У культурно-освітньому дискурсі української історії він постає багатогранною особистістю — видатним українським письменником, літературознавцем, педагогом, ученим, істориком, перекладачем, мовознавцем, лексикографом, етнографом, журналістом, громадським діячем, який уособив зразок безкомпромісного служіння українській національній ідеї в умовах царату, творенню соборної незалежної Української держави.

У розмаїтій національно орієнтованій діяльності Б. Грінченка, окрім літературної творчості, одними з ключових напрямів були дієве розв'язання проблем рідномовної шкільної освіти і рідномовного просвітництва широких кіл українського населення. Вивчення праць діяча засвідчує, що свою роботу у цій царині він зосереджував на таких конкретних аспектах, як: відстоювання рідномовного навчання і виховання українських дітей, забезпечення національної спрямованості змісту та організації освіти, доцільний добір дидактичних методів та форм навчання дітей і просвіти дорослих, розвиток українознавства і як завдання школи, і як наукового напрямку.

³ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian History. In: (Eds): Potichnyi, P.J., Pelenski, J., Zekulin, G. *Ukraine and Russia in Their Encounter*. Edmonton. Ontario University Press. 1992. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20150/file.pdf>

⁴ Михайлова О. Персоніфікація як стратегія історичної політики в Україні. *Стратегічна панорама*. № 1. 2022. С. 8- 25.

Настанови Б. Грінченка не лише є національним надбанням освіти, а й дедалі частіше застосовуються сучасними вихователями закладів дошкільної освіти, учителями, викладачами закладів вищої освіти безпосередньо у контексті формування національно-патріотичного світогляду дітей та молоді.

Міркування Б. Грінченка щодо засад і завдань рідномовної школи у всій їх повноті досі не розкрито у системній цілісності, хоча це є актуальним завданням не лише з огляду на важливість історичної реконструкції поступу української освітньої думки і загалом культурних традицій, а й доцільності сучасного поширення педагогічних настанов Б. Грінченка, сповнених національного сенсу. Його погляди на шляхи розбудови української школи — це оригінальний синтез європейських ідей про організацію навчання й виховання дітей і молоді та національної культурної неповторності, а отже вони варті актуалізації.

Борис Грінченко беззастережно входить до «пантеону» — як уявної сукупності знакових постатей історії та культури, визнаних гідними вшанування в громадянських ритуалах спільної комеморації — героїчних особистостей, які діяли на гуманітарному фронті боротьби за національну самоідентифікацію.

Розглядаючи цю книжку як скромний внесок у меморіальні заходи з увічнення здобутків Бориса Грінченка, прагнемо, аби його життєдіяльність переконливо засвідчувала сучасникам інтелектуальну, творчу, мистецьку спроможність українців до досягнень світового рівня, що безумовно «працює» на формування національної гордості і патріотизму. Саме інтегративна функція спільної комеморації й зумовлює увагу держави до меморіальних заходів, що набувають особливої значущості у світлі агресії РФ проти України.

Видання книжки на пошану видатної у національному вимірі особи розглядаємо як своєрідну комеморативну практику, що сприяє консолідації нації⁵,

Наразі соціально затребуваними є такі якості особистості, як громадянськість та патріотичність, у формуванні яких великого значення набуває багатий історичний досвід боротьби українців за свою самостійність. Серед них — українські просвітителі, а між ними одне з цільних місць займає Борис Грінченко.

⁵ Там само. С.19.

∞ ЧАСТИНА I ∞

ПРО УКРАЇНСЬКЕ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Осягнути велич постаті Бориса Грінченка, огром усього зробленого ним допоможе осмислення особливостей історичного часу, на який припали життя і діяльність інтелектуала. Тоді виразно постане і значущість праці просвітника на ниві запровадження української народної школи в обставинах її повної відсутності і дії владно-цензурних заборон щодо рідномовної освіти українського народу, і важливість відстоювання ним своїх поглядів на початкову освіту дітей-українців як забезпечення принципу народності, що своєю чергою є запорукою формування національної самоідентифікації дитини. Б. Грінченко справедливо вважав вивчення рідної мови і літератури важливим засобом формування в українців національної самосвідомості та окремішності. Варто від початку пояснити, що у контексті характеристики становища українців в умовах життя в Російській імперії у ХІХ ст. й у перші десятиліття ХХ ст. поняття «просвітництво» тлумачимо як двоєдиний процес. По-перше, як своєрідний громадсько-національний рух, спрямований на поширення освіти й елементарних знань серед дорослого неграмотного українського населення. Наголосимо, що найважливішим засобом спілкування і пізнання у цьому процесі була рідна українська мова. По-друге, українське просвітництво у зазначений історичний час — це й ідейна, національно орієнтована громадська течія, учасники якої у різний спосіб сприяли поширенню серед переважно неписьменної української людності знань та головне — *української ідеї* як переконання у необхідності домогтися самостійного, незалежного від імперії буття. Поширювачі такої ідеї сподівалися, що у такому сенсі просвітництво стане ґрунтом для здобуття українцями у недалекому майбутньому рівних громадянських прав і політичної свободи.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. є важливим історичним періодом для дослідження розвитку національно-свідомісного зростання українців. Це були складні роки поступового добору шляхів активних дій представниками передового національно-орієнтованого українства за утвердження рідної мови та збереження самобутньої культури, і загалом за незалежне буття України. Як характеризував ці часи видатний український вчений-філолог і просвітник Іван Огієнко: «Біжучої річки не спиниш — вона греблю порве. Не спини й життя, коли воно справді існує. І не дивлячись на всі заборони, українська культура проте прямувала вперед, — знаходила хоч маленькі дірки в законах і тихенько точилась собі проз їх ... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...»⁶.

Важливе місце у тогочасних національно-визвольних змаганнях посідало просвітництво і шкільництво.

У дослідженні поняття «*просвітництво*», що розглядаємо у контексті становища українців в умовах Російської імперії у період ХІХ — ХХ ст. (до 1917 р.), інтерпретуємо як своєрідний громадсько-національний рух українців, одним з головних завдань якого було поширення освіти (грамотності) й елементарних знань серед дорослого українського населення, причому насамперед засобом різних видань рідною, українською мовою. Водночас українське просвітництво у складних умовах утисків влади того часу, про що йтиметься далі, у вказаних історичних межах — це й ідейна, національно налаштована суспільна течія, учасники якої у різний спосіб сприяли поширенню грамотності знань та української ідеї самостійності серед переважно неписьменного українського люду, сподіваючись, що знання стане ґрунтом здобуття політичної свободи і рівних громадянських прав українців.

Відповідно поняття «*шкільництво, народна школа*», у контексті розглядуваної історичної доби на українських землях тлумачимо як розмаїття освітніх заходів і діяльність організацій (у першу чергу різних типів початкових шкіл, недільних, земських шкіл, бібліотек,

⁶ Огієнко І. Обход закона. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. С. 225.

приватних видавництв), що реалізували прагнення прогресивної національної української інтелігенції поширювати рідномовну початкову освіту, початки знань про рідну історію, звичаї, природу.

Патріотично налаштовані освічені українські люди, передовсім — інтелігенція, студенти, усвідомлювали, що одним із вирішальних чинників формування національної свідомості українців є освіта, тому боролися за створення національної народної школи, де вивчалися б досягнення національної культури, і у першу чергу — українська мова, українські літературні твори, історія і традиції українського народу. Водночас вони не відкидали й необхідність вивчення українцями надбань світової культури.

Перш ніж перейти до аналізу заборонної політики влади Російської імперії щодо української мови періоду другої половини XIX ст., нагадаємо, що ще за владарювання царя Петра I в Україні (тоді — Малоросії) 1720 р. було заборонено друк будь-яких книг, окрім церковних, та й і ті мали суворо узгоджуватися з текстами видань, що друкувалися у Московському царстві⁷. 1721 р. у підросійській Україні запровадили мовну цензуру, яка полягала у необхідності приведення мови будь-яких українських друків у відповідність до видань російських. 1731 р. з'явилася вимога царської влади вилучати релігійні книги старого українського друку і замінювати їх російськими виданнями⁸.

За дослідженнями сучасного вченого В. Кубайчука, 1769 р. Священний Синод імперії, вищий орган церковно-державного управління Російською церквою, відхилив клопотання Києво-Печерської лаври про дозвіл друкувати для українського населення абетки українською мовою, а в Києво-Могилянській академії єдиною мовою поступово стала російська (1786 р.)⁹. Кінець XVIII ст. дослідник характеризує як продовження мовних заборон, які пов'язує з появою низки указів про обов'язкове виправлення мови опублікова-

⁷ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 220.

⁸ Там само.

⁹ Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. Київ : К.І.С., 2004. С. 27–31.

них в Україні книг за російськими зразками (1785, 1786, 1796, 1799, 1800 pp.)¹⁰.

У другій половині XVIII ст. також розпочався процес скорочення кількості початкових шкіл на українських землях. Так, за даними іншого сучасного дослідника П. Голубенка на Чернігівщині, наприклад, у 1768 р. діяла одна школа на 648 дітей, а вже у 1876 р. — одна школа була на 6760 дітей¹¹. Цей науковець обґрунтовує висновок, що у першій половині XIX ст. ситуація з початковими сільськими школами почала «стрімко погіршуватися»¹². Влада активно замінювала старі (українські) «дяківські школи» на нові «російські», які «оминали місцеві тривкі культурні традиції»¹³. Отже, на думку П. Голубенка, найпотужнішим джерелом нищення української мови стало поширення і запровадження російськомовної початкової школи.

Паралельно з цим процесом на російську мову навчання було офіційно переведено діяльність середньої школи (державні училища, державні гімназії, пансіони, так само і приватні) і вищої школи (університети), які діяли чи відкривалися на українських землях імперії. На нашу думку, це було пов'язано зі створенням і діяльністю Міністерства народної освіти (1802 р.), яке вперше в історії імперії розпочало державне керування розвитком освітніх процесів відповідно до інтересів самодержавної влади. Суголосні міркування з нашими знаходимо у славнозвісному виступі М. Драгоманова на Першому Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878 р.): «Україна втрачала свою автономію протягом XVIII ст.; саме під ту пору імперський уряд наказав перекласти російською мовою закони України. Наприкінці того ж століття уряд заборонив національну мову у вищій школі, а на початку XIX ст. у зв'язку із заснуванням у Петербурзі *міністерства народної освіти*, малоруську мову вигнали навіть із початкових шкіл»¹⁴.

¹⁰ Там само. С. 31–41.

¹¹ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. С. 143.

¹² Там само. С. 143–144.

¹³ Там само. С. 144.

¹⁴ Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колесси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 73.

У другій половині XIX ст. культурне гноблення українців посилювалося саме у контексті функціонування національної мови, оскільки це питання спричинило зародження і розвиток українофільського руху, учасники якого і розпочали боротьбу за її визнання. Наголосимо, що ідеї руху логічно вписувалися в загальноєвропейський процес¹⁵. А вже у першій половині XIX ст. в європейських країнах активно поширювалися ідеї німецького просвітителя і гуманіста Йогана-Готфріда Гердера, який обстоював думку, що людська цивілізація існує не у загальних абстрактних формах, а у формах національних. Кожен народ є неповторним і самобутнім, і своєрідність його виявляється в мові, культурі, свідомості. Особливого значення німецький вчений надавав мові як особливому засобу спілкування людей, бо саме «мова утверджує закони, зв'язує родини, лише завдяки мові стала можлива історія людства з увявленням серця і душі, що передається спадково»¹⁶.

Мовна теорія Й.-Г. Гердера знайшла багато прихильників серед представників слов'янського світу, де у першій половині XIX ст. гостро постало питання визначення через мовний аспект ідентичності, самобутності народів¹⁷. «Мовна революція» докотилася й до українських земель. Як наголошує видатний український мислитель і письменник Іван Дзюба, «це був складний і драматичний процес. Він був своєрідною відповіддю не лише на європейські національні рухи ..., загальноєвропейську хвилю звернення до народних основ ..., а й на фатальну зміну української політичної та культурної ситуації, зумовлену скасуванням Гетьманщини, ліквідацією Запорозької Січі, закріпаченням українських селян ..., прокламуванням т. зв. «Новоросії»; занепадом Києво-Могилянської академії та вичерпанням енергії української барокової культури — не в останню чергу внаслідок відтоку культурних сил до імперського центру»¹⁸.

¹⁵ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 222.

¹⁶ Гердер Й.-Г. *Идеи к философии истории человечества*. Москва: Наука, 1977. С. 236.

¹⁷ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 222.

¹⁸ Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ: Альтернатива, 2005. С. 92.

У другій половині XIX ст. політика Російській імперії щодо України набула ще жорсткішого характеру заборон та утисків усього українського внаслідок страху царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюватимуть зростання сепаратистських, пропольських та антицарських настроїв¹⁹. Дотримуючись історичної об'єктивності, зауважимо, що імперія мала підстави боятися сепаратистських загроз, які надходили насамперед від поляків, що протягом XIX ст. вчинили кілька повстань за свободу від імперської приналежності. Зокрема польське повстання 1863 р. стало певним каталізатором появи так званого Валуєвського циркуляру (1863). Цей документ був таємним розпорядженням міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва, адресованим територіальним цензурним комітетам. Їм наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних українською мовою. Згідно з цим документом заборонялося друкувати українською мовою релігійні, навчальні і просвітні книги. Дозволялося видавати лише твори художньої літератури.

Зауважимо, що українська мовна проблема на початку 60-х рр. XIX ст. стала принципово важливим питанням для влади ще й тому, що «тягнула за собою проблему ідентичності, а зрештою — політичної самоорганізації українського народу. Тому, щоб запобігти небажаному розвитку подій, імперська влада взяла мовне питання під пильний контроль»²⁰.

Одним з перших культурно-громадських діячів, який наполегливо, а головне — дієво обстоював самостійність, окремішність, самобутність української мови, був Пантелеймон Куліш. І. Огієнко так писав про нього: «... глибоко розумів вагу рідної мови й на практиці не раз переконувався, що російською мовою українець ніколи не передасть тонко своїх глибших задушевних дум та прагнень, своїх сердечних почувань, бо це можна зробити тільки рідною мовою»²¹.

¹⁹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.

²⁰ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 222.

²¹ Огієнко І. Куліш як ідеолог і творець української літературної мови. *Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр.* Київ: *Наша культура і наука*, 2004. С. 219.

Великим здобутком П. Куліша, на думку сучасного науковця О. Охріменка, було поширення рідномовної освіти в Україні та залучення її до передової світової культури. Доказом чого є його твори і переклади українською мовою художньої зарубіжної класики (особливо творів В. Шекспіра), Святого Письма, виконані у середині XIX ст. Високо оцінюючи переклади В. Шекспіра П. Кулішем, Іван Франко написав: «Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою... і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті перекладів великого британця ...»²². Завдяки редакторській і видавничій діяльності П. Куліша формувалося коло українофілів-одномумців, відбувалася активізація громадського руху за українську мову й літературу. Наголосимо на винятковій значущості розробленого ним основ першого «питомо українського правопису», так званої кулішівки. Його створенням П. Куліш порушив декларовану самодержавною владою єдність української і російської правописних традицій й «утвердив українську правописну самобутність»²³.

Для нашого дослідження особливо визначальною є ідея П. Куліша про необхідність видання шкільних читанок для початкового навчання українською мовою²⁴. Вболіваючи за освіту і виховання українських дітей, їхню духовність, П. Куліш створив для них «Грамотку» (1857)²⁵ — український буквар і читанку. У передмові до неї він написав: «Найперше діло в отця-матері ..., щоб дитину своєю рідною мовою доводити, щоб дитина, вчившись письменства, од своїх людей не одвикала і на добро своїй громаді до розуму доходила: з тих-бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку робляться, і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють»²⁶.

²² Охріменко О. На орбіті світового письменства. Вітчизна. 1989. № 8. С. 152.

²³ Грінченко П. Українська мова в Росії XIX — початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*: зб. документів і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XLIV.

²⁴ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ: Укр. письменник, 2014. С. 125.

²⁵ Куліш П. Грамотка. Санкт-Петербург: Типографія П. А. Кулиша, 1857. 149 с.

²⁶ Там само. С. 3.

Варто згадати, що реформаторські починання (1860-і роки) імператора Олександра II сприяли певній лібералізації суспільного життя в країні, зокрема було знято заборону на друк творів членів Кирило-Мефодіївського товариства. Тому, дбаючи про доступність освіти для пересічних українців, П. Куліш зміг протягом 1860 — 1862 рр. у серії «Сільська бібліотека» надрукувати у Санкт-Петербурзі 39 брошур українською мовою, так званих «метеликів», дешевих книжечок для народного читання. Кількісно це було більше, ніж за попередні 40 років²⁷. Основною метою їх видання було бажання, аби українське слово дійшло до найширших народних мас.

Серед видань тих років, окрім «Грамотки» (1857) П. Куліша²⁸, був «Букварь южнорусский» («Буквар південноросійський») (1861) Т. Шевченка²⁹, «Оповідання з святого письма» (1863) отця С. Опатовича³⁰. Завдяки українським інтелектуалам книги українською мовою почали з'являтися не лише у Санкт-Петербурзі, а й поширюватися в Україні, Москві.

Однак польські події, острах національного сепаратизму і розвитку українських громадянських настроїв призвів до появи вже згаданого нами таємного Валуєвського циркуляру 1863 р. Згодом український історик і видатний громадський діяч М. Драгоманов писав, що внаслідок цього указу урядові дії майже повністю припинили збори української Громади (українська культурно-освітня організація, створена 1859 р. у Санкт-Петербурзі, що мала на меті поширювати українську національну ідею³¹) та видавничу

²⁷ Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 231.

²⁸ Куліш П. Грамотка. Санкт-Петербург: Типографія П. А. Кулиша, 1857. 149 с.

²⁹ Шевченко Т. Букварь южнорусский. Санкт-Петербург: в печатни Гогенфельдена и Ко, 1861. 24 с.

³⁰ Опатович С. Оповідання з Святого Писання. Петербург: Печатня Имп. Акад. Наук, 1863. 91 с.

³¹ Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX — початок XX століття). Київ: Наук. світ, 2002. 331 с.

діяльність: «увесь український рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих»³².

Дозволимо собі навести деякі цитати з оригіналу указу, аби доказово аргументувати його згубну силу: «Давно вже тривають суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цих суперечок служили твори деяких письменників, які відзначалися більш чи менш примітним талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок суто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені верстви південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик, географії і т. ін. Серед подібних діячів траплялось немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

У Санкт-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до Санкт-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане просто-

³² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). *Михайло Драгоманов*: автожиттєпис / укл., вступ. ст. та добір ілюстр. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. Київ : Либідь, 2009. С. 149.

людом, є ні чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі ...

Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами поляків, і чи не їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури, і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків ... **надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити»**³³.

В оборону українства став видатний український історик М. Костомаров, який не міг сприйняти таких заборон, тому у листі звернувся до міністра внутрішніх справ П. Валуєва, щоб «... дозволити друкувати малоросійські книги наукового змісту, якщо вони не будуть гідні, за змістом, існуючим цензурних правилами ... Благаю, Ваша Високоповажносте, заборони видання книг наукового змісту малоросійською мовою бездоказові і вкрай образливі для всіх, хто має честь належати до малоросійського племені...»³⁴. Отже, професор наполегливо, без остраху відстоював українське книговидання, «... його голос прозвучав, як крик відчаю вченого й інтелігента, який чимало зробив для того, щоб Україна з її історією й культурою не зникла, як Атлантида ...», — пише сучасний дослідник В. Панченко³⁵. Проте переконати П. Валуєва змінити своє рішення М. Костомаров не зміг навіть під час особистої зу-

³³ Журнал Особливої наради, скликаної Олександром II, із пропозиціями щодо заборони української мови у сфері художньої, просвітницької та публіцистичної літератури з метою припинення «распространения в народе посредством печати мысли о самостоятельности малорусского языка и народности». 1876 р., 18 травня. Санкт-Петербург. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)* : зб. документів і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 130–135.

³⁴ Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / вступ. В. Яременка ; публ. В. Яременка та О. Сліпушко. *Дніпро*. 2001. № 1–2. С. 67.

³⁵ Панченко В. *Емський луг. Україна Incognita* / за заг. ред. Л. Івшиної. 3-тє вид., стер. Київ : Українська прес-група, 2004. С. 203.

стрічі з міністром³⁶. Таким чином, Валуєвський циркуляр узагалі заперечив самостійність української мови, характеризуючи її лише як наріччя, що вживається простолюдом, та ще й зіпсоване польським впливом: «Валуєв убачав в українським русі тільки «политическіє замислы Польши», а в бажанні учити народ рідною мовою — «политическую пропаганду», — підсумував І. Огієнко³⁷. І далі: «..були накладені важкі пута на вкраїнську літературу, а особливо на вкраїнську науку, а разом з тим і на вкраїнську культуру. Українську інтелігенцію одірвали од народа і заборонили промовляти до його рідною мовою ...»³⁸.

Валуєвський циркуляр безперечно істотно загальмував розвиток української культури — літератури, освіти, української літературної мови, науки. За словами М. Драгоманова, «впродовж 10 років після Валуєвського циркуляра майже нічого не виходило українською мовою, спостерігався антракт в національно-культурному поступові України»³⁹. Наслідки дії циркуляру літературознавець С. Єфремов характеризував так: «... обмежувальне розпорядження 1863 року, залишило такий глибокий слід в історії української громадськості, породивши порожнину, яка може бути названа другим антрактом в історії українського руху»⁴⁰. Вочевидь він своєрідно продовжив міркування про «антракт» М. Драгоманова.

Ще болючіше функціонування української мови у підросійській Україні регламентував наступний Емський указ 1876 р., який практично заборонив уживання української літературної мови в усіх формах і сферах суспільного життя, крім художньої літератури та видруку історичних пам'яток і архівних документів. Однак у цих випадках дозволено було користуватися лише російським правописом, ці друки також підлягали попередній цензурі Головного

³⁶ Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / вступ. В. Яременка; публ. В. Яременка та О. Сліпушко. *Дніпро*. 2001. № 1–2. С. 67.

³⁷ Огієнко І. Валуєвський погром 1863 р. Плата за русифікацію. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. С. 212.

³⁸ Там само.

³⁹ Українець [Драгоманов М.]. Антракт з історії українофільства (1863–1872). *Правда*, 1877. №№ 12–16.

⁴⁰ Єфремов С. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 67.

Управління в справах друку. Згідно з цим указом українська мова не дозволялася до вжитку у школі, церкві, публіцистиці, газетах, журналах, наукових виданнях, офіційно-справочинній сфері, перекладах, публічних виступах, у публічних читаннях українською мовою та друкуванні україномовних текстів до музичних творів⁴¹. Також заборонялося ввозити з-за кордону до Російської імперії будь-яку друковану продукцію українською мовою, у тому числі і з Галичини, Буковини, які у той час належали до іншої держави — Австро-Угорщини. Головна роль у створенні указу належала помічнику куратора Київського навчального округу М. Юзефовичу⁴², який увійшов в історію як «невтомний» борець проти всього українського, заперечував існування національної культури, мови та преси, а своє невдоволення розвитком українофільських настроїв виказував навіть у доносах на царське ім'я.

За 7 років після появи Валуєвського циркуляра в Російській імперії було надруковано лише 23 українські книги — стільки ж, скільки лише за 1862-й рік. А за свідченням офіційної газети «Киевлянин» («Киянин») (1876, № 147) у Києві, у серці України, у «третьому місті Імперії за її інтелектуальною та літературною діяльністю», кількість книг, що публікувалися малоруською мовою, складала до появи Емського указу майже 23 % усіх видань. «Після розпорядження там вийшло тільки 2 незначні брошури. Без сумніву, уряд таким чином хотів без ризику дати доказ лицемірної толерантності, — стверджував з цього приводу М. Драгоманов, — і намагався обдурити громадськість, яка не могла, зрозуміла річ, виявити без нарікання своє ставлення до заборони цілої літератури»⁴³.

⁴¹ Огієнко І. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. С. 215.

⁴² Емський указ. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк: Молоде життя, Наукове товариство імені Шевченка у Європі, 1957. Т. 2: Голинський - Зернов. С. 628–641.

⁴³ Драгоманов М. *Українська література, проскрибована російським урядом*. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колесси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 52.

Обґрунтовуючи на підставі численних досліджень різних авторів окремішність української мови, М. Драгоманов доводив, що малоруси не розуміють офіційної мови Імперії, звідки випливає, що їхня освіта й інтелектуальний розвиток тепер цілком загальмовано й знищено фактом усунення їхньої мови та літератури. Указ, про який ми вже згадували, «завдав смертельного удару цивілізації цілого народу, тобто 14 млн. 500 тис. українцям»⁴⁴.

Емським указом було також припинено науково-пошукову діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Причиною стало вивчення її членами української проблематики (історії України, етнографії, фольклору, збір етно-статистичних даних, зразків української літератури і мови тощо). І. Огієнко так описував значущість роботи цієї організації: «В Києві з р. 1872 був заснований одділ «Географического Общества», то він одразу став центром українського руху і згуртував коло себе всі кращі наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Розпочалась велика культурна праця по вивченню життя нашого народа»⁴⁵.

Члени Південно-Західного відділення провели 3 експедиції і зібрали величезну кількість матеріалу з української фольклористики (пісень, дум, балад, коломийок, колядок, прислів'їв, приказок, загадок тощо), історії, мовознавства. На підставі зібраного мате-

⁴⁴ Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колесси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 5–6.

⁴⁵ Огієнко І. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. С. 214.

ріалу було видано сім томів праць⁴⁶. Найвидатнішою подією у науковому житті товариства, новим етапом його діяльності, стала участь її діячів у III Археологічному з'їзді, проведеному у Києві 1874 р. На цьому з'їзді Відділ, за словами українського культурно-освітнього діяча А. Кобилянського, «розгорнув перед усім вче-

⁴⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп. 1872. 224 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 2: Малорусские сказки / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: Тип. и хромофотография А. Траншеля. 1878. 688 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 3: Народный дневник (обычаи и обряды, приуроченные к временам года) / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп. 1872. 486 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума. 1877. 713 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. Майкова. 1874. 1209 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 6: Народные юридические обычаи по решениям волостных судов / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: Тип. К. В. Трубникова. 1872. 408 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель: Матеріали и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т. 7: Малоруссы Юго-Западного края / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: Тип. К. В. Трубникова. 1877. 608 с.

ним світом величезні духовні скарби українського народу»⁴⁷. Таким чином, на фактичному матеріалі було доведено, українці живуть на великій території і є самобутнім народом. Така діяльність налякала владу Російської імперії, тому за спогадами видатного українського культуролога П. Житецького, найактивніших діячів цієї наукової інституції, П. Чубинського і М. Драгоманова, було наказано вислати за межі України і встановити за ними таємний нагляд⁴⁸.

Своєрідним підтвердженням цього є записка М. Юзефовича «Про так званий українофільський рух» (1875), яка була вперше надрукована у повному обсязі у дослідженні, присвяченому діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та його внеску у науку та соціально-політичний рух України, відомого українського історика Ф. Савченка «Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.» (1930)⁴⁹, М. Юзефович писав так: «Силкування демократів оживити перекази та старі буйні інстинкти в народі тутешнім начебто починають вже викликати з його боку відгуки. Не я один тут думаю, що розбійничі ватаги, озброєні, в машкарах, що з'являються в краю, є не що інше, як початки з народжуваної в сучасних головах гайдамаччини. Через те енергійні міри з викорінювання зла необхідні; але міри не приватні, що підсічують окремі явища, і не паліятиви (тимчасові), а радикальні, що викорінюють самі причини, які дають можливість розростись лихові»⁵⁰.

У контексті нашого дослідження варто виокремити постать М. Драгоманова і як одного з перших активних провідників ідей рідномовної освіти українського народу у ті часи, і як ідейного опонен-

⁴⁷ Кобилянський А. Дещо з давно минулого. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : в 3 т. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. С. 356.

⁴⁸ Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 році). *Україна*. 1927. № 5. С. 36.

⁴⁹ Савченко Ф. Заборона українства в 1876 р. : до історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. Київ : Державне видавництво України, 1930. 410 с.

⁵⁰ Юзефович М. О так називаюмо́м українофільському движенні. Заборона українства в 1876 р. *До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр.* Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 380–381.

та Б. Грінченка⁵¹, про що йтиметься у подальшому. Їхні дискусії⁵² про шляхи розвою України — яскравий зразок формування ідеологічних підходів до розв'язання українського питання у другій половині XIX ст.

Серед пріоритетних засобів розвитку нації, пробудження національної свідомості закріпаченого і фізично, і розумово, і культурно малоросійського народу М. Драгоманов називав якнайширше запровадження елементарної освіти серед простого люду. Народна школа, на його думку, мала не лише ширити і підтримувати національну ідею, піднімати загальний рівень культури народних мас, а й сприяти їхньому політичному просвіщенню, «розчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щоб сміли і здоліли встати за себе ...»⁵³.

Навіть після Валувського циркуляру М. Драгоманов, керуючись громадянською мужністю і науковою об'єктивністю, на сторінках газети «Санкт-Петербурзькі відомості» («Санкт-Петербургские ведомости»), розгорнув полеміку з приводу низької ефективності тогочасних народних шкіл у статті «Земство і місцевий елемент у навчанні» («Земство и местный элемент в обучении») (1866)⁵⁴, і підняв проблему нагальної потреби введення в народних школах Малоросії навчання рідною мовою у статті «Про педагогічне значення малоросійської мови» («О педагогическом значении малорусского языка») (1866)⁵⁵. Молодий вчений обстоював думку про необхідність розпочинати елементарну освіту зрозумілою дітям материнською мовою. У часи дії Валувського циркуляру такі заклики звучали еретично і розглядалися офіційними колами як політично небезпечні, тому за М. Драгомановим закріпилася репутація неблаго-

⁵¹ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 286 с.

⁵² Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 34–205.

⁵³ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Geneve; Bale; Lyon : H. Georg, 1877. С. 146.

⁵⁴ Драгоманов М. Земство и местный элемент в народном образовании. *СПВедомости*. 1866. № 93. 8 (20) апр. С. 2.

⁵⁵ Драгоманов М. Педагогическое значение малорусского языка. *СПВедомости*. 1865. № 93. 8 (20) апр. С. 1–2.

надійного «українофіла-сепаратиста». Проте така негативна реакція офіційних кіл лише посилила національно орієнтовану діяльність Михайла Петровича з дослідження культурно-національних проблем свого народу.

Прагнучи бачити Україну «як щось самостояче, котре безпосередньо йде до великої мети прогресу Європейських громад»⁵⁶, М. Драгоманов не хотів, щоб українці залишилися «провінціальним родичем» серед всесвітньої культури, серед інших народів. І головний шлях наближення українського народу до європейських знань убачав у тому, щоб домогтися права «самостійно жити українській мові» і рідномовній школі. Трагедію тогочасної народної школи на підросійських теренах він описував так: «До такого лиха з школами спільного по всій Росії у нас на Україні прикладається ще своє особливе. У нас із самого початку учать мовою чужою, по книгах, що не пригнані до нашого краю й життя. Це лихо таке, котре тягнеться десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві Руським»⁵⁷.

Вимушено перебуваючи в еміграції за кордоном, далеко від рідної Батьківщини, М. Драгоманов прагнув сповістити європейський інтелектуальний загал про драматизм життя українського народу, про жахливі для української нації наслідки царського Емського указу. Тому він виступив із франкомовною доповіддю «Українська література, проскрибована російським урядом» на вже згаданому нами Першому Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі у червні 1878 р., що проходив під головуванням В. Гюго. (Слово «проскрибована» (від лат. — *proscribere*) має подвійне значення: «забороняти» і «виганяти у заслання» — *прим. авт.*).

Доповідь набула великого розголосу у всій Європі. Розповсюдженням доповіді серед учасників зібрання опікувалися і сам автор, і російський письменник І. Тургенєв⁵⁸.

⁵⁶ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Geneve; Bale; Lyon : H. Georg, 1877. С. 129.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша ; вступ сл. М. Колесси ; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 89.

У такий спосіб становище української літератури і мови, фактично забороненої в Російській імперії, набуло європейського резонансу. У своїй промові М. Драгоманов доказово окреслив історію української літератури в аспекті визначення її ролі у культурно-освітньому розвитку слов'янських народів. За ґрунтовністю історико-літературного аналізу промову можна вважати засадничою, оскільки вона містить не лише аргументований доказ окремішності і впливовості українського красного письменства (авторський вислів М. Драгоманова — *прим. авт.*), а й вмотивовану концепцію історії самого українського народу.

Говорячи про українську (у тексті руську або малоруську — *прим.*) галузь слов'янської літератури, яку забороняє і переслідує уряд однієї з найбільших держав світу, М. Драгоманов наголосив: «Навряд чи легко буде членам Конгресу йняти віри тому, що в Європі заборонено цілу літературу, і що цей факт, яким би неймовірним він не видавався, вчинено тепер — у другій половині ХІХ століття!»⁵⁹.

Про початкову школу М. Драгоманов доповідав на конгресі так: «Тепер народна школа, наукові й народні книжки є головним предметом праці українофілів. Куліш і Шевченко готують кожен свій буквар (1858-1860). 1859 року молодь київська, харківська, полтавська, чернігівська та з інших міст організовує недільні школи, безкоштовні для робочого люду: на жаль, ця праця не тривала довго, бо уряд закрив у всій Росії вже 1862 року всі такі школи»⁶⁰.

На завершення виступу М. Драгоманов підсумував: «Письменники південної Русі мають такий вибір: або вони заніміють, або змушені будуть залишити свою батьківщину і підпорядкуватися толерантності чужоземних урядів, або вони повинні будуть знаходити якийсь спосіб, щоб таємно надсилати свої рукописи за кордон, ризикуючи за це вигнанням. Річ у тім, що кожний, хто приносить з собою книгу, надруковану малоруською мовою, кожен, хто тримає у себе малоруську книжку, хоч би це було й Євангеліє, наражається на ту ж небезпеку»⁶¹.

⁵⁹ Там само. С. 51.

⁶⁰ Там само. С. 56.

⁶¹ Там само. С. 90.

Доповідач також навів останні тогочасні дані про те, що уряд уже звільнив кількох учителів, «бо поліція знайшла в них наукові праці, в яких розглядаються питання української літератури, праці, що раніше дозволяла урядова цензура. Членам Конгресу буде легко уявити собі ситуацію, в якій у південній Русі перебуває література, письменники й читачі»⁶². Вважаємо, що висловлені М. Драгомановим у згаданій промові ідеї не втратили актуальності донині і потребують вивчення школярами і студентами та поширення.

Достойним послідовником М. Драгоманова, мужнього захисника інтересів українського народу та його культури, був Б. Грінченко, який теж самовіддано працював проти політики імперської влади, спрямованої на зросійщення українців⁶³. Так, за дорученням Чернігівської Громади, «щоб подати відомості закордонові про українське життя»⁶⁴, він написав публіцистичну працю «Нарід у неволі» (1895)⁶⁵, яка вийшла 1895 р. у Женеві і теж мала широкий резонанс в Європі.

Б. Грінченко писав: «Освічуватися нарід не може, бо школи, які є, тільки обмосковлюють діти; письменство заборонено, мову вигнано звідусіль: з церкви, з школи, з офіційальних та громадянських інституцій, з громадянства; скажи українське слово, відбери лист з Галичини, вже за тобою доглядає жандарм, або й просто вольнуть та й закинуть людину в тюрму, зашлють у заслання, примусять голодувати, заборонивши заробляти! ...все те робиться в такій державі, де політичні злочинства карають без суду, де навіть губернатори дозволяють собі бити, де політичні арештанти вбивають себе голодом, аби досягти, щоб з їх камери винесено умисне туди поставлений смердючий посуд з екскрементами, що з нього течуть. Треба

⁶² Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колесси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 90.

⁶³ Зауважимо, однак, що погляди М. Драгоманова й Б. Грінченка різнилися у питаннях майбутнього державного устрою України, європейської орієнтації тощо.

⁶⁴ Верзилів А., Грінченко М. Чернігівська Українська Громада. *Спогади. Чернігів і Північне Лівобережжя*: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського; УАН. Історична секція. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 481.

⁶⁵ Грінченко Б. *Порабощаемый народ*. Львов: Типография В. Манецкаго, 1895. 44 с.

згадати се все, щоб зрозуміти те становище, що в ньому стоять гнані й тиснені від російського уряду українські діячі»⁶⁶.

Ця праця Б. Грінченка у перекладі кількома іноземними мовами (німецькою, французькою, російською) «винесла» справу українського письменства, за словами українського публіциста і політичного діяча М. Павлика, «з вовчої кошари на вільне європейське поле»⁶⁷.

Б. Грінченко звернувся із закликом до європейської громадськості не підтримувати колонізаторської політики самодержавної Росії щодо України: «Попросимо всі видання, що спочувають протестові від зневолених проти утисків, передрукувати сю статтю або хоч найголовніше з неї, щоб увесь світ міг дізнатися про те, як то на порозі ХХ століття в Європі вертаються похмурі часи середньовікової інквізиції, і людей кидають у тюрми за те, що вони бажають читати своєю мовою євангелію, щоб західна Європа могла знати, що сумежно з нею є нарід, що кілька віків боровся проти азіатських кочовників на самому їх шляху і спиняв їх нахід на Європу, обороняючи від них своїми пораними грудьми європейську цивілізацію»⁶⁸.

Діяч закликав свідомих українців боротися проти русифікації «... боротьба пригнічених українців за свою національність є теж важним європейським питанням. Коли б у своїй борбі українці здобули собі поміч від Європи, то се певне наблизило б реформу в Росії»⁶⁹, за повну національно-культурну автономію України та всіх народів царської Росії. Про український народ Б. Грінченко писав так: «Сей нарід щиро проливав свою кров за народну волю й рівність, а хоч історичні нещастя і вкинули його в політичну неволю, то сі принципи волі народної, рівності і досі застаються його морально-го існування»⁷⁰.

⁶⁶ Там само. С. 40–41.

⁶⁷ Погрібний А. Грінченко Борис. *Українська література у портретах і довідках*: Давня література — література ХІХ ст.: довідник / редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. Київ: Либідь, 2000. С. 75.

⁶⁸ Грінченко Б. *Порабощаемый народ*. Львов: Типография В. Манецкаго, 1895. С. 43–44.

⁶⁹ Там само. С. 42–43.

⁷⁰ Там само. С. 44.

1895 р. на засіданні «Громади»⁷¹ з приводу 34-х роковин смерті Великого українського Кобзаря — Тараса Шевченка, у приватній господі українського живописця С. Василівського Б. Грінченко виголосив доповідь «Нова сім'я», у якій обґрунтував суспільний ідеал — увести український народ «рівноправним товариством у вселюдське товариство»⁷².

З погляду геніального І. Франка Борис Дмитрович був одним із тих «людей, що надали йому (літературному руху — прим. авт.) характер, значно не подібний до того, що було давніше»⁷³. Рухаючись у річищі народництва і просвітництва, «талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історично-патріотичну драму вищого стилю. Обік сего він у «Правді» порушує важну справу мовної незгідності, яка зовсім натурально витворилась була між Галичиною і Україною; його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважливіше, наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статі. Він пише ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драгоманова, вивести справу нашої національності і кривд, заподіяних Московщиною, перед широке форум європейської публіки»⁷⁴.

Б. Грінченко розумів важливість усіма можливими способами виховувати в українців почуття національного самоусвідомлення, і насамперед забезпечити українській мові рівність й поліфункційність, тобто створення умов для її поширення в установах, школах, сім'ях тощо, а також поширення ідей Т. Шевченка про волю для українців: «Воли! Воли вкраїнському народові, як самостійній

⁷¹ Верзілів А., Грінченко М. Чернігівська Українська Громада. Спогади. Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського ; УАН. Історична секція. Київ : Держ. вид-во України, 1928. С. 486.

⁷² Грінченко Б. Нова сім'я ; Було, є, буде. 2-ге вид. Київ : Друк. 1-ї Київ. Артлі Друк. Справи, 1917. С. 15 (Книжки пам'яті Насті Грінченко ; № 24).

⁷³ Франко І. З остатніх десятиліть XIX в. (Розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах XIX віку). 1901. Т. 15, ч. II. С. 116.

⁷⁴ Там само. С. 117.

національній одиниці, думати, вірити, казати, писати, працювати і в своєму краї порядкувати так, як він сам хоче»⁷⁵.

Тема рідної мови для Б. Грінченка була однією з найбільш гострих і болючих. Найпоєднованіше письменник розкриває свої погляди в одному з кращих своїх публіцистичних творів — циклі памфлетів «Листи з України Наддніпрянської»⁷⁶, написаному впродовж 1892–1893 рр. і тоді ж опублікованому в чернівецькій газеті «Буковина». Розпочате як низка полемічних статей в оборону української мови й культури, це умовне листування з М. Драгомановим перейшло у дискусію між ними. Цілком солідаризуючись з М. Драгомановим у питаннях соціального визволення народу, Б. Грінченко водночас аж ніяк не погоджувався з його теорією «літератури для інтелігенції» і «літератури для народу»⁷⁷, а також із перебільшенням ролі російської культури в українській освіті. Той факт, що «більшість українських патріотів балакає в нас по-московському» Б. Грінченко безапеляційно вважав за згубний і для української культури, і для українського народу у цілому⁷⁸.

У «Листах з України Наддніпрянської» Б. Грінченко визначає кілька причин пригнобленого становища українців. Перша — соціальна: більшість українського народу поневолена імперією, зведена до становища «мужика», змушеного коритися «панам», тому в народних масах виникає стереотип, ніби «мужики роблять мужицьку роботу, одягаються і говорять по-мужичому», а «пани роблять панську роботу, одягаються і говорять по-панському». І, зрозуміло, «мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і задрить йому», оскільки «пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить». Звідти — згубний потяг до переймання «панських звичаїв»: мужик, зокрема, «кидає свою мову і балакає начебто по-панському», однак переймає «панську» мову й культуру не безпосередньо в «панства», а від «лакеїв

⁷⁵ Грінченко Б. Нова сім'я ; Було, є, буде. 2-ге вид. Київ : Друк. 1-ї Київ. Артлі Друк. Справи, 1917. С. 15. (Книжки пам'яті Насті Грінченко ; № 24).

⁷⁶ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 34–105.

⁷⁷ Там само. С. 99.

⁷⁸ Там само. С. 38.

та куховарок». І, як наслідок, «з'являється цілий шар суспільний — перевертні»⁷⁹.

Другою причиною Б. Грінченко називає так би мовити кар'єрні горизонти, тобто те, що частина «панства», що ніби й співчуває українській ідеї, не поспішає (на думку Грінченка) пропагувати українську ідею та українську мову. Насамперед тому, що «проти вітру вони стояти не можуть». «Якби вітер віяв не з півночі, а з півдня, то вони б, може, й інше почали балакати», — іронізує письменник. І додає: «Ці добродії іноді бояться сказати в громаді по-українському слово, щоб не вважено їх за державних зрадників»⁸⁰. Як приклад такого «подвійного» українофільства Б. Грінченко наводить діяльність Х. Алчевської: «... за тридцять років із «щирого та палкого члена української громади в Харкові» перетворилася на «москалізатора», що «читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом»⁸¹. Б. Грінченко був переконаний, що «немає і не буде більшого грішника, як той, хто продав свій рідний край. Він живе так-сяк, поки сумління не прокинулося, а як прокинеться... Що йому тоді робити? Нічого, окрім страшної, пекельної свідомості, що він пішов Юдиним шляхом»⁸².

Вихід із такого становища Б. Грінченко окреслив так: щоб людина не пішла «юдиним шляхом», їй варто дати національну освіту — як шкільну, так і вищу, спеціальну. Б. Грінченко слушно пояснює, що коли діти такого «українофіла» підростуть, то «зовсім одкинуться від рідного краю через своє московське виховання». Причина тому ясна: «Вони звикли змалку балакати тільки по-московському, вчили по-московському, живучи в місті, чують круг себе саму московську мову, — все ж це вкупі робить їм московську мову ріднішою за українську»⁸³. Такі обставини, як наголошує Б. Грінченко, не додають авторитету самій українській культурі. «Нам можуть казати, — підкреслює письменник, — гляньте, он усі ваші вчені люди,

⁷⁹ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Діалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 34.

⁸⁰ Там само. С. 35.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. С. 36.

⁸³ Там само. С. 38.

ваші Костомарови, Потебні, писали і пишуть по-московському — значить, інакше й бути не може»⁸⁴. А звідти вже — один крок до згаданого валуєвського вироку про українську мову: «не було, немає й бути не може».

Особливо гостро Б. Грінченко полемізує з ідеями статті М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська й галицька» (1874)⁸⁵. Міркування М. Драгоманова про «загалноруську» («общеруську») літературу, до якої належить і українське письменство, Грінченко сприймає різко негативно, вбачаючи у цій тезі головним чином заклик до українців «не відбиватись від московської літератури»⁸⁶, але застерігає: «Ми й приймаємо цю раду, але зараз же додаємо до неї: так само не відбивайтесь і від усіх інших літератур»⁸⁷.

«Панрусизм» М. Драгоманова, який стверджував, що «не можуть батьки, навіть українофіли, дати своїм дітям літературне виховання на самому Шевченкові, без Пушкіна та Лермонтова», для Грінченка неприйнятний. Письменник слушно зауважує, що «москалям не стає Пушкіна та Лермонтова, і беруть вони ще Шекспіра, Гейне, Гете, Данте, Гомера...»⁸⁸. Відповідно й українська освіта не повинна замикатися на «єдино Пушкінові та Лермонтові», а мусить «так само... брати і Гете, і Шіллера, і Гюго, і Міцкевича, і Байрона, й інших». Однак тут-таки Грінченко наголошує: «Будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Данте, але попереду над усе зоставаймося самими собою, будьмо українцями-русиною думкою, мовою, ділом»⁸⁹. Лише та нація, що шанує власну мову й культуру, виробляє власну освіту, може бути «членом з усесвітньої людської сім'ї», а не «байстрюком-безбаченком», якого «можуть жаліти, але не можуть поважати»⁹⁰.

⁸⁴ Там само. С. 39.

⁸⁵ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька [Література російська, великоруська, українська і галицька] / Українець [псевд.]. Львів : з друк. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом Ф. Сарніцького [Розд. 3-4]. 1874. 75 с. Передрук з: Правда, р. 7.

⁸⁶ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Діалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 75.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. С. 97.

⁸⁹ Там само. С. 98.

⁹⁰ Там само.

Розуміючи, що в умовах Російської імперії шкільна освіта не могла формувати в учня пошани до рідного слова й культури, єдиним виходом Б. Грінченко вважав домашнє виховання дітей, вплив батьків, сім'ї. Задля цього, зазначає письменник, «мусимо починати вчити своїх дітей дома, щоб вчити по-українському, а потім уже, геть далі, вчити мови московську, французьку, німецьку та давати дітям виразно зрозуміти, що українська мова їм рідна, а не московська... Доводиться віддавати дітей до московських шкіл, але мусимо самі дома вчити їх рідної мови, історії, літератури»⁹¹.

Дискутуючи з М. Драгомановим, який критикував «етнографічний патріотизм», Б. Грінченко підсумовує: «Справжніх українських, а не українофільських, діячів тільки тоді виробимо багато, коли сім'я буде в нас українська та коли освіта по-українському йтиме принаймні додатком до освіти по-московському. Не «етнографічний» це патріотизм, а єдиний справжній, і іншого не може бути»⁹². Доказом того, що ці міркування Б. Грінченка не були утопічними, можна вважати побут найвизначніших українських інтелегентних родин кінця XIX ст.: Русових, самих Грінченків, Косачів, Старицьких-Лисенків⁹³.

Стисло узагальнюючи висвітлене питання, зробимо такі висновки: у підросійській Україні український народ не мав таких прав, як російський, його не визнавали за самостійний народ, вважаючи частиною російського етносу. Тому й українську мову розглядали як діалект (наріччя) російської мови, а не як самостійну мову. Проте українську мову не дозволялося вживати ні в офіційному (казенному) ужитку, ні в освітній справі (навіть у початкових класах), ні у церковних проповідях не лише з огляду на її «діалектність», а й з огляду на острах поширення сепаратистських настроїв. Влада терпіла лише існування українського театру. Друкувати українською мовою дозволялося лише етнографічні, історичні й архівні матеріали, літературні твори.

⁹¹ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Диалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 97.

⁹² Там само. С. 97–98.

⁹³ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.

За задумом царської влади, розвиток шкільництва й просвітництва українського народу у другій половині XIX — на початку XX століть мав підпорядкуватися політиці денационалізації. Якщо під час реформаторських починань імператора Олександра II були створені умови для організації шкіл на національних засадах (недільні, земські), то з 1863 р., внаслідок таємного Валуєвського циркуляру і посилення цілеспрямованої русифікації, роботу національних шкіл згорнули й інтенсифікували відкриття шкіл з російською мовою навчання і вивченням культурних надбань російського народу. Розширилося й відкриття початкових церковно-парафіяльних шкіл, де, по-перше, вчили теж російською мовою; по-друге, зміст цієї освіти був дуже низької якості, збіднений; по-третє, головне — вчили молитися теж російською мовою.

Однак і в умовах утисків українства, завдяки просвітницькій діяльності патріотично налаштованих українських громадських діячів, українське населення знайомилося із національними культурними надбаннями, прилучалося до здобутків своєї культури, що було важливою умовою утвердження національної самосвідомості українців, збереження їх самобутньої культури та культурного росту.

∞ ЧАСТИНА II ∞

ГРІНЧЕНКОВЕ СЛОВО
ЯК ІСТОРИЧНЕ СВДЧЕННЯ
ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ
ЗА ЦАРАТУ

Розпочавши вивчення нових і вже відомих джерел грінченкіани, а наразі вже маємо підстави стверджувати сформування в українській гуманітаристиці такого окремого напрямку досліджень як грінченкознавство і, відповідно, його джерельної основи — грінченкіани, встановили, що досі ніхто ще не розглядав внесок Б. Грінченка як своєрідного свідка-сучасника, віддзеркалювача становища освіти на українських землях Російської імперії. Тому нині його публіцистичні дописи для нас стають безцінними свідченнями про освітнє життя ту епоху.

Друкуючи статті і замітки про тогочасні освітні справи на українських підросійських землях Б. Грінченко почав ще 1883 р., коли на сторінках Санкт-Петербурзького журналу «Російський початковий учитель» («Русский начальный учитель») розмістив першу таку статтю «Зміївські педагогічні курси» («Змиевские педагогические курсы»)⁹⁴, де описав організацію і форми підвищення фахової підготовки народних учителів (близько 70 осіб) до викладання у початкових школах Харківської губернії, які проводили влітку у повітовому містечку Зміїв (під Харковом).

Зауважимо, що, починаючи з другої половини XIX ст., коли у руслі лібералізації суспільного життя в імперії, спостерігалось зростання кількості початкових шкіл різного підпорядкування, гостро стала проблема відсутності для них необхідної кількості вчителів, а ті педагоги, що вже працювали, не мали достатньої загальноос-

⁹⁴ Народний учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы. *Русский начальный учитель*. 1883. № 8, С. 592–594.

вітньої та педагогічної підготовки⁹⁵. Тому у першу чергу зусиллями земств та небайдужих до справи освіти народу громадських діячів на теренах імперії почали організовувати спеціальні курси, призначені поширювати і розвивати педагогічні знання і методичні навички народних учителів⁹⁶.

Як пишуть сучасні дослідники (Л. Бадья⁹⁷, Н. Петрошук⁹⁸, І. Тонконог⁹⁹), у 2-й половині XIX ст. значна кількість вчителів у провінції не мала достатньої загальноосвітньої та педагогічної підготовки, тому земські діячі й піднімали питання про запровадження такої форми підготовки вчителя, яка б не потребувала значних фінансових затрат. Такими було визначено саме короткострокові педагогічні курси. Зауважимо, що, наприклад, у 1873 р. у 5 навчальних округах Російської імперії 532 народних училища зовсім не мали учителів, 3138 закладів не мали педагогів, які мали б достатній рівень підготовки¹⁰⁰. Тому короткострокові педагогічні курси, починаючи з кінця 1860-х років розглядалися діячами освіти як доцільна швидка форма підготовки та підвищення кваліфікації народного вчителя¹⁰¹.

З середини XIX ст. в Російській імперії намітився розвиток індустріалізації суспільного життя, що вмотивовував необхідність зростання кількості кваліфікованих працівників, а тому вочевидь виникла вимога реформувати освітню сферу. Упродовж 1860 р. Мі-

⁹⁵ Бадья Л. Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ін-т вищої освіти НАПН України. Київ, 2011. 339 с.

⁹⁶ Петрошук Н. Розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX — початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 250 с.

⁹⁷ Бадья Л. Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ін-т вищої освіти НАПН України. Київ, 2011. 339 с.

⁹⁸ Петрошук Н. Розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX — початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 250 с.

⁹⁹ Тонконог І. Підготовка вчителів у Полтавській губернії у XIX — 1917 р. : дис. канд. ... пед. наук / Ін-т педагогіки НАПН України, Київ, 2018. 221 с.

¹⁰⁰ Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. С. 558.

¹⁰¹ Там само.

ністерство народної освіти розпочало цей процес, зокрема змінило схему підготовки вчителів: до нечисленних на той час вищих закладів освіти — університетів — прикріплювали найкращі гімназії, де майбутні вчителі (студенти університетів, які виявляли бажання надалі займатися педагогічною діяльністю) мали можливість спостерігати навчальний процес, проходити педагогічну практику, консультуватися з педагогами¹⁰². Однак більшість підготовлених у такий спосіб учителів йшли працювати у гімназії, або приватними вчителями. Для початкових народних шкіл учителів не лише не вистачало, а бракувало й осіб бодай трохи обізнаних з педагогічною роботою та її особливостями.

У сучасних студіях аргументовано¹⁰³, що у другій половині XIX ст. зросла потреба широкого створення короточасних педагогічних курсів, де педагоги (або особи, які хотіли стати вчителями) могли б знайомитися з елементами педагогіки, психології, новинами суспільного життя, оглядом відкриттів у сфері науки і техніки¹⁰⁴. Тому 16 березня 1874 р. було видано спеціальний Циркуляр Міністерства народної освіти про організацію тимчасових педагогічних курсів для вчителів початкової освіти, а 5 серпня 1875 р. почало діяти Положення про тимчасові курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ. У Циркулярі зазначалося, що метою запровадження була вимога «поновлення знань учителів та їх вдосконалення», оскільки вчителями часто ставали особи з низьким освітньо-культурним рівнем: «колишні вчителі грамоти, волосні писарі, викинуті «за борт» вихованці духовних училищ та семінарій, вдови священників та ін.»¹⁰⁵. Отже, сама тема, якій Б.Грінченко присвятив свою першу статтю, торкалася дуже актуального питання розширення організації підготовки вчителів до роботи у народних школах.

¹⁰² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3. 1855–1865. С. 451–474.

¹⁰³ Летвітас Ф.Л., Дудар О.В. З історії становлення системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (II пол. XIX ст. — 1939 р.). Освітологічний дискурс. 2010. № 2. С. 9; Петрошук Н.

¹⁰⁴ Там само. С.92.

¹⁰⁵ Там само. с.93.

Ця педагогічна стаття важлива для нас, по-перше, тому, що дає сучасникам, документальне свідчення про ту тогочасну форму підготовки/перепідготовки вчителів, що здійснювалася влітку, приблизно протягом місяця (від 3 до 6 тижнів)¹⁰⁶. Однією з ключових педагогічних ідей цієї статті була ідея діяча про те, що аби успішно навчати учнів, учитель повинен постійно вдосконалюватися, а цьому має сприяти постійний саморозвиток та навчання на вчительських курсах¹⁰⁷. Як пише Б. Грінченко, курси проходили у формі проведення уроків у школі при курсах під керівництвом інспектора шкіл. Розпочиналися о 7-й годині ранку, закінчувалися десь до 2-ї години дня. При цьому 4 години відводили власне на самі уроки, а решту часу — на їх активне обговорення присутніми курсистами і курсистками разом з керівником. У процесі обговорення піднімалися дискусії з приводу переваг і недоліків різних методів навчання¹⁰⁸. Різні навчальні предмети курували різні викладачі харківських гімназій. Так, «стосовно (викладання — прим. авт.) російської мови, — читаємо в дописі, — були критично проаналізовані методи навчання грамоти, пояснювального читання та опанування граматики у зв'язку з письмовими роботами та було зроблено висновки щодо того, який метод найкраще застосовувати»¹⁰⁹. Борис Грінченко зазначив, що слухачі одностайно дійшли думки, що найбільш раціональним способом повинен вважатися аналітико-синтетичний¹¹⁰. Крім того, просвітник розкритикував методику сучасних йому російських педагогів Й. Паулсона та М. Бунакова, які пропонували на всіх без винятку уроках запроваджувати елементи грамоти: «Методи проведення навчання грамоти, пропаговані ними, при яких предметні уроки з'єднуються з уроками навчання грамоті, рішуче непридатні до народної школі, бідної і часом, і посібниками»¹¹¹. Цей перший допис ясно свідчить, що Б. Грінченко тоді вже був досить добре знайомий з творами авторитетних на той час педагогів.

¹⁰⁶ БадьяЛ.

¹⁰⁷ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы. Русский начальный учитель. 1883. № 8. С. 594.

¹⁰⁸ Там само. С. 592–593.

¹⁰⁹ Там само. С. 592.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. С. 593.

Значну увагу на курсах, як зазначив Б. Грінченко, було приділено пояснювальному читанню, розкриттю його характеру та мети в народних школах. Він окреслив хиби діючих підручників з російської мови, бо вони не містили виховного матеріалу та вправ на розвиток логічного мислення¹¹².

Варто додати, що, як встановив М. Веркалець, працюючи народним вчителем, просвітник відкидав такі прийоми у навчанні, як зазубрювання, неусвідомлене запам'ятовування, протиставляючи їм розвиток образного, абстрактного мислення, залучаючи учнів до самостійного читання, написання рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного¹¹³.

На жаль, зауважував діяч з приводу роботи курсів, незадовільною виявилася робота математичної секції, де «курсанти були лише пасивними слухачами, нічого нового не дізналися, лише дослівно повторили методику Євтушевського, до критичного розбору прийомів якої так і не були допущені, пішли з курсів з тими ж знаннями з методики арифметики, з якими і прийшли»¹¹⁴.

По-друге, ця стаття, як перша спроба Грінченка-автора опублікувати допис на педагогічну тему, доводить, що вже молодим педагогом (йому тоді ще не виповнилося й 20 років) він виявляв фаховість, істинну зацікавленість вчительською роботою і критичність в оцінюванні описуваного процесу та участі колег-курсистів, їхніх знань і ставлення до професії. Він зауважував, що жінки були значно пасивніші у педагогічних дискусіях, хоча, як правило, мали вищі знання чи освіти¹¹⁵.

Далі, у 80-х рр. XIX ст. Б. Грінченко починає активно друкуватися в освітянській пресі. Життєва активність спонукала його вже у 19 років узяти участь у публічному обговоренні нагальних вчительських проблем. Впродовж наступних кількох років у цьому ж часописі за підписом «М-р-с» з'явилися його статті «Школи Змі-

¹¹² Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы. *Русский начальный учитель*. 1883. № 8. С. 593.

¹¹³ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: Знання, 1990. С. 9.

¹¹⁴ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы. *Русский начальный учитель*. 1883. № 8, С. 593.

¹¹⁵ Там само. С. 594.

ївського повіту Харківської губернії» («Школы Змиевского уезда Харьковской губернии») (1884)¹¹⁶, «З приводу емеритальної каси якої навчають у народній школі» («По поводу эмеритальной кассы учащихся в народной школе») (1884)¹¹⁷, «Нотатки сільського вчителя про шкільні справи: мета народної школи» («Заметки сельского учителя о школьном деле: цель народной школы») (1885)¹¹⁸, «Прийом учнів в народну школу та учні-вчителі» («Прием учеников в народную школу и ученики-учителя») (1886). Автор описував важкі умови початкового навчання сільських дітей в Україні, дуже скрутне матеріальне становище народних учителів, їхню залежність від освітніх чиновників.

Окрім документального опису особливостей роботи народних шкіл, Б. Грінченко розмірковував і з приводу власне складних питань педагогіки. Наприклад, його турбувала одвічна дилема освіти: що важливіше — дати школяру суму знань чи зосереджуватися на розвиткові мислення дитини. У листуванні з редакцією журналу діяч обстоював думку, що на успішність навчально-виховного процесу впливає не стаття сільського вчителя (бо піднімалося й таке питання)¹¹⁹, скільки встановлення взаємоповаги між ним і місцевими жителями, висловлюється проти всяких кар як засобу виховання, за виховну роботу з батьками, з дорослим населенням, за культурну, освітню позашкільну роботу вчителя: «Учителька не має переваги перед учителем у справі морального й усякого взагалі виховання, — тут має значіння не стаття, а певні індивідуальні здібності, які бувають властиві як жінкам, так і чоловікам; є вчительки і вчителі, що б'ють, карають дітей, але ніхто ніколи не повинен уживати кар, як засобу виховання чи впливу на дітей. Учитель мусить знати, де,

¹¹⁶ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии. *Русский начальный учитель*. 1884. С. 435–440.

¹¹⁷ Грінченко Б. По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах. *Русский начальный учитель*. 1884. № 2. С. 496.

¹¹⁸ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 296–299.

¹¹⁹ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Ответ на письмо учительницы Н. Никифоровой. *Русский начальный учитель*. 1885. № 10. С. 592–594.; Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Письмо в редакцию. *Русский начальный учитель*. 1884. № 1. С. 409–412.

з ким і для кого він працює, мусить впливати не тільки на дітей, але й на доросле населення, — працюючи в школі, повинен підняти загальний культурний рівень села, — повинен шляхом впливу на доросле населення організувати потрібне для дитини-учня оточення, щоб батьки не заважали згодом, не придушували в дітях тих нових, ще німецьких зародків, що дає школа. Українські селяни не люблять не вчительок взагалі, а поганих учительок, що не вміють або не хотять виконувати, як слід, свого важливого завдання»¹²⁰.

В цій цікавій полеміці вражає не тільки прогресивність і педагогічна зрілість, але й глибоке знайомство молодого, закинутого у глухі села Грінченка-вчителя з рідною історією, літературою й етнографією, який постає перед нами як освічений, далекозорий, поступовий педагог, дбаючий про свою загальну й професійну самоосвіту.

Вже у той час він висловлював переконання, що «наше селянство має свій глибокий, віками створений, історичними причинами вироблений світогляд. Вийшовши зі школи, учні знаходяться і будуть знаходитися під величезним впливом селянської сім'ї, де склався цей світогляд... народному вчителю чи вчительці доведеться рахуватися із селянськими поглядами... інакше селяни дивитимуться на школу як на негативну силу, а це шкодить справі народної освіти»¹²¹.

Для нашого дослідження в історико-педагогічному сенсі надзвичайно інформативним є ті статті і нариси Б. Грінченка, де він оповідає як сучасник і свідок тогочасну ситуацію з народними школами на землях України. Звернемося до такого його твору, як «Народня школа на Україні» (1892)¹²², надрукованому під псевдонімом Б. Вільховський у Галичині (у Львові) з відомих офіційних заборонних причин.

У цій статті Б. Грінченко обґрунтовує свою позицію з приводу освітнього значення «московської освіти для українського народу». Починаючи зі ствердження, що на кінець XIX ст. «старої української

¹²⁰ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Письмо в редакцию. *Русский начальный учитель*. 1884. № 1. С. 411.

¹²¹ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Ответ на письмо учительницы Н. Никифоровой. *Русский начальный учитель*. 1885. № 10. С. 592–593.

¹²² Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 214–218.

школи на Україні вже нема — її давно знищено»¹²³, він визнає, що й спроби «завести нову українську школу», керуючись актуальними здобутками педагогічної науки (маючи на увазі запровадження на початку 1860-х років недільних шкіл), царською владою теж було припинено. Тому на українських теренах поширилася і «запанувала московська школа», добре редагована урядовими заходами¹²⁴.

У статті просвітник ставить за мету показати на конкретних прикладах зі шкільної практики у який спосіб «московська школа» освічує український народ у Росії і веде його до кращого культурного життя. Зі знанням тогочасних реалій, як людина із значним досвідом учителювання у початкових школах Харківщини (1881–1885), Катеринославщини (1887–1893), він детально описує основні типи народних шкіл і характерні риси та засади їх функціонування, а також особливості наглядово-управлінської опіки з боку влади і церкви такими навчальними установами. Автор характеризує джерела фінансування різних типів народних шкіл і відмінності у становищі і платні вчителів залежно від типу школи, де вони працюють¹²⁵. Усі ці відомості — джерело з історії української школи.

Викладені Б. Грінченком відомості, на нашу думку, безцінні і з огляду на їх документальність (про що наголошує сам автор в одній з ремарок до статті, зазначаючи, що «всі (!) приклади узяті з дійсності»¹²⁶), системну узагальненість, і з огляду на науково-історичну значущість, хоча ознайомлення зі студіями сучасних дослідників історії української освіти переконує, що вони майже не покликаються на праці просвітника саме як на історичні джерела.

На особливу увагу нинішнього дослідника заслуговує і вміщений у статті дидактико-методичний аналіз навчальних програм, змісту початкової освіти та її недоліків, зроблений Б. Грінченком.

Не переповідаючи наведений автором-просвітником перелік навчальних предметів і того, що саме за тогочасними вимогами мали засвоїти учні народної школи, звернемося до історичних фактів-свідчень, які він наводить на доказ хибності розпочинати навчання українських

¹²³ Там само. С. 214.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. С. 214–215.

¹²⁶ Там само. С. 215.

дітей російською мовою, які до школи її й не чули. Борис Дмитрович пише, що навіть перша обов'язкова вступна бесіда вчителя з учнями, що проводиться виключно російською мовою, так звана «попередня бесіда» («предварительная беседа»), лякає і приголомшує дітей, замість того, щоб познайомити їх зі шкільною обстановкою, призвичаїти до чужої людини-вчителя, до незвичного для них навчального процесу. З кількох прикладів, описаних Б. Грінченком у статті, наведемо такий. На запитання вчителя до школяра під час «попередньої бесіди» («предварительной беседы»): «Де ти знаходишся?» («Где ты находишься?»), учні переважно мовчать, не розуміючи слів, або, як пише Б. Грінченко, іноді хтось сміливіший з них відповідає: «Я нічого не знаходив», і тоді реготати з дитини починає вчитель¹²⁷.

Критикуючи підхід до початків навчання українських школярів читати (перший клас) за «Азбукою» М. Бунакова¹²⁸, дуже поширеною тоді (друкувалася з 1871 до 1916 роки — прим. авт.), Б. Грінченко констатує, що під час вивчення алфавіту вже у першому параграфі цієї книги міститься 17 слів, які або зовсім невідомі українським дітям, або «одмінні вимовою та писанням од українських, ..., а в третьому параграфі таких слів уже 32, щодалі — все трудніше»¹²⁹. Він описує ситуацію, коли під час читання слів з навчальної книги на запитання вчителя: «Що значить «кріт»?» («Что значит «крот»?»), учні, силкуючись дати правильне визначення чи просто вгадати, вигукують такі відповіді — «рот», «птиця», «трусик (у значенні кролик)», «щось коротке». А коли вчитель підказує, що цим словом означають «тварину» («животное»), то хтось кричить, що «кріт» («крот») — це «живіт». Аналогічно, російське слово «метелик» («бабочка») український учень асоціює і зі словом «жінка», і «баба», і з українською назвою рослини¹³⁰.

¹²⁷ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 215.

¹²⁸ Бунаков Н. Азбука и уроки чтения русского и церковно-славянского с постепенно возрастающим числом букв. Кн. 1–3. Изд. 5-е, просмотр. и испр. Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1875. Кн. 1: Двенадцать букв. 32 с.; Кн. 2: Двадцать три буквы. 28 с.; Кн. 3: Вся азбука русская и славянская. 63 с.

¹²⁹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 215.

¹³⁰ Там само. С. 215.

Таке читання, виявляє Б. Грінченко, викликає роздратування в учителя. Борис Дмитрович зауважує, що внаслідок цього вчитель може почати і «лягтися і навіть битися»¹³¹, бо питання дітей видаються йому «цілком ідіотськими», до того ж він змушений відволікатися від завдання уроку. А дітей така «наука» залякує і книжними премудростями, і поведженням педагога з ними. Проте головну біду такої навчальної ситуації автор статті вбачає у тому, що українські діти призвичаюються «читати, не розуміючи читаного»¹³², до того ж вони поступово переконуються, що в усіх таких книгах писано не про них, не про їхнє життя.

Продовжуючи опис послідовності у навчанні школярів читати, Б. Грінченко аналізує наступну книгу для початкового навчання «Рідне слово» («Родное слово») К. Ушинського¹³³. Її негативна критика Борисом Дмитровичем сягає певного апогею, оскільки український просвітник вважає, що її зміст має високий ступінь специфічності «московського характеру». Він пише: «Можна подумати, що автор умисне хотів навіть самих москалів ще більше помоскалити — такі специфічно кацапські приказки і баєчки вибирав до своєї книги»¹³⁴.

Другу частину «Рідного слова» («Родного слова»), яку починали вивчати у другому класі, Б. Грінченко критикує за невідповідність її текстів віковій учнів, бо з його погляду вона написана наче для 5-6-річних дітей, а не хлопців 10-12 років¹³⁵. (Зауважимо, ще й у часи написання Б. Грінченком цієї статті учні жіночої статі у народних школах зустрічалися рідко). Діти нудьгують над книгою, підсумовує автор статті, у них зростає думка, що «книжка — се річ далеко не така цікава, як їм спершу здавалося»¹³⁶.

Заходячи трохи наперед, додамо, що навчальні книги для третього класу, переважно призначені для додаткового позашкільного нав-

¹³¹ Там само.

¹³² Там само.

¹³³ Ушинский К. Родное слово для детей младшего возраста. Год первый: учебное пособие. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1864. 112 с.

¹³⁴ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 216.

¹³⁵ Там само. С. 217.

¹³⁶ Там само.

чання — К. Ушинського («Дитячий світ» («Детский мир»), 1861)¹³⁷, М. Корфа («Наш друг», 1871)¹³⁸, В. Водовозова («Книга для читання» («Книга для чтения»), 1871)¹³⁹, М. Бунакова («У школі та дома» («В школе и дома»), 1876), О. Баранова («Книга для читання» («Книга для чтения»), 1882)¹⁴⁰, Б. Грінченко визнає однобокими у тому сенсі, що їх зміст більшою мірою був орієнтований на природничі знання, особливо із зоології, занадто деталізовані і мало зрозумілі учням.

Водночас було б не об'єктивно не зазначити, що Б. Грінченко дуже шанував К. Ушинського, вважав його «найбільшим російським педагогом», у порівнянні з яким інші російські педагоги («опріч завжди цілком оригінального Лева Толстого») просто недоріки¹⁴¹.

Про навчання письма у 1-у класі Б. Грінченко пише, що вимоги вчителя, висловлені усякими незрозумілими сільській дитини назвами елементів літер (наприклад, «прямая с нажимом», «волосная», «овал», «обратный овал» тощо) зовсім заплутують учнів, утруднюючи їм навчання письма.

Аналізуючи вивчення граматики у 2-3-у класах, просвітник наголошує на обтяжувальній вимозі до школярів зачувати граматичні терміни, правописні правила (зокрема правила використання літери «ѣ»), робити синтаксичний та етимологічний аналіз мови, яку вони погано розуміють, а отже й не виконують граматичні вправи належним чином. Він стверджує, що це «запаморочує» дитині голову й у неї «гине всяка любов до просвіти»¹⁴².

До всіх уже згаданих важких обставин початкового навчання нерідною мовою у першому класі додається ще й вивчення «Зако-

¹³⁷ Ушинский К. Детский мир и хрестоматия. Санкт-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1861. 496 с.

¹³⁸ Корф Н. Наш друг : кн. для чтения в школе и дома. 11-е изд. Санкт-Петербург : Тип. Тов. «Общественная польза», 1882. VIII. 228 с.

¹³⁹ Водовозов В. Книга для первоначального чтения в народных школах. Ч. 1. Изд. 3-е. Санкт-Петербург : Тип. И.И. Глазунова, 1872. 1 т.; 21 с.

¹⁴⁰ Баранов А. Книга для классного чтения, примененная к обучению родному языку в начальных школах : 2-й и 3-й год обучения. 18-е, вновь исп. изд. Санкт-Петербург : Издание Д. Д. Полубояринова, 1889. 174 с.

¹⁴¹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 217.

¹⁴² Там само.

ну Божого» (молитов, церковних відправ тощо). У другому класі ті з учнів, хто, незважаючи на «незрозуміле, запаморочливе вчиття», не кинув школу, мусять вивчати вже не лише молитви, а й тексти з Євангелія, короткі відомості з історії церкви, Старого і Нового Заповіту. На думку Б. Грінченка, підручник із «Закона Божого» був написаний «безбожно незрозумілою мовою», мовою, погано зрозумілою навіть московському хлопцеві, не кажучи вже про українця. При цьому труднощі розуміння і засвоєння важливих для кожного християнина знань, пише просвітник, лише зростають унаслідок того, що згадані релігійні знання дітям спочатку подають церковнослов'янською мовою, з якої треба навчитися перекладати російською мовою¹⁴³, якої вони не знають і не розуміють, та ще й вміти пояснювати російською суть понять, що викладаються. «Вчити цю історію — це просто мука», — узагальнює просвітник¹⁴⁴.

Зупинимося лише на одному промовистому прикладі з реалій того навчання, що спостерігав Б. Грінченко на уроці Закону Божого у третьому класі. Вчитель прочитав церковнослов'янською мовою вислів з Євангелія: «В то время иде Иисус в субботу сквозь сеяния. Ученицы же его взалкаша, и начаша востерзати класы и ясти», і наказав школяру перекласти вислів російською мовою, той не зміг. А інший учень сказав: «Узяли Іісуса за волосся і почали його терзати!». Б. Грінченко узагальнює, що у результаті школярі почали голосно реготати, вчитель лаяти учня, а «свята книга стає сміховищем»¹⁴⁵.

Так само не зрозумілими, з огляду на чужу українській дитині мову, просвітник вважає пропоновані їй арифметичні завдання зі «Збірника арифметичних задач» («Сборника арифметических задач») (1871) В. Євтушевського. Школярі не розуміють слів і понять, ними означених, а тому й умов задач, а отже без пояснень вчителя учень «нізащо їх не розуміє», погано розв'язує.

Важливим для розуміння певної статистики щодо стану здобуття тогочасними українськими дітьми початкової освіти, точніше певної суми початкових знань, вважаємо інформативну статистичну ремарку Б. Грінченка про те, що багато учнів народних шкіл

¹⁴³ Там само. С. 215.

¹⁴⁴ Там само. С. 217.

¹⁴⁵ Там само.

не завершують трирічне навчання. Автор стверджує, що «школа з 60 школярами у рік дає 4-5 школярів таких, що здають екзамен, а часом і менше...»¹⁴⁶, тобто йдеться про тих дітей, які, подолавши всі чужомовні перепони, дійшли до етапу складання іспиту.

Розмірковуючи над змістом 3-класної і 5-класної освіти у народній школі, Б. Грінченко, висловлює своє позитивне ставлення до вивчення елементів природознавчих знань (у тексті статті вжито термін «натуральна історія»), відомостей з географії. Зазначаючи, що з середини 1880-х років згадані складники навчальних програм було визнано такими, що сприяють вільнодумству і провокують до бунту, він саркастично зауважує: «Інспектори (шкільні — прим. авт.) та маршалки (предсідателі земських рад) прямо кажуть, що географічні мапи в школах — «лібералізм». ... на чорта вам Африка, Америка? Досить карти Росії» — так засвідчує позицію одного із шкільних інспекторів Б. Грінченко¹⁴⁷. Уточнимо, що у 1884 — 1885 рр. набув чинності циркуляр міністра освіти М. Делянова, що характеризують як контрліберальний («про кухарчиних дітей»)¹⁴⁸, на який натякає Б. Грінченко.

Водночас просвітник у негативному аспекті розглядав уведення до змісту початкової освіти малювання, (черчення) як спробу «одвернути мужичу голову од думання про недозволені речі»¹⁴⁹.

Підбиваючи підсумки своїм розмірковуванням над роботою народної школи у підросійській Україні, Б. Грінченко категорично пише, що навіть у школярів, які спромоглися скласти екзамени, «нема ніякої любови до просвіти, до книги. Її вбила незрозуміла скучна, нудна наука, ... , наука шкільна ні на що не здатна йому (школяру — прим. авт.) в житті» і ще: «...вони забувають усе, що вивчили в школі, oprіч хіба читання, і стають звичайними мужиками, нітрохи не освіченішими од інших. Інші (з них — прим.

¹⁴⁶ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 217.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Борисенко Н. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика 2-ї половини XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, ЧНУ, 2016. 255 с.

¹⁴⁹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 217–218.

авт.) і далі величаються і часом стають сільським сміховищем»¹⁵⁰. Проте разом з тим, зауважує Б. Грінченко, той, хто «здав екзамена», навчився балакати неможливою мовною мішаниною з російських поперекручуваних та з українських слів зве цю мову «панською освітою», що дає йому право згорда дивитися на тих, хто вживає мови «мужицької хохлацької»¹⁵¹. Огидним просвітник вважає випадки, коли такий «виученик» часом величається навіть перед власними батьками.

У такому ж саркастичному руслі характеризує Б. Грінченко й прошарок народних учителів, яких в імперії здебільшого готували у вчительських семінаріях. Він свідчить, що вчаться там «ті ж мужичі чи міщанські сини, що вчилися у народній двокласній школі. Семінарія робить з ними те, що турки з християнськими дітьми робили; готує з них яничарів на обрусительному полі»¹⁵². Просвітник переконаний, що «мужичий син, вивчившись у семінарії, зовсім і на віки одбивається од народу, ... дивицця на нього згорда»¹⁵³. Отже, Б. Грінченко визнає, що «письменство у нашого селянина гине дурно». Українська книжка на села не заходить, а «московської він (хоча і в школі бувшим) не розуміє, тим вона його не цікавить, і він її не чита»¹⁵⁴. А у той час, як неписьменний український мужик, переконує він читачів, «залюбки слухає, якщо йому хто чита зрозумілу (=українську) книжку»¹⁵⁵. Причому, до тих осіб, хто здатний почитати українською мовою, діяч відносить здебільшого не тих, що вчилися в школі, а тих, що «самотужки вивчилися письменству (бувають, звісно, й винятки)»¹⁵⁶.

Усе ж дещо суб'єктивним видається переконаність освітнього діяча у тому, що неписьменний український мужик цікавиться просвітою, «бо не зазнав убивчої нудьги, важкого задурювання та запаморочування, якого зазнає український школяр у московській школі..., а деморалізовані, попсовані українські школярі бачать свій

¹⁵⁰ Там само. С. 218.

¹⁵¹ Там само. С. 217.

¹⁵² Там само. С. 215.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само. С. 218.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

ідеал тільки в писарстві чи в глитаїстві, деморалізують той народ, з якого вийшли ...»¹⁵⁷.

А от з висновком Б. Грінченка про те, що, аби виправити освітню ситуацію, яка склалася, треба дати народові у руки українську книжку, що означає «не тільки її написати, але й довести до села (*курсив — Б.Г.*)»¹⁵⁸, важко не погодитися.

Наступною працею Б. Грінченка, присвяченою актуальним наприкінці XIX ст. питанням народної світи українців, стала стаття «Яка тепер народня школа на Україні» (1894), опублікована теж у Львові під псевдонімом П. Вартовий¹⁵⁹. Наголосимо такий важливий факт, що до друку її готував І. Франко¹⁶⁰.

Порівняно з вище проаналізованою статтею¹⁶¹, ця праця значно більша за обсягом, складається з 5 підрозділів, хоча головні положення багато у чому перегукуються своїм змістом з попередньою публікацією. Однак, якщо перша стаття є детальним і доказовим документально орієнтованим матеріалом, що нині для нас постає як історичне джерело, то друга стаття — це глибокий, у теоретико-дидактичному сенсі аналіз специфіки функціонування початкової школи на українських землях Російської імперії. Її написано із залученням численних міркувань зарубіжних і вітчизняних авторів — тогочасних педагогів, філософів. Основні теми підрозділів торкаються кількох нагальних питань культурного і духовного життя тогочасних українців.

Перша — *обґрунтування принципів виховання дітей*, з акцентом на важливості дотримання принципу природовідповідності

¹⁵⁷ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 218.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 113–151 [передрук статті 1896 р.].

¹⁶⁰ Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. С. 530.

¹⁶¹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Народня школа на Україні. *Учитель*. 1892. № 13. С. 197–201; № 14. С. 214–218.

(для аргументації своїх думок Б. Грінченко використовує твори німецького педагога і філософа Ф. Дістервега (зокрема твір «Про природовідповідність і культуровідповідність у навчанні» («О природосообразности и культуросообразности в обучении») (1832)¹⁶² — прим. авт.). Зазначений принцип Б. Грінченко узгоджує з принципом народності, яку він вважає «природним продуктом життя людського»¹⁶³, і логічно підводить принцип народності до рідномовного навчання — «виховуй, як велить природа... виховуючи вживай рідної мови».

Апелуючи український просвітник і до німецького філософа Й. Фіхте, згадуючи його міркування про те, що освіта не повинна бути панським привілеєм, а «ціленародним» звичаєм, крім того виховання повинно насамперед викликати у вихованців творчу силу (розрядка — Б.Г.)¹⁶⁴. У свій спосіб розвиваючи ідеї Й. Фіхте, Б. Грінченко пише, що, підносячи самородні сили народності, «мусимо вживати найперший орган духовного життя в народі, орган, через який те життя виявляється ... — вживати рідної мови ... вона завжди виявляє суму уяв, що їх виробив і пережив народ»¹⁶⁵.

На доказ виключної значущості мови для розвитку людини Б. Грінченко наводить також думки видатного російського і українського мовознавця О. Потебні (з праці «Думка і мова» («Мысль и язык») (1862)¹⁶⁶ — прим. авт.) про те, що думка й мова невинно впливають одне на одне і коли не розвивається мова, то не може розвиватися й думка, ... творчість вмирає і освіта стає неможливою¹⁶⁷.

¹⁶² Дистервег А. Природосообразность и культуросообразность в обучении Избранные педагогические сочинения. Москва, 1956. С. 227–232.

¹⁶³ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 114 [передрук статті 1896 р.].

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. С. 116.

¹⁶⁶ Потебня А. Мысль и язык. Санкт-Петербург, 1862. 191 с.

¹⁶⁷ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 117 [передрук статті 1896 р.].

Розгортаючи свої міркування щодо принципу народності і значення мови у вихованні, Б. Грінченко звертається й до думок К. Ушинського, чий слова зі статті «Про народність у громадському вихованні» («О народности в общественном воспитании») (1856 р. — прим. авт.)¹⁶⁸ про безсилля виховання, коли воно не ґрунтується на народності, про те, що лише народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку, а народ в історії є історичною особою, він не лише підтримує, а й розлого цитує як «позицію серйозного педагога»¹⁶⁹.

Однак на завершення викладу своїх педагогічних поглядів на основні принципи народної освіти Б. Грінченко пише про обов'язкову потребу «не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажань через те розвиток кожної народності мусить мати метою ці загальнолюдські гуманітарні ідеали. Народність — це частина цілолюдського організму і доти тільки й може розвиватися, поки служить спільній усім народам вищій меті: загальнолюдському добру»¹⁷⁰. У цьому контексті до народності у способах навчання, до постановки мети загальнолюдськості просвітник додає необхідність ширення ідеалів гуманності, добра людського¹⁷¹.

У зазначених узагальнювальних висловах Б. Грінченка убачаємо спорідненість з ідеями М. Драгоманова, з яким трохи раніше Борис Дмитрович дискутував про різні проблеми українського питання в умовах бездержавного буття¹⁷². Адже сам термін «космополітичні» гуманітарні ідеї, які у подальшому у філософсько-політичній думці означували як «інтернаціональні», вживав саме М. Драгоманов,

¹⁶⁸ Ушинский К. О народности в общественном воспитании. Собрание сочинений. Москва; Ленинград : Изд-во академии Педагогических наук, 1948. Т. 2 : Педагогические статьи 1857-1861. С. 69–167.

¹⁶⁹ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 117–118 [передрук статті 1896 р.].

¹⁷⁰ Там само. С. 118.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Грінченко Б., Драгоманов М. *Діалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 286 с.

чий освітні погляди відзначалися енциклопедичністю знань, демократизмом і гуманізмом, водночас були сповнені духом народності й патріотизму. Мріючи про прискорення культурного розвитку українського народу, про становлення рідномовного письменства й науки, учений виступав за «європеїзацію» української освітньої справи. Своєю громадсько-політичною діяльністю М. Драгоманов збуджував суспільну думку в Україні, спрямовуючи її у русло національного самовизначення, а увагу європейської громадськості привертая до драматичного становища українців у Російській імперії.

Разом з тим М. Драгоманов висловлювався проти ідей націоналізму, вважаючи їх такими, що суперечать загальнолюдським цінностям («Чудацькі думки про українську національну справу» (1891)¹⁷³. Він обстоював думку про те, що національне відродження варто починати через розбудову нової за змістом та ідейним спрямуванням школи. Отже, маємо підстави стверджувати, що багато у чому гуманітарна полеміка між двома видатними представниками українського національно-громадського руху щодо пріоритету загальнолюдських цінностей разом із співвідношенням їх з ідеями домінування національних пріоритетів, у першу чергу освітніх інтересів, яка у формі безадресних листів-дописів розгорнулася на сторінках галицько-буковинських видань початку 1890-х років¹⁷⁴, наприкінці поступово набула певного зближення позицій.

Про це свідчить і зміст другого підрозділу аналізованої статті Б. Грінченка¹⁷⁵, де він піднімає наступну проблему — проблему *окремішності української нації*. По докази автор знову звертається спочатку до К. Ушинського, а саме до його публікації «Педагогічна подорож у Швейцарію» («Педагогическая поездка в Швейцарию»)

¹⁷³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Написав Михайло Драгоманів ; передм. І. Я. Франка ; післямова М. К. Залізняка. Відень : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121, [3] с.

¹⁷⁴ Сохань П. Б. Грінченко — М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1994. С. 5–6.

¹⁷⁵ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 113–151 [передрук статті 1896 р.].

(1862–1863)¹⁷⁶, де в одному з листів (з Берна — *прим. авт.*) видатний педагог розлого обстоює неможливість дитині українця (в оригіналі — «малороссиянина»), яка не чула вдома жодного російського (в оригіналі — «великорусского») слова, починати навчання російською мовою. К. Ушинський пояснює безсилля такої школи у сенсі розвитку дитини, бо таке навчання не ґрунтується на «єдиному плідному душевному ґрунті — на народній мові і на народних почуттях, відображених у мові»¹⁷⁷.

Б. Грінченко визнає, що такі слова К. Ушинського мають величезну вагу, бо, по-перше, «ні один, навіть найбільший прихильник української ідеї, ніколи так гостро не осудив московської школи на українській землі», по-друге, їх висловив «найкращий російський педагог та ще й чиновник Міністерства Народної Просвіти і в офіційному органі (йдеться про видання «Журнал Міністерства Народної Освіти» («Журнал Министерства Народного Просвещения»), де у 1862–1863 рр. К. Ушинський опублікував у формі листів свої педагогічні враження і думки про організацію шкільного навчання у Швейцарії»¹⁷⁸.

До міркувань К. Ушинського Б. Грінченко долучає схожі міркування, хоча й не такі викривальні й критичні, але теж суголосні висловленим К. Ушинським, які містилися у публікаціях М. Корфа, В. Водовозова, Т. Лубенця, М. Весселя, П. Юркевича, М. Чалого, О. Тулова¹⁷⁹.

З особливим акцентом далі Б. Грінченко виділяє думки «одного з найвидатніших українців»¹⁸⁰ М. Драгоманова, цитуючи його нарис «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877) про незадовільний стан народних шкіл в Російській імперії,

¹⁷⁶ Ушинский К. Педагогическая поездка в Швейцрию. Собрание сочинений. Москва; Ленинград : И-во академии Педагогических наук, 1948. Т. 3 : Педагогические статьи 1862–1870. С. 87–254.

¹⁷⁷ Там само. С. 144–145.

¹⁷⁸ Там само. С. 87–254.

¹⁷⁹ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 120 [передрук статті 1896 р.].

¹⁸⁰ Там само. С. 121.

і особливо на Україні, де з «самого початку вчать мовою чужою, по книгам, що не призначені для нашого краю й життя»¹⁸¹. Таке «лихо» (така шкільна освіта — *прим. авт.*), вважає М. Драгоманов, що тягнеться десятки років, вже само по собі може поставити український народ позаду трохи не всіх народів у царстві руськім.

Необхідно зауважити, що вище згаданий нарис М. Драгоманова є чи не першим в українській педагогічній історіографії документальним, до певної міри фактографічним, а отже історичним свідченням автора, по-перше, як людини-очевидця обставин культурного життя українців у 1860–1870-х роках, по-друге, як активного учасника українського національного руху зазначеного періоду. У цьому документально-публіцистичному творі відображено різноманітні перипетії й труднощі перебігу народоосвітніх процесів на українських підросійських теренах. Науково-історична цінність і висока якість аргументації твору є очевидною, адже своїми численними науковими розвідками її автор М. Драгоманов ще у 1860–1880-і роки зажив слави вченого-історика європейського масштабу.

На конкретних історичних фактах у нарисі відтворено шлях занепаду українського шкільництва за часів входження України до складу Російської імперії, висвітлено спроби свідомої частини інтелігенції впроваджувати елементи національної освіти. Використовуючи як неспростовні докази і аргументи документальні матеріали — звіти навчальних закладів і різних освітніх комісій, анкети, реєстри й господарські книги шкіл, численні публікації в газетах і журналах тощо, М. Драгоманов розгорнув у нарисі панораму жахливого стану тогочасної народної школи в Україні, окреслив можливі засоби протистояння тотальному омосковленню народу і обґрунтував шлях національного відродження, який убачав у за-

¹⁸¹ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Geneve; Bale; Lyon : Н. Georg, 1877. 152 с. (Текст нарису М. Драгоманова «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» у скороченні вперше з 1877 р. був передрукований у книзі «Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / [упоряд.: Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, Л. В. Пироженко, Н. С. Побірченко, Т. О. Самоплавська, О. В. Сухомлинська] ; наук. ред. О. В. Сухомлинська. Київ : Наук. світ, 2003. 418 с. Осучаснений переклад уривків зроблено О. Плетньовою. Розділ хрестоматії «Драгоманов М.П.» (С. 12–29) підготувала Дічек Н.П.)

провадженні рідномовної початкової школи на ґрунті використання принципу народності в освіті й вихованні.

Як високоосвічена людина і український патріот М. Драгоманов вже на початку своєї просвітницько-публіцистичної діяльності звертався до критичного аналізу стану тогочасних народних шкіл, порушував проблему рідномовної початкової школи, питання створення нових посібників для навчання в умовах формування національної школи («Про малоросійські абетки» («О малороссийских азбуках») (1862), «Земство і місцевий елемент у народній освіті» («Земство и местный элемент в народном образовании» (1866), «Про педагогічне значення малоросійської мови» («О педагогическом значении малорусского языка») (1866), «Народні говірки і місцевий елемент у навчанні» («Народные наречия и местный элемент в обучении») (1874), «Література і освіта на Україні» («Литература и образование на Украине») (1874), «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1874)). Тема освіти українського народу була для нього важливою, «найгарячішою думкою», він щиро прагнув «чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошт»¹⁸². Однак певною вершиною у просвітньо-педагогічній й історико-публіцистичній творчості М. Драгоманова вважаємо саме нарис «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії», який поклав початок розгортанню навіть у європейському вимір обговорення стану з освітою українців на підросійських землях. Уже 1877 р. він пише «... в Росії ... нема й самого малого письменства для народу і ніхто з тих, хто має силу в Росії, не тільки пильно досі про нього не думав, а ще всяким способом старавсь зупинити діло всякої науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоч Росія по числу людей в кожному стані є мужицька земля»¹⁸³. Доволі буде вказати на те, що торік з усіх витрат по царству в 559.361.193 руб. на мужичі школи пішло усього

¹⁸² Там само. С. 17.

¹⁸³ М. Драгоманов наводить статистичні відомості з книги Янсона «Сравнительная статистика России» («Порівняльна статистика Росії») (1877, с.54), де вказано, що на 1000 чоловік в Росії припадає: дворян — 16, попівства — 10, почесних громадян — 0,6, купців — 7,7, міщан і цехових — 70,7, казенних селян — 379,9, неказенних селян — 432,4, воїнства (теж найбільш мужиків) — 66,3 (всього мужицтва значить 939,3), чужинців — 1,4, других станів — 15.

3.980.089 руб., тоді як на панські та попівські по всім міністерствам пішло більш *тридцяти двох* мільйонів рублів. Єсть школи панські, в котрих казна тратить більш, як по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому рахунку кожний панич в школі коштує в рік 867 р., а на кожну мужичу дитину в школі казна дає тільки 4 копійки в рік»¹⁸⁴.

Мотивом до написання М. Драгомановим цього нарису вважаємо введення в дію цензурних заборон оприлюдненого 1876 р. Емського указу. Тверезо і реалістично оцінюючи освітньо-культурні обставини буття українців у той конкретний час, діяч проголошував, що «ми (українці — прим. авт.) б нічого не казали проти того, що в наших гімназіях і університетах учать по-московському, а не по-українському, вже через те, що на нашій мові немає тепер наукових книжок. Ми тільки б бажали, щоб і на московській мові давали нам справжню, чесну науку, не забивали голови і не мовчали і про наш народ, його минуле, теперішній стан, про його мову, щоб не спиняли книг, нашою мовою написаних, не перешкождали спробам вести в гору нашу «мужицьку» мову»¹⁸⁵. І далі він підсумовує: «А наш мужик, що сто років назад стояв вище московського освітою, гостротою розуму і навіть де в чому рукодільним умінням, тепер в'яне на корню, знаходячись більше сотні років на однім місці, — ні! навіть забуваючи й те, що в його було, пам'ять про свою волю, перестаючи дивитись на себе, як на рівного з другими чоловіка. Чужа мова в школі для нашого мужика несе йому нову муштру більше, ніж освіту, яка вона не є в школах казенної Росії»¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, Л. В. Пироженко, Н. С. Побірченко, Т. О. Самоплавська, О. В. Сухомлинська; наук. ред. О. В. Сухомлинська. Київ: Наук. світ, 2003. С. 14.

¹⁸⁵ Там само. С. 20–21.

¹⁸⁶ Там само. С. 21.

Ми свідомо доволі розлого звернулися до оригіналу праці М. Драгоманова, цитованої і Б. Грінченком у своїй статті¹⁸⁷, аби доказово обґрунтувати наявність значних розбіжностей в їхніх оцінках справи освіти і просвіти українського народу в Російській імперії, в описах деяких фактів москалізаторства засобами чужомовного навчання.

Повертаючись до аналізованого твору Б. Грінченка¹⁸⁸, відмітимо, що у її другому підрозділі автор знову, як і в своїй статті «Народня школа на Україні» (1892), звертається до ще ширшого розгляду і критики «Азбуки» М. Бунакова (53-ї видання 1894 р.). Він наводить ще більше нових зразків незрозумілих українській дитині назв і понять, якими рясніє книга¹⁸⁹. Звертає увагу на труднощі вивчення Закону Божого, спричинені необхідністю подвійного перекладу учнем-українцем релігійних текстів¹⁹⁰; на чужість описуваних у російськомовних навчальних книгах картин природи¹⁹¹; про чужість оповідуваних (хоча й дуже зрідка) історичних подій¹⁹². Сукупно згадані «особливості» підручників й призводять до того, що школяр «мусить зробити своїм чужий світогляд, увесь чужий духовний склад»¹⁹³.

Усі ці проблеми з розумінням «чужого» просвітник пояснює тим, що «кожен народ, стоячи в особливих обставинах природних, соціальних та інш., маючи свою окрему психіку, виробляв і свої окремі уяви, що мова, таким робом, є результатом усього духовного й фізичного життя того народу, відколи він почав на світі жити. Через се так багато важить мова в справах просвітніх, у науці з дітьми»¹⁹⁴.

¹⁸⁷ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 113–151 [передрук статті 1896 р.].

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само. С. 121–126.

¹⁹⁰ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 123–124 [передрук статті 1896 р.].

¹⁹¹ Там само. С. 127–130.

¹⁹² Там само. С. 131–133.

¹⁹³ Там само. С. 130.

¹⁹⁴ Там само. С. 126.

Схожим до підходу М. Драгоманова чином Б. Грінченко пояснює читачам, що «коли вже Україну побила недоля і вигнано її мову з офіційних справ, то мусимо вчити чужу офіційну мову. Але ж учити її, а не нею вчитися, не брати її яко мову викладову»¹⁹⁵.

Третій підрозділ просвітник присвячує висвітленню й критиці ідеологічних підвалин імперської освіти, її ідеалів, окреслюваних триединою формулою «самодержавіє, православіє, народність», що, на думку Б. Грінченка, не відповідають «прищепленню ідеалів любови, добра і правди»¹⁹⁶. У сув'язі з цією проблемою він навіть введення у школах військової гімнастики тлумачить як муштру¹⁹⁷, наводить приклади зі шкільної дійсності Чернігівської губернії, Херсонщини, Катеринославщини, що для нас, дослідників, є важливими історичними свідченнями.

Значущим у сенсі осягнення глибини розуміння Б. Грінченком освітніх проблем нам видається вибудова ним логічно-причинного ланцюга: «чужа» освіта й мова веде до денаціоналізації українського селянства, а його денаціоналізація призводить до деморалізації (сільського населення). Цій проблемі присвячено четвертий підрозділ. Автор обґрунтовує тезу про те, що денаціоналізація людей нищить у них повагу до себе як до представників свого народу, а не «панського». У цих міркуваннях теж прослідковується ясний перегук думок Б. Грінченка із думками М. Драгоманова¹⁹⁸.

П'ятий узагальнювальний підрозділ праці містить фактологічні свідчення Б. Грінченка про насаджування по селах церковно-парафіяльних шкіл «як непоборного морального оплоту» влади і гоніння на земські школи, про вилучення зі шкільного вжитку (початок 1880-х років) більш-менш путящих (ліберальних) книг, про припинення діяльності «Комітетів грамотности», а згодом і «знищен-

¹⁹⁵ Там само. С. 131.

¹⁹⁶ Там само. С. 134.

¹⁹⁷ Там само. С. 140–141.

¹⁹⁸ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева. *Маловідомі періоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.)*: хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, Л. В. Пироженко, Н. С. Побірченко, Т. О. Самоплавська, О. В. Сухомлинська; наук. ред. О. В. Сухомлинська. Київ: Наук. світ, 2003. С. 12–29.

ня»¹⁹⁹ їх діяльності шляхом затвердження нового статуту (1895 р. — прим. авт.)²⁰⁰. Цей хронологічний виклад подій є черговим історичним свідченням сучасника, безцінним для нащадків.

Основний висновок своєї статті Б. Грінченко висловив у твердженні, що головним рушієм організації української просвіти і школи може бути «лише величезне змагання громадської енергії, величезний рух приватної ініціативи»²⁰¹.

Значущою і за обсягом, і за глибиною відображення проблем української народної школи й освіти вже на початку ХХ ст. стала публікація Б. Грінченка «На безпросвітному шляху. Про українську школу» («На беспросветном пути. Объ украинской школе») (вперше надруковано у російському журналі «Російське багатство» («Русское богатство») (1905 р.), а далі окремими виданнями у 1906, 1907, 1912 роках)²⁰².

Цей історико-публіцистичний нарис про справи освіти українців у Російській імперії, створений під впливом революційного підйому в країні (1904–1905 рр.), який у багатьох громадських діячів зродив надію на вирішення національного питання, на реалізацію ідей національного відродження України, одержав високі схвальні відгуки й оцінки у тогочасній демократичній пресі — і російській, і українській²⁰³.

¹⁹⁹ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Вкраїні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 146–148 [передрук статті 1896 р.].

²⁰⁰ Куликов С. Санкт-Петербургский комитет грамотности. Большая российская энциклопедия. Москва, 2015. Т. 29. С. 352.

²⁰¹ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Вкраїні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 150 [передрук статті 1896 р.].

²⁰² Грінченко Б. На беспросветном пути. Объ украинской школе. Київ: Друкарня Т-ва «Просвещеніє», 1906. 83 с.

²⁰³ Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; авт. передм. В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. С. 398–405.

Аналіз тексту нарису дає підстави стверджувати, що автор своє завдання убачав, по-перше, у приверненні уваги якомога ширшого загалу громадськості імперії до кричущих освітніх проблем українців (тому написав твір російською мовою); по-друге, у піднятті питання пошуку дієвих шляхів розв'язання цих проблем і заклику до цієї роботи всіх небайдужих людей, оскільки просвітник був глибоко переконаний у тому, що освіта — це крок до піднесення національної свідомості й розвитку духовних сил українства.

За проблемами-підтемами у нарисі виділяємо:

— частина I, де автор характеризує українців як 25-мільйонний народ, який ще й на початок ХХ ст. не має найнеобхіднішого засобу просвіти — порядної школи, а та, що функціонує, робить «гірше, ніж нічого», бо затримує на кілька років природній розвиток дитини, а душу людини не розвиває, а псує»²⁰⁴.

З погляду історії української освіти важливим є опис Б. Грінченком політико-ідеологічного підґрунтя сформування проблеми заборони україномовного навчання²⁰⁵, в основі якої лежали самодержавницькі потреби протидіяти розпаду імперії, намагання усіма силами втримати численні народи, які в ній мешкали, у покорі. Освіта була одним з важелів царської влади. З прийняттям Валуєвського циркуляру «крики з боку охоронительної преси про український сепаратизм і українську хлопоманію піднімалися щораз як у пресі виникло питання про українську мову у школі», — пише Б. Грінченко²⁰⁶.

— частина II, де обґрунтовуються об'єктивні лінгводидактичні труднощі початкового навчання української дитини грамоти і письма нематеринською «чужою» мовою. Цій проблемі від публікації до публікації автор приділяє все більше уваги, немовби і дозбираючи новий, ще більш промовисто-доказовий матеріал, і розширюючи коло ознайомих з проблемою. Аргументації істотних відмінностей між двома мовами (у сфері семантики, відмінювання слів, осо-

²⁰⁴ Грінченко Б. На беспросветном пути. Объ украинской школе. Київ: Друкарня Т-ва «Просвещеніє», 1906. С. 8.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само. С. 13.

бливостей вимови і вживання наголосів у близьких за звучанням словах тощо) відведено майже 8 сторінок²⁰⁷;

— частина III, де головну увагу зосереджено на «чужості» змісту навчального матеріалу російськомовних навчальних книг дітям-українцям. Автор зазначає описи не властивих Україні природних ландшафтів, не характерних елементів побуту і звичаїв, прислів'їв і приказок. Дуже яскравим контраргоментам є наведені Б. Грінченком витяги з доповіді земського діяча з Полтавщини п. Леонтовича про недоліки книги для читання у «природоописательском» сенсі²⁰⁸.

Особливий негатив у Б. Грінченка викликає викладання школярам деяких початків історичних відомостей, серед яких переважають оповіді з історії Росії, а також мізерні, та ще й викривлені дані про Україну. Наприклад, у книзі М. Бунакова «У школі і вдома», зазначає український просвітник, є «статейка» «Казачество і Малоросія», з якої діти дізнаються, що «український народ утворився із ватаг, що вийшли з центральної, московської Русі під час татарського нашестя ..., займалися пограбунками, оселилися по Дніпру і називалися малоросійським козацтвом ...»²⁰⁹. Такі «оповіді» Б. Грінченко називає невігласькими й образливими.

— частина IV, де автор знову, звертаючись до педагогічних ідей Ф. Дістервега, доводить, що не відповідне природі й принципу рідномовності початкове навчання не сприяє якісному розвитку, «сповільнює утворення у дитини чітких і ясних уявлень ..., тобто знижує розумовий розвиток учнів»²¹⁰, що у подальшому не розвиває у школярів інтересу до книги як джерела знань.

Понад це, наголошує Б. Грінченко, «чужомовна школа встановлює певний розлад між родиною і школою». Він базує свої міркування матеріалах доповідей з різних губерній, зокрема Чернігівської, на положеннях видатного вченого-мовознавця О. Потебні, який

²⁰⁷ Грінченко Б. На беспросветном пути. Обь украинской школе. Київ: Друкарня Т-ва «Просвещение», 1906. С. 18–25.

²⁰⁸ Там само. С. 32.

²⁰⁹ Там само. С. 31.

²¹⁰ Там само.

писав, що «коли мова школи відмінна від мови родини ..., то вони будуть зіштовхуватися і боротися одне з одним»²¹¹.

— частина V, де Б. Грінченко приділяє значну увагу висвітленню ініціатив народних учителів з українських губерній, які «дозволяли собі робити учням пояснення російських слів по-українськи або давали іноді українську книжку», за що зазнавали гонінь влади (М. Лободовський, Я. Новицький, П. Безуглий, педагог-філософ В. Лесевич)²¹². Він також подає розлогі міркування німецьких і французьких педагогів про обов'язковість розпочинати початкову освіту тією мовою, тим наріччям, яким розмовляють діти²¹³.

— частина VI, де чи не вперше Б. Грінченко на багатьох мовних зразках обґрунтовує наукове значення мови з погляду мовознавства і формування символічно-образного світу дитини-людини, апелюючи до положень праць В. Гумбольдта і О. Потебні.

Узагальнюючи, Б. Грінченко пише: «Український народ, колись такий культурний і повний життєвих сил, нині перебуває у стані затриманого, збоченого у своєму розвитку і тому непрацездатного члена світової родини. Причин цього багато, але найголовніша, без усунення якої усе інше не може допомогти, — це перешкода розвитку його духовних сил, покладена шляхом заборони його мови як мови освіти, літератури, громадського життя та ін. Ця причина повинна бути знищена насамперед в інтересах самого українського народу: він бажає жити і сповна користуватися життям, він хоче брати участь у творчій роботі людства і має право вимагати усунення поставлених йому перешкод і створення умов, необхідних для такого життя і праці»²¹⁴.

Окремо відмітимо, що вияснюючи недоліки народної школи на підросійській Україні, просвітник неодноразово звертається у нарисі до історії української освіти у XVII–XVIII ст., основуючись при цьому на історико-літературних дослідженнях професора Пипіна, на документальних свідченнях архиєпископа Павла Алеппського, на статтях з журналу «Читання у Московському суспільстві

²¹¹ Там само.

²¹² Там само. С. 53–54.

²¹³ Там само. С. 49–52.

²¹⁴ Там само. С. 60.

історії і старожитностей» («Чтения в Московском обществе истории и древностей») ²¹⁵. З цього журналу він зокрема наводить цікавий (і наразі) історичний документ — доповідну секретаря гетьмана Разумовського Г. Теплова про необхідність заснування університету в Батурині: «За станом єпархіальних малоросійських шкіл батуринський університет у кількості студентів ніякої нестачі не матиме і перед Санкт-Петербурзьким і московським університетами значний авантаж передбачається» ²¹⁶.

Порівнюючи вже висвітлені нами у цьому розділі освітньо-публіцистичні праці Б. Грінченка з його нарисом «На безпросвітному шляху. Про українську школу» («На беспросветном пути. Объ украинской школе»), можемо констатувати, що в усіх них є об'єктивне повторення основних ідей і проблемних аспектів феномену української школи в умовах підросійського життя. Це не дивує, адже з 1850-х років у становищі цієї школи практично нічого не змінилося. Якщо до певних позитивів можна було б віднести спроби запровадити україномовне підручникотворення (1850 — початок 1860-х років), розвиток національно орієнтованого громадського руху за україномовну школу, розвій української літератури, не спинений навіть цензурними заборонами, то негативний вплив самодержавних утисків на все українське (1863 р.; 1876 р.) практично нівелював освітньо-національні здобутки. Водночас рівень теоретико-фахових розмірковувань просвітника над проблемами народної школи невпинно зростає, стаючи ґрунтовно доказовим, історико-панорамним. І висновки, яких він доходить, набувають масштабності, значення яких актуальні й нині: «Єдиним виходом (для українців — прим. авт.) може бути тільки введення рідної мови українців у їхню школу. <...> справа освіти мільйонів народних мас, першим ступенем якої є початкова школа, вимагає, щоб питання про найголовніший засіб цієї освіти — мову — було поставлене і глибше, і ширше, відповідно до вимог народної освіти у широкому змісті цього слова» ²¹⁷.

²¹⁵ Грінченко Б. На беспросветном пути. Объ украинской школе. Київ: Друкарня Т-ва «Просвещение», 1906. С. 41–43.

²¹⁶ Там само. С. 42.

²¹⁷ Там само. С. 46.

Оскільки у цьому розділі спадщину Б. Грінченка розглядаємо у контексті його внеску як літописця стану української народної школи XIX — початку XX ст., то наголосимо, що порівняно з попередніми розвідками нарис «На безпросвітному шляху. Про українську школу» («На беспросветном пути. Объ украинской школе») істотно розширений за обсягом, збагачений значним фактографічним, для нашого дослідження — історично вагомим матеріалом. Наприклад, автор наводить відомості про видання україномовних навчальних книг (крім уже добре відомих авторів, згадує Золотова, Шейковського, Гатцука, Конисського, Мороза, Яценка) ²¹⁸; описує ініціативи педагогів Київського і Віленського навчальних округів, зокрема П. Пристюка, директора житомирської гімназії, щодо введення навчання рідною дітям мовою ²¹⁹; наводить документи (1881–1904 рр.) про обговорення «прав місцевих нарідч» і схвалення введення української мови у початкове навчання у Чернігівській, Херсонській, Полтавській, Одеській губернських і повітових думах та земських зібраннях, у сільськогосподарських комітетах (хотинському, бердянському, ананьєвському, лубенському, полтавському, лохвицькому, чернігівському, конотопському, воронезькому); у Харківському університеті (доповідна записка, складена комісією професорів про введення «навчання малоросійського нарідччя і письма у малоросійських місцевостях, вміщення у російських підручниках перекладів і пояснень російських слів для малоросійських учнів») ²²⁰.

Оскільки в одному розділі неможливо охопити всі публікації Б. Грінченка, які містять відомості, наведені ним як свідком і учасником суспільних і освітніх подій та процесів останньої третини XIX — початку XX ст., то зупинилися на тих, які вважали найбільш концентрованими на такі матеріали саме у контексті боротьби за рідномовну початкову освіту.

²¹⁸ Там само. С. 8–9; Барліт О. Аксиологічні засади ставлення школярів до природи у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Кіровоград, 2009. 20 с.

²¹⁹ Там само. С. 9.

²²⁰ Там само. С. 14–17.

Лише зазначимо, що на окрему студію у сенсі здобуття конкретно-історичних свідчень про народну освіту у досліджуваній час на українських підросійських землях і в імперії загалом заслуговують матеріали, а саме: «Земські книжні склади» (1895)²²¹, що висвітлюють аспекти видання книжок і стан книговидання у багатьох губерніях Росії, у тому числі й українських; статтю «Питання народної освіти в деяких губернських земствах» («Вопросы народного образования в некоторых губернских земствах») (1895 р.)²²²; звітів Чернігівської губернської управи (за 1896 — 1899 рр.)²²³, написаних Б. Грінченком як завідувачем відділу народної просвіти губернського земства, де йдеться про народну освіту.

Також варто присвятити окремому дослідженню аналіз історичних дописів Б. Грінченка, які друкувалися у газетах «Громадська думка», «Рада», у журналі «Нова громада» (1906–1907 рр.).

²²¹ Грінченко Б. Земские книжные склады. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 7-9. С. 31–115.

²²² Грінченко Б. Вопросы народного образования в некоторых губернских земствах. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 4–5. С. 51–77; № 6, С. 35–53.

²²³ Грінченко Б. Доклад Губернской управы о содействии Губернского земства повсеместному открытию народных школ. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. № 10–11. С. 1–9.; Грінченко Б. Доклад Комиссии по народному образованию. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1898. № 2–4. С. 1–26.; Грінченко Б. Доклад Комиссии по народному образованию по вопросу о всеобщем обучении. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1899. № 8. С. 814–839.; Грінченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1896 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1897. № 11–12. С. 94–133.; Грінченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1897 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1898. № 10. С. 22–73.; Грінченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1898 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1899. № 12. С. 18–65.

∞ ЧАСТИНА III ∞

ПОГЛЯДИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА ЗАВДАННЯ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Початок професійної вчительської діяльності Б. Грінченка (1881) припав на часи посилення духовної реакції російсько-го царату проти українського населення. Ще з часів Петра I, як зазначає сучасний історик В. Білоцерківський²²⁴, українська культура, особливо українська мова та література, почали зазнавати гоніння з боку влади Російської імперії. У другій половині ХІХ ст. антиукраїнська реакція досягла свого апогею. Відповідно до самодержавної політики царату головним засобом пригнічення національних меншин мала стати системна русифікація, яка починалася зі шкільної лави²²⁵. І Б. Грінченко взяв на себе тяжку ношу допомогти своєму народові зійти з «безпросвітнього шляху», відтворити згідно з мовними досягненнями педагогічної думки достойну культурної традиції українців шкільну освіту.

Вивчення праць Б. Грінченка засвідчує, що він приділяв багато уваги проблемі початкової освіти на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Намагаючись розв'язати пута, до яких вимушено потрапив український народ, він усіма можливими засобами, не боячись можливих покарань з боку влади, популяризував ідею створення рідномовної національно орієнтованої школи: у своїй громадській діяльності, у літературних і педагогічних творах. Вже починаючи з 1883 р. з'явилися його перші виступи в Санкт-Петербурзькому педагогічному журналі «Російський початковий учитель» («Русский начальный учитель») на педагогічну те-

²²⁴ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. Вид. 2-е, випр. і доп. Харків : ОВС, 2007. 576 с.

²²⁵ Там само. С. 302–303.

матику²²⁶. Серед цих перших публікацій була і стаття «Мета народної школи» («Цель народной школы») (1885)²²⁷, в якій діяч окреслив свої перші підходи до визначення мети і завдання народної школи.

У статті Б. Грінченко зазначав, що на початку 1860-х років розвиткові народних шкіл на Україні сприяло скасування кріпосного права (1861 р.), яке було апогеєм експлуатації народних мас і здійснювалася також і засобом практично суцільної неграмотності населення: «Експлуатування народних мас за допомогою їх невігластва було бажаним лише для куркулів усіх видів», — писав Б. Грінченко²²⁸. Однак питання про те, яку головну мету має переслідувати народна школа і якою вона загалом має бути, так і не було вирішене. Зокрема, протягом тривалого часу завдання початкового навчання сільських і міщанських дітей зводилося лише до того, щоб школа навчила сільських дітей певної кількості молитов, правил православної віри, читати, писати і трохи рахувати²²⁹. Згодом було визнано, що однієї тільки грамоти для селянина замало. Тоді у зміст початкової освіти почали вводити клаптикові відомості з історії та природознавства, а ще пізніше постало питання про введення і таких навчальних предметів, як вітчизняна історія, елементи геометрії, відомості із землеробства, відомості про державний устрій і «навіть (навички — прим. авт.) підготовлення писарів»²³⁰.

Саме запровадження різних нових навчальних предметів обговорювалося 1883 р. народними вчителями на сторінках журналу «Російський початковий учитель» («Русский начальный учитель»)²³¹. Про це писали й такі освітні діячі, як М. Корф у своїй книзі

²²⁶ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы. *Русский начальный учитель*. 1883. № 8, С. 592–594.; Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Письма учителей и учительниц об эмеритальной кассе. *Русский начальный учитель*. 1884. № 2. С. 496–497.; Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии. *Русский начальный учитель*. 1884. С. 435–440.

²²⁷ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 296–299.

²²⁸ Там само. С. 296.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само. С. 297.

²³¹ Там само.

«Малоросійська народна школа» («Малорусская народная школа») (1882)²³², М. Малінін, які були переконані, що перш за все потрібно підготувати учня до його майбутньої селянської професії, сформулювати найнеобхідніші практичні вміння²³³.

Б. Грінченко мав змогу проаналізувати численні міркування зарубіжних та вітчизняних педагогів щодо питання мети і завдання народної школи, і, спираючись на їхній досвід, вибудував свої міркування. Зупинимось на ідеях тогочасних авторитетних педагогів, які справили вплив на Б. Грінченка.

Насамперед варто звернутися до ідей видатного німецького педагога Ф. Дістервега, якого неодноразово цитував у своїх працях Б. Грінченко. Метою виховання Ф. Дістервег вважав підготовку гуманних і свідомих людей. Головним завданням виховання дітей і молоді, на думку німецького педагога, має бути виховання любові до всього людства і до свого народу²³⁴. Основними принципами виховання Ф. Дістервег визначив: природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність.

Природовідповідність він розумів як здійснення виховання відповідно до природного процесу розвитку дитини, враховуючи її вікові та психологічні особливості. Людина має природні задатки, вважав Ф. Дістервег, яким властиве прагнення до розвитку. Завдання виховання — збудити задатки, щоб вони могли самодіяльно розвиватись²³⁵.

Суть принципу культуровідповідності, за Ф. Дістервегом, полягає у тому, щоб у процесі виховання дітей, яке відбувається в умовах певного часу, місця та розвитку культури, передавати молодому поколінню досягнення культури певної історичної епохи²³⁶. Самодіяльність, яку Ф. Дістервег розумів як активність, ініціативу, він вважав важливою рисою особистості. Власне у розвитку дитячої самодіяльності педагог убачав і кінцеву мету, і неодмінну умову освіти.

²³² Корф Н. Малорусская народная школа. *Наши педагогические вопросы*. Т. 1. Москва: Издание «Сотрудникъ школь», 1882. С. 100–122.

²³³ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 297.

²³⁴ Дистервег А. Природосообразность и культуросообразность в обучении. *Избранные педагогические сочинения*. Москва, 1956. С. 228.

²³⁵ Там само. С. 227–232.

²³⁶ Там само. С. 230.

А положення про те, що «розум наповнити нічим не можна. Він має самодіяльно все охопити, засвоїти і переробити»²³⁷, вважаємо актуальним і в наш час.

Найголовніша мета виховання, на думку Ф. Дістервега, полягає у тому, щоб розвинути у підростаючого покоління «самодіяльність у служінні істині, красі і добру». А головне завдання навчання він убачав у збудженні пізнавальних нахилів вихованця для засвоєння і пошуку істини. Отже, виховувати означає збуджувати розумову активність учнів — таке головне положення його дидактики розвивального навчання. На зазначені ідеї у своїй статті посилається і Б. Грінченко²³⁸.

Щодо методів навчання, то найдоцільнішими Ф. Дістервег визнавав методи, які збуджують роботу думки учнів, передусім — евристичний спосіб навчання у процесі живої бесіди вчителя і учня, що теж було близьким Борису Дмитровичу.

Серед вітчизняних педагогів Б. Грінченко найвище цінував думки К. Ушинського і теж неодноразово посилався на його праці. Тому окреслимо ті ідеї К. Ушинського, відгуки яких знаходимо у педагогічній творчості Б. Грінченка.

Видатний педагог К. Ушинський головним завданням народної школи вважав завдання «розвинути здібності дітей, природним шляхом розкрити в них розумовий погляд на навколишню природу й суспільні відносини і зробити їх здатними до самостійного розумного життя й діяльності»²³⁹. А мета навчання, за К. Ушинським, не стільки кількісне засвоєння фактів, розширення знань та досвіду, скільки їх систематизація, виявлення в них основного — того, що їх об'єднує і дозволяє застосовувати у подальшій діяльності²⁴⁰. «Не саме знання,

²³⁷ Дістервег А. Природосообразность и культуросообразность в обучении. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1956. С. 231.

²³⁸ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 296–299.

²³⁹ Ушинський К. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. : пер. з рос. / Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 2: Проблеми російської школи / Склали і підгот до друку Е. Д. Днепров ; за ред. О.І. Пискунова (відп. ред.) та ін. С. 69.

²⁴⁰ Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. *Вибрані педагогічні твори* : у 2 т. Київ : Рад. шк., 1983. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. С. 393.

а ідея, що розвивається в розумі дитини засвоєнням того чи іншого знання, — ось що повинно утворювати зерно, серцевину, кінцеву мету занять. Навколо цього ядра повинні органічно народжуватися логічна та розумова оболонки», — стверджував педагог²⁴¹.

К. Ушинський прагнув організувати навчання дітей на основі врахування вікових етапів їхнього розвитку та їхніх психологічних особливостей. Навчання, писав він, має бути побудоване на принципах його доступності для дитини і послідовності²⁴². Щоб уникнути перевтоми у процесі навчання не можна допускати перевантаження дітей навчальними заняттями²⁴³. Виходячи з психологічних особливостей дитячого віку, К. Ушинський великого значення надавав принципу наочності. Доводячи, що «дитина мислить формами, кольорами, звуками, відчуттями взагалі ...», він виводив необхідність наочного навчання, «яке будується не на абстрактних уявленнях і словах, а на конкретних образах, безпосередньо сприйнятих дитиною», — писав він²⁴⁴. Таке розуміння розвитку передбачає повноцінне включення дітей на кожному віковому етапі в усі доступні їм види діяльності, а не лише у навчальну. Педагог наголошував на важливості того, щоб при цьому «забезпечувалась активна позиція дитини, стимулювалась її творчість, потреба у засвоєнні нових знань і способів дій»²⁴⁵.

До необхідних умов успішного навчання К. Ушинський відносив реалізацію принципу свідомості і активності у навчанні, розуміючи, що навчання пов'язане з розвитком мислення і мови. На його думку, свідоме навчання і активність учня невіддільні одне від одного: активність — це форма, в якій здійснюється його свідоме навчання. Якщо навчання не супроводжується розумінням, воно стає пасивним²⁴⁶.

²⁴¹ Ушинський К. Предисловие к 1-му изданию «Детского мира». Полн. собр. соч. : в 11 т. Москва ; Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1949. Т. 5. С. 22.

²⁴² Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. *Вибрані педагогічні твори* : у 2 т. Київ : Рад. шк., 1983. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. С. 379.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Ушинський К. Праця в її психічному і виховному значенні. *Вибрані педагогічні твори* : у 2 т. Київ : Рад. шк., 1983. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. С. 118.

Відомий педагог і просвітник М. Корф, на чії праці Б. Грінченко теж посилався, вважав основною метою народної школи підготовку людини до життя, причому людини розвинутої фізично і духовно. Як узагальнив сучасний дослідник О. Попельнях, школа має забезпечити учням різнобічні гуманітарні і реальні знання, розвинути здатність до самоосвіти, виховати у них такі моральні риси, як патріотизм, чесність, справедливість, любов до праці, дисциплінованість; сприяти зміцненню фізичних сил і здоров'я учнів і розвивати естетичні почуття²⁴⁷.

М. Корф виступав за поглиблення змісту навчання у народних школах, вважав необхідним дати їх випускникам хорошу загальну освіту. Тому головне завдання школи М. Корф формулював як «всебічний розвиток людини, пробудження до діяльності всіх сил, притаманних людині... Кожна людина, народжена на світ, має право на всебічний фізичний і психічний розвиток ...»²⁴⁸. З цього ж приводу на сторінках посібника-журналу для вчителів «Російської початкової школи» («Русской начальной школы») він писав: «... народна школа не готує ремісників чи землеробів, а виховує людей, а тому їй повинна давати не спеціальну, а загальну початкову освіту, необхідну кожній людині, яке б майбутнє її не очікувало»²⁴⁹. Навчання, доводив педагог, має виховувати, відповідати розумовим здібностям учнів: «Ефективна школа діє не на спину (фізичні покарання — прим. авт.), а на розум і серце учня за допомогою слова»²⁵⁰.

М. Корф вважав корисним знайомство учнів народної школи з природничими науками, бо «вже постала гостра необхідність позбутися поширених у народі забобонів та необхідність подолання неусвідомленого ставлення до усіх тварин, рослин і явищ природи, з якими людина постійно зустрічається»²⁵¹.

²⁴⁷ Попельнях О. Педагогічна і просвітницька діяльність М.О. Корфа в контексті розвитку вітчизняної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2009. 20 с.

²⁴⁸ Корф Н. Теория Дарвина и вопросы педагогики. *Вестник Европы*. 1873. № 1. С. 276, 293.

²⁴⁹ Корф Н. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Издание третье. Санкт-Петербург : Издание Д. Е. Кожанчикова, 1871. С. 62.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Там само. С. 211.

Розмірковуючи про особливості організації і функціонування народної школи в Україні у статті «Малоросійська народна школа», М. Корф вказував на її обов'язковий природовідповідний характер: «Здавалося б, що, не заглиблюючись у ніякі політичні тенденції, залишаючись на суто педагогічному ґрунті, нескладно зрозуміти, що у народній школі повинен неминуче відобразитися характер тієї місцевості і того населення, серед яких вона існує...»²⁵². І далі конкретизував свою думку так: «На програму і характер південно-російської школи обов'язково вплинуть і степ, і чумаки, і спека, і ховрах, і віл, і перекази про козацтво, і філософська сутність повільного і зосередженого малороса, і народні перекази, і пісні його...»²⁵³. Вочевидь широке залучення зразків усної народної творчості як джерела, що акумулює особливості національної природи — одного з найважливіших складників ідеї єдності людини і природи — українців, М. Корф визначав як необхідну умову продуктивного навчально-виховного процесу.

Рідну мову (українську — прим. авт.) педагог розглядав як провідний складник національної природи освіти, яка має стати незаперечною умовою функціонування народної школи в Україні. Тому освітній діяч не погоджувався із фактичною забороною української мови: «У тому-то й трагізм положення малоросійського вчителя, що йому, малоросу, забороняється використовувати свою рідну мову в школі і що його мова переслідується навіть поза школою»²⁵⁴.

Основою на ідеях і досвіді видатних педагогів, Б. Грінченко писав у своїй статті²⁵⁵, що потрібно докорінно змінити погляди на шкільну справу, бо «існуючі погляди перебувають поки що у повній залежності від поглядів взагалі на народ як на масу, над якою освіченим прошарком дозволено проводити які завгодно експерименти»²⁵⁶. І якщо батьки учнів, писав Б. Грінченко, ставляться до окремих учителів з недовірою, вимагаючи інколи навіть закриття

²⁵² Корф Н. Малорусская народная школа. Наши педагогические вопросы. Т. 1. Москва : Издание «Сотрудникъ школъ», 1882. С. 100.

²⁵³ Там само. С. 101.

²⁵⁴ Там само. С. 104.

²⁵⁵ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 296–299.

²⁵⁶ Там само.

шкід, що скомпрометували себе, то це зовсім не є свідченням невігластва батьків, чим часом намагаються виправдати свою бездіяльність і відсутність авторитету малоосвічені вчителі та земства²⁵⁷, це слабка фаховість народних вчителів.

Б. Грінченко прагнув розібратися у причинах сумних явищ в народній освіті. І, у першу чергу, він стояв на боці прагнень та інтересів тих, кого називали простолюдинами, тобто пересічних людей-трудівників. Він писав: «Чому ми маємо право вчити дітей селян на свій розсуд, тому, що нам здається так правильно, не питаючись дізнатися, чи здається воно правильним також і для батьків цих дітей? Чому ми залишаємо за собою право вчити своїх дітей чого нам захочеться, давати їм знання, які кожному з нас здаються придатними для наших дітей, а у народу віднімаємо це право? Чому народ не має права вимагати, щоб були прийняті до уваги його бажання, як осіб найбільш зацікавлених у вихованні їх власних дітей?»²⁵⁸. На його думку, головною причиною такого становища передусім була відсутність погляду на завдання, які стоять перед школою, на її головну мету. Він констатував, що одні педагоги дотримувалися думки, що школа насамперед повинна дати учням певну суму знань, інші, навпаки, головним її завданням вважали пробудження і розвиток мислення школярів²⁵⁹. Однак, сам Б. Грінченко вважав таку ситуацію «гонитвою за двома зайцями»²⁶⁰.

Як зауважує сучасний дослідник М. Веркалець, така думка видатного педагога — один із найбільших його прорахунків, бо «слід досягати двох цілей одночасно, оскільки всяке навчання повинно бути виховуючим. На таких позиціях стоїть і сучасна школа. Бо будь-який розвиток без знань неможливий»²⁶¹. Проте цей дослідник не врахував, що Б. Грінченко не відкидав один із варіантів, а прагнув їх доцільного поєднання: «Мені здається, — міркував Б. Грінченко, — що народна школа, зробивши діяльність думки тільки засобом

²⁵⁷ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 296–299.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Там само. С. 298.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ : Знання, 1990. С. 26.

сприйняття учнями знань, втрачає майже весь свій зміст, що вона залишається мертвим закладом, де займаються «учобою» — слово, яким народ так влучно охрестив ці заняття»²⁶².

Суть народної школи Б. Грінченко убачав у тому, «щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити її, зробити дитину придатною для подальшої діяльності»²⁶³, але ж не відкидав необхідності набуття певної суми знань, лише не вважав це абсолютною і єдиною метою.

До завдань школи Б. Грінченко відносив формування розвиненої людини, спроможної засвоїти світоглядні, морально-етичні, естетичні, психолого-етнографічні особливості свого народу. Діач писав, що нова народна школа має поєднувати розумовий розвиток і виховання дитини, не ставлячи за головне завдання школи «наповнення учнівських голів певною сумою знань»²⁶⁴. На його переконання, діти повинні здобувати доволі широку, загальну освіту (включаючи елементи знань з природознавства, краєзнавства, геометрії, рідної історії).

Доцільно наголосити, що професійно-практичний ухил в освіті молодших школярів просвітник вважав передчасним.

Важливими є міркування Б. Грінченка про те, що лише працюючи над своїм розвитком самостійно після закінчення школи, виходець з народу спроможний здобути необхідні знання. А сучасний стан справ у народній школі, вважав Б. Грінченко, не дає змоги забезпечити цього. «Тому всі знання, — продовжував він, — отримані в народній школі, мають бути лише засобами для розвитку розумової діяльності учнів, і всі предмети цього навчального курсу повинні достеменно відповідати цій меті»²⁶⁵.

Роздумуючи над методами розвитку розумових здібностей сільської дитини, тобто учня народної школи, педагог доходив висновку, що вчителю треба вивчати селянський побут, звернути найбільше уваги на селянський світогляд та його особливості²⁶⁶, аби ефективніше визначити шляхи розвитку сільського школяра.

²⁶² Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы. *Русский начальный учитель*. 1885. № 6. С. 298.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само.

Підсумовуючи, підкреслимо, що у цій статті Б. Грінченка на особливу увагу заслуговує розуміння ним мети народної освіти та широкий погляд на завдання початкової школи, а також його заклик вивчати реальні умови життя українських дітей, вивчати самих дітей та їхні потреби. Він наголошував, що не дітей варто пристосовувати до програм, а навчальні програми до учнів.

Протягом майже наступного десятирічного періоду діяльності народних шкіл мета і завдання їх в імперії так і не змінилися, про що свідчить стаття Б. Грінченка «Ще до питання про проведення професійних знань за допомогою народної школи» («Еще к вопросу о проведении профессиональных знаний при посредстве народной школы»)²⁶⁷, що з'явилася 1894 р. на сторінках Земського збірника Чернігівської губернії. «Головна мета, найважливіше завдання, як по суті питання, так і по заявленим самим народом вимогам — підняття розумового рівня народу, ознайомлення його з природою, суспільними явищами нашого і закордонного життя»²⁶⁸. Це вже думка досвідченого вчителя, добре знайомого зі станом народної освіти. Проте просвітник у своїх міркуваннях щодо народної освіти вже йде далі. Він зазначає, якщо ставити таку мету і завдання, то лише сама народна школа з цим не впорається. Необхідні позашкільні заняття, які, з одного боку, зміцнювали б і підтримували в учнів набуті в школі знання, з іншого ж боку — продовжували б освітню роль школи, розширювали світогляд і дітей, і дорослого люду, збагачували їхній розум певними науковими відомостями, сприяючи вирішенню питання просвіти тих осіб, які з різних обставин не змогли навчатися у школі. Тому Б. Грінченко формулює наступне нагальне завдання народного вчителя — проведення позашкільних занять, які мають стати «найпершою і найсерйознішою турботою» вчителя народної школи як просвітителя народу²⁶⁹. А сам народ, пише діяч, «усвідомлюючи свої права, знаючи географічні та етнографічні умови інших місць, не буде знаяддям обману корисливих спекулято-

²⁶⁷ Грінченко Б. Еще к вопросу о проведении профессиональных знаний при посредстве народной школы. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894, № 7–8. С. 104–108.

²⁶⁸ Там само. С. 104.

²⁶⁹ Там само.

рів — чи місцевих куркулів різних типів або пропагандистів переселення, які обіцяють «молочні ріки в молочних берегах», <...> знаючи наукові пояснення явищ природи, він не буде бачити у винищуванні сарани, зачумленості худоби і в заходах припинення епідемії — досягання на «промисел Божий», порушення волі Бога та ін.; а головні результати освіти позначаються в зміні способу життя, в стосунках селян один до одного, до всіх недоліків і безладу власного життя»²⁷⁰.

Для виконання окреслених просвітніх завдань, переконував Б. Грінченко, потрібно, по-перше, всебічно знати ті умови, серед яких діє вчитель, і по-друге, — необхідно знати, як, у якій послідовності здійснювати просвітні заняття, а головне — знати, що саме, які знання давати народу²⁷¹.

Б. Грінченко ще і ще наголошував, що перша вимога, яка стоїть перед народним учителем, — необхідність знати дух і характер народу, його світогляд, його звички, взагалі весь устрій його життя, «ті місцеві умови, що неодмінно повинні бути прийняті до уваги, бо без знання цих умов або ігнорування їх немислима ніяка плідна діяльність для народу»²⁷².

Друга вимога, за Б. Грінченком, — знайомство з широким цивілізованим світом, із потребами і запитамі людей та засобами задоволення цих запитів. Тому метою школи, яка була на той час найважливішим засобом впливу на народ, має стати «самоосвіта і постійне знайомство з усіма найголовнішими новими здобутками науки, завдяки яким вчитель бажає впливати на народ»²⁷³.

Торкаючись проблеми добору навчального матеріалу й організації занять з народом, Б. Грінченко висловлює таку позицію: проведення сільськогосподарських, ремісничих та інших спеціальних занять при народній школі є небажаним, бо знання, отримані на цих заняттях, мають відношення лише до видимих сторін покращення життя, а «в кращих випадках дають деякі засоби до ослаблення матеріальної скрути, але, не даючи загального розвитку, загального розуміння взаємодії причин, не можуть навести на корінне вирішення питання про

²⁷⁰ Там само. С. 104–105.

²⁷¹ Там само.

²⁷² Там само. С. 105.

²⁷³ Там само.

поліпшення форм життя»²⁷⁴. Так, наприклад, «вичинка шкір повинна бути предметом вивчення в тій місцевості, де для цього є сприятливі умови, де вже існує такий промисел; вивчення бджільництва — в місцях, де воно вже існує; відомості по сільському господарству — там, де населення займається землеробством», — пише Б. Грінченко²⁷⁵. Кожен шкіряник, бджоляр, хлібороб має багаторічний досвід, знає в дрібницях свою справу. Тому єдиний вихід — просвіта народу, і всі культурні надбання він вибере сам набагато краще і швидше, ніж під наглядом навіть справжніх представників прикладної науки²⁷⁶. Б. Грінченко виступав проти перетворення народної школи, яка ставить перед собою просвітні цілі, «на ремісничо-професійну» школу²⁷⁷. У цьому простежується сталість переконань просвітника щодо хибності зведення просвіти малоосвічених дорослих до практико орієнтованого надання вузько-ремісничих знань.

Досягнення мети народної школи Б. Грінченко пов'язував також із становищем самого народного вчителя, бо, щоб забезпечити високий рівень навчання, зазначав він, у сільського педагога мають бути необхідні матеріальні умови для праці — як у школі, так і вдома, і «тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті, коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто. Тільки тоді вчителі стануть повністю народними вчителями. Тільки тоді й суспільство інакше гляне на народних учителів, тільки тоді вони здобудуть визнання та вплив у сучасному житті...»²⁷⁸.

Слушні думки про народну освіту дітей і дорослих, народну школу та її завдання, залежність зміни соціально-політичних і економічних умов життя людей від рівня освіти Б. Грінченко висловлював у відомих «Листах з України Наддніпрянської» (1892–1893)²⁷⁹.

²⁷⁴ Грінченко Б. Еще к вопросу о проведении профессиональных знаний при посредстве народной школы. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894, № 7–8. С. 106.

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ Там само. С. 107.

²⁷⁷ Там само. С. 109.

²⁷⁸ Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии. *Русский начальный учитель*. 1884. С. 437.

²⁷⁹ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 34–105.

А освіченість Б. Грінченко поєднував із завданням формування в українців самосвідомості: «Без політичної волі неможлива річ боротися за свої права національні і виборювати їх, без добробуту народнього неможлива єсть річ довести робочий міський народ до національного самопізнання: це можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освідчуватись, а тепер цього нема, бо все його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба»²⁸⁰.

Оскільки Б. Грінченко високо цінував значення освіти і в долі окремої людини, і в долі нації, він усе своє життя поклав на поліпшення народної освіти на українських землях. Тому у його працях постійно переплетені думки про рідномовність як запоруку національного розвитку і культури, а отже й про шкільну справу як забезпечення рідномовної освіти. Про стан народної школи наприкінці 1890-х років Б. Грінченко писав: «Народня школа на Вкраїні російській зовсім не дає освічених селян: люди, що вчилися у ній, або зазначають вивчене й нічим не відрізняються від невченого мужика, або, гордючи «мужиками», батьком і матір'ю, стають тими писарями, що обдирають народ, — таким побутом, московська освіта на Вкраїні російській плодить народніх експлуаторів»²⁸¹.

Так само як із самопізнанням і рідномовною освітою Б. Грінченко пов'язував і досягнення українським народом свого добробуту. Слушно виокремити таку його думку: «Добра освіта можлива серед народу не тільки тоді, коли є добрі способи освіти, але також і тоді, коли народ стільки заможний, що може з усієї сили користуватися з цих засобів»²⁸². А далі діяч зазначав: «тяжко руйнується добробут серед українського народу сьогочасною народньою темнотою, темнотою, яка постає через те, що панує в нас чужа мова. Народ... не тямить незрозуміло викладених законів і не має ніякої користі з далекого від його життя, чужомовного вчиття. Через те всяким шахраям дається широка змога одурювати з усієї сили наш народ»²⁸³.

Б. Грінченко добре усвідомлював, що самодержавній російській владі необхідна покора населення, зокрема й українського. А упоко-

²⁸⁰ Там само. С. 125.

²⁸¹ Там само. С. 122.

²⁸² Там само. С. 118.

²⁸³ Там само. С. 121.

реність легше формувати в людях темних, неосвічених. З цього й виникла розбудова зросійщених народних і церковно-парафіяльних шкіл, кількість яких почала особливо зростати, починаючи з кінця 1880-х років²⁸⁴. Він справедливо наголошував, що імперський уряд «не може дозволити народові піднятися своєю освітою до інтелігенції, не може, бо розуміє, що коли б це не сталося, то тоді був би край його безмежному й безконтрольному порядкуванню. Дозволити це — визначало б дозволити себе вбити, а російський уряд ще не бажає закінчити своє життя самовбивством. Ось через що він так спиняє народню освіту, — ось через віщо інспектори вигонять з народніх шкіл землеписні карти та забороняють учителям оповідати школярам щось з географії або природніх наук, — ось через віщо ці школи й досі зостаються тільки пародією на справжні народні школи. Через те саме цензура не дозволяє тепер ніяких популярно-наукових чи педагогічних книжок по-українському»²⁸⁵. Отже, з перших днів учительовання Б. Грінченко визначив метою своєї діяльності сприяння організації національної за мовою, змістом, духом народної школи. Мало не в усіх своїх педагогічних, літературно-публіцистичних працях Б. Грінченко обстоює природовідповідну потребу української дитини навчатися рідною мовою. Другою частиною мети освітньої роботи діяча було орієнтування народної школи на просвіту сільського населення, тобто батьків учнів задля підйому загального культурно-освітнього рівня українців.

Вивчення творчої спадщини педагога доводить, що ідея створення рідномовної (української) початкової школи — це ключова серед його освітніх ідей. До її обґрунтування він підійшов з історичної, філософської, соціологічної, педагогічної і психологічної позицій, виявивши високий рівень обізнаності і глибину аналізу в описуванні історії «української книжної науки»²⁸⁶.

²⁸⁴ Тонконог І. Підготовка вчителів у Полтавській губернії у XIX — 1917 р. : дис. канд. ... пед наук / Ін-т педагогіки НАПН України, Київ, 2018. 221 с.

²⁸⁵ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Диалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 171.

²⁸⁶ Грінченко Б. Оповідання з української старовини. Київська держава і татарське лихоліття. *Громадська Думка*. 1906. №№ 29, 30, 35, 36, 53, 54, 83, 106, 170, 176, 182; Сьомий розділ. Рада. 1906. № 5. С. 2.

Оперуючи найпередовішими ідеями вітчизняних та зарубіжних учених-психологів і педагогів, у глибокому просвітньо-педагогічному нарисі «На безпросвітньому шляху. Про українську школу» (1905)²⁸⁷ Б. Грінченко зробив переконливі теоретичні узагальнення про роль рідної мови в процесі навчання й виховання у народній школі. Обґрунтував непоправну шкоду, якої завдає учневі чужомовна школа, яка по-перше, є набагато нижчою від народу: «що ж бо варта вона зі своєю сотнею погано завчених слів перед тією безмежно глибокою, живою й повною мовою, яку виробив і вистраждав собі народ протягом тисячоліть; по-друге, така школа безсилна, тому що вона не розвиває дитину на єдиному, родючому душевному ґрунті — на народній мові та відбитому в ній народному почутті ...»²⁸⁸.

Систематизуючи свої роздуми про національну школу у згаданій статті, Б. Грінченко писав: «Без народної мови нема і не може бути народної просвіти. А зробити се велике діло можна тільки тоді, коли вчителі будуть свідомими українцями і вчитимуть у вільній народній українській школі»²⁸⁹.

У контексті аналізу мети і завдань народної школи, за Б. Грінченком, наголосимо, що багато сподівань він покладав на сили національно свідомого українського вчительства²⁹⁰, і закликав його до дії: «Народні вчителі не повинні пасивно чекати, коли суспільний рух покличе їх до виконання громадського і професійного обов'язку, а брати активну участь у процесі духовного відродження нації, водночас покращуючи свою загальнокультурну, теоретичну й методичну підготовку»²⁹¹. На наше переконання, високим прикладом такого виконання громадського та професійного обов'язку був сам Б. Грінченко.

²⁸⁷ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. 101 с.

²⁸⁸ Там само. С. 5.

²⁸⁹ Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 2. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. С. 85 [передрук статті 1906 р.].

²⁹⁰ Там само. С. 84.

²⁹¹ Там само. С. 84–85.

Український літературознавець В. Доманицький 1907 р. у рецензії на працю Б. Грінченка «На безпросвітньому шляху. Про українську школу»²⁹², опублікованій у науковому літературно-публіцистичному щомісячному журналі «Україна», засвідчив позитивне сприйняття ідей автора щодо завдань народної школи на Україні і шляхів розв'язання її болючих проблем: «... автор, сам колишній сільський учитель, знавець шкільної справи, спиняється на тому, чим повинен бути сільський вчитель на Україні і що він має робити, щоб школа народня стала українською: мусить і практично, і теоретично вивчити українську мову, познайомитися з українською літературою, з історією рідного краю, з історією просвіти на Україні попереду, — взагалі повинен приготуватися до того, щоб потім і народ готувати до того ж діла, щоб зробити село своє національно-свідомим. В книжечці подано, що вже зроблено на літературному та науковому полі в Галицькій та нашій Україні, які єсть популярно-наукові книжки, придатні для школи, і висновок з того такий: «учебного і літературного матеріалу українською мовою вже тепер єсть стільки, що українську школу можна було б завести зараз же»²⁹³. Рецензент підсумовує: «Написана популярно, зрозуміло і цікаво, особливо для того, хто не ознайомлений зовсім з українським літературно-просвітним рухом, брошюра ця стане у великій послугі національній українській справі»²⁹⁴.

У статті «Якої нам треба школи» (1907) Б. Грінченко як істинний патріот сформулював таку важливу педагогічну аксіому: «Як не можна жити за зразком іншого народу., точно так не можна виховувати, виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б не була вона чіткою і добре обдуманною»²⁹⁵. Він вважав, що кожний народ у цьому відношенні повинен пробувати свої сили, доводив, що українська школа має повне право на самобутність і оригінальність, яка відрізняє її і від західноєвропейської, і від російської педагогічної традиції²⁹⁶. У цій статті Б. Грінченко у такий спосіб висловився щодо

²⁹² Доманицький В. Рец. Б. Грінченка «Народні вчителі і українська школа». *Україна*. 1907. № 1. С. 43–44.

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само. С. 44.

²⁹⁵ Грінченко Б. Якої нам треба школи. Київ. 1907. С. 20.

²⁹⁶ Там само. С. 21.

значущості хорошої освіти для українських дітей: «... рідна школа легко й швидко навчатиме наших дітей, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядковувати, ніж тепер, бо, по-перше, самі будуть розумніші, освіченіші, а, по-друге, незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи»²⁹⁷.

Б. Грінченко доцільно пов'язував важливість рідномовності освіти і її дотримання наступності у навчанні у всіх ієрархічно вибудованих типах навчальних закладів, тому обґрунтував ідею, що умовою єдності системи освіти має бути саме рідна мова навчання. Починати створювати національну систему освіти Борис Грінченко радив з її початкової ланки — народної школи, й паралельно перебудувати роботу гімназій та університетів: «... щоб по середніх школах якомога швидше завели науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб самі науки заведено й на університеті, та ще треба там і українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могли б і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах»²⁹⁸.

Важливе місце в системі принципів, на яких має будуватися робота народної школи, Б. Грінченко відводив науковому і світському характерові освіти. Не припустимим, на думку педагога, є те, що навчальні й науково-популярні книги містять часом неправильні й навіть шкідливі пояснення фактів, явищ, процесів²⁹⁹.

Борис Грінченко гостро критикував духовну асиміляцію, характерну багатьом українцям на підросійських землях, болісно споглядав втрату національних ознак значною частиною сучасної йому української інтелігенції, особливо тією, яка опікувалася освітою народу. Покладаючи великі сподівання на підняття рівня просвіти українців за допомогою видання і поширення народо-просвітніх книг українською мовою, але боячись непевності у цій

²⁹⁷ Там само. С. 23.

²⁹⁸ Там само. С. 24.

²⁹⁹ Там само. С. 24.

справі інтелігенції, він писав: «Народопросвітній рух, щоб стати широким і глибоким, мусить бути національним, українським, тобто наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жерти очима Петербург та Москву, а повернеться до мови й духу своєї нації і, зрозумівши добре шлях, який рідному народові визначила історія, піде сим шляхом в праві просвітній і потроху, не кидаючи ніколи боротьби, виб'є з-під урядових рук народню школу й письменство — тоді і тільки тоді й можна нам сподіватися добра»³⁰⁰.

Треба наголосити, що важливою умовою створення народної української школи Б. Грінченко вважав активну самовіддану працю української інтелігенції. Понад це, єднання інтелігенції з народом, писав він, «може мати взаємну користь, адже справжній смисл життя і діяльності визначається в розумінні інтересів свого народу»³⁰¹.

У просвітницькій діяльності національної інтелігенції педагог виділяв такі два першочергові завдання: по-перше, інтелігенція має оволодіти українською мовою; по-друге, єднання інтелігенції з простим народом відбудеться лише тоді, коли всі школи на українській землі стануть українськими³⁰². Інтелігенція, за його твердженням, має стати організатором і об'єднуючою ланкою у боротьбі за культуру і освіту, повинна роз'яснити народу трагедію денационалізації, передати нащадкам національний культурно-історичний досвід. Споглядаючи, як частина цієї інтелігенції втрачає національні ознаки, особливо педагоги, він слушно заявив, що «ніяка цензура не забороняє нашим землякам балакати і серед людей, і дома рідною мовою, вчити її змалечку своїх дітей. От-же ми бачимо, що навіть у українських письменників діти балакають по московському (є звісно й одині винятки), вчать змалечку по московському, читають московські дитячі журнали»³⁰³.

³⁰⁰ Вартовий П. [Грінченко Б.]. Яка тепер народня школа на Україні. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2013. С. 113 [передрук статті 1896 р.].

³⁰¹ Грінченко Б. Якої нам треба школи. Київ. 1907. С. 23.

³⁰² Там само.

³⁰³ Чайченко В. [Грінченко Б.]. Наша байдужість. *Зоря*. 1892 р., № 11. С. 215.

Народним учителем, на думку Б. Грінченка, має право називатися лише людина, окрилена метою служіння рідному народові, з широким і прогресивним світоглядом, справді інтелігентна й високоморальна: «Той, у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике се діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу, — той зрозуміє, куди йому треба йти, з ким і за кого стояти. Він зрозуміє, що повинен стояти за права українського народу, як нації, і добиватися для його школи навчання рідною мовою»³⁰⁴.

І сьогодні, коли відбувається реалізація Нової української школи, дуже важливо, щоб саме такі педагоги працювали з дітьми.

Педагогічні погляди Бориса Грінченка протягом життя хоча і змінювалися, поглиблюючись і विकристалізовуючись, але незмінним залишалось його прагнення до реалізації ідей демократизації шкільної справи, її гуманізації, а головне — надання змісту навчання й виховання національного характеру, що передбачає навчання дітей рідною мовою, вивчення національної історії, фольклору, традиційної культури, елементів народознавства, адже сукупно всі зазначені освітні аспекти сприяють засвоєнню духовних цінностей свого народу.

Підсумовуючи у статті «Якої нам треба школи» (1907) свої погляди на народну школу, Б. Грінченко писав про потреби рідномовної школи так: «Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменництва, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах»³⁰⁵. Значною мірою ці ідеї не втратили своєї актуальності і сьогодні, вони навіть набули нового забарвлення у контексті широкомасштабних процесів оновлення української освіти.

Аналізуючи ґрунтовні праці В. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (1929)³⁰⁶, М. Веркальця «Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка» (1990)³⁰⁷ та А. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка» (1999)³⁰⁸, які присвячено

³⁰⁴ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: *Знання*, 1990. С. 7.

³⁰⁵ Грінченко Б. Якої нам треба школи. Київ. 1907. С. 24.

³⁰⁶ Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. *Зб. іст.-філол. відділу ВУАН*. № 97: *Праці наук.-пед. комісії*. Київ, 1929. Т. I. С. 1–77.

³⁰⁷ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: *Знання*, 1990. 48 с.

³⁰⁸ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1999. 176 с.

вивченню педагогічної спадщини Б. Грінченка, фіксуємо у цих дослідженнях одне й те саме твердження, що за Грінченком мета національної школи — це розвиток, зміцнення, виховання розуму дитини, виховання здатності й охоти до самоосвіти³⁰⁹. Дослідники погоджувалися з висновком Б. Грінченка про те, що сучасна йому школа не могла дати українським дітям потрібних їм знань. Водночас знання, які дає школа, можуть і повинні бути лише засобом розвитку розумових сил дитини, і всі шкільні науки повинні відповідати цій головній меті школи, а не готувати передчасно дитину до якогось, може, зовсім не властивого їй практичного діла³¹⁰. Отже, надання змісту навчання й виховання національного характеру, за Б. Грінченком, передбачало навчання дітей рідною мовою, вивчення національної історії, фольклору, традиційної культури, елементів народознавства. Він доводив, що сукупно всі зазначені освітні аспекти сприяють засвоєнню духовних цінностей свого народу.

На підставі вивчення праць Бориса Грінченка його погляди на мету і завдання національної школи можна узагальнити: школа має бути рідномовною, загальнодоступною і взаємодіяти із соціальним середовищем, а навчально-виховний процес має бути частиною духовного життя суспільства, базуватися на принципах природовідповідності, демократизму, гуманізму, історичності, наочності, системності викладу знань. Педагог надавав переваги світському характеру шкільної освіти.

Навчання та виховання українських дітей за Б. Грінченком має здійснюватися лише українською мовою, а вчитель має стати якісно новою особистістю, обізнаною із кращими здобутками педагогічної і наукової думки, і виконувати місію просвітника, що не втратило сенсу і нині.

³⁰⁹ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ : Знання, 1990. 48 с.; Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 97: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 1–77.; Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. 176 с.

³¹⁰ Там само. С.29.; С. 35.; С. 104.

ЧАСТИНА IV

ГРІНЧЕНКОВЕ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ

Проблема створення шкільних підручників, навчальної і науково-популярної літератури для національної школи і просвіти українців у різні історичні періоди вирішувалася по-різному. Як переконує видатний український філолог і літературознавець І. Огієнко, вже у XVI–XVII ст. на українських землях діяли «значні культурні центри зі своїми школами, друкарнями, вченими людьми»³¹¹. Однак під тиском русифікаторської освітньої політики Російської імперії, внаслідок її остраху сепаратистських рухів на теренах України, на початку XIX ст. українські школи на українських землях вже не діяли, а українська мова лишалася у побутовому житті переважно сільського населення, яке становило ліву частку.

У другій половині XIX ст. українське мовне питання істотно загострилося. Борис Грінченко жив і творив у найтрагічніші часи української історії, коли в Російській імперії набули чинності валуєвсько-емські заборони всього українського. Заборонялося не тільки писати книжки українською мовою та ввозити їх з-за кордону, а й робити українські переклади з інших мов.

Українська мова зазнавала постійних обмежень і заборон, тогальна русифікація спричинила до того, що процес навчання і його засоби були виключно російськомовними. Школа на українських землях була позбавлена жодних національних особливостей. Для переважної більшості учнів-українців російська була нерідною мовою, тому і підручники, і методичне забезпечення навчання були

³¹¹ Огієнко І. Українська культура: коротка історія культур. життя українського народу : курс, читаний в укр. нар. ун-ті. Київ : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. С. 37.

їм незрозумілими, не відповідали їхнім природним і розумовим уявленням і потребам, та й процес навчання і не враховував, і не відбивав культурних здобутків та історичних традицій українського народу. Така освіта не сприяла розвитку духовного й інтелектуального потенціалу української нації. Саме тому боротьба свідомих українських громадських діячів за українську школу та створення україномовних підручників та книжок із різних галузей знань, які б забезпечили національно спрямований зміст освіти й елементарну просвіту народу, і стала одним із головних напрямів тогочасної національно орієнтованої діяльності свідомої української громадськості.

У деяких дисертаційних роботах, присвячених книгам і видавничому доробку Б. Грінченка (наприклад, Н. Зубкової «Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст.» (1994)³¹²; М. Малиша «Книговидавнича діяльність Б. Грінченка» (1994)³¹³; М. Одінцової «Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект» (2014)³¹⁴) підручники просвітника не проаналізовано, зокрема авторами не згадувано про його рукописні навчальні книги, про дидактичні і педагогічні аспекти підручників для навчання у початковій школі. До того ж, ці дослідники не мали змоги задіяти значну частину першоджерел з великої спадщини діяча, що чекала на вивчення в архівах і книгозбірницях.

Сформувавшись вже замолоду як свідомо, україноорієнтована особистість, Борис Грінченко добре зрозумів, що єдиним засобом розвитку національного самоусвідомлення, засобом поширення грамотності серед українського населення є рідномовна книга. На його переконання, вона — найефективніший засіб морально-етичного, розумового розвитку учня, людини. «Книга — твоє багатство, бо це знання, право, істина, чеснота, повинність, поступ,

³¹² Зубкова Н. Бібліотека і архів Б. Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 24 с.

³¹³ Малиш М. Книговидавнича діяльність Б. Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. Київ, 1994. 22 с.

³¹⁴ Одінцова М. Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект : автореф. дис. ... канд. наук з соціальних комунікацій : 27.00.05. Київ, 2014. 23 с.

розум, що розвіює всі темні примари!»³¹⁵. Створення підручників та написання книг, по-перше, українською мовою, по-друге, й з використанням національно детермінованих дидактичних компонентів стало провідним завданням просвітника, а розв'язання цієї проблеми — окремим напрямом його розмаїтої просвітницької і педагогічної діяльності.

Залюблений у рідний народ, його самобутню культуру, Борис Дмитрович страждав від того, що як учитель змушений був утілювати в життя русифікаторську політику царського уряду — навчати сільських дітей-українців російською мовою. Працюючи в с. Трійчатому на Харківщині (1882 р.) і щодня стикаючись із сумнівними наслідками освіти чужою, малозрозумілою дітям мовою, відсутністю українських книг для навчання і читання, призначених для формування знань і світогляду української дитини, молодий учитель вирішив таємно навчати сільських учнів української грамоти і «видавати» для цього саморобні книжечки для початкової освіти українською мовою. Щоб полегшити навчання сільським дітям, Б. Грінченко писав короткі тексти друкованими літерами (своєрідний буквар)³¹⁶.

Потім, 1888 р., педагог уже складав і розмальовував такі навчальні книжечки для початкового навчання, переробляючи й удосконалюючи ці перші «книги»-спроби, продовжуючи їх розроблення у дусі кращих традицій української педагогічної думки щодо написання букварів. Для цього він творчо осмислював зроблене попередниками, зокрема «Граматку» (1857) П. Куліша³¹⁷, «Буквар південно російський» («Букварь южнорусский») (1861) Т. Шевченка³¹⁸.

Щоб зрозуміти (у порівнянні) внесок Б. Грінченка в українське підручникотворення, стисло охарактеризуємо зроблене його попередниками.

³¹⁵ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 38 [передрук статті 1891 р.].

³¹⁶ Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 97: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 59.

³¹⁷ Куліш П. Граматка. Санкт-Петербург : Типографія П. А. Кулиша, 1857. 149 с.

³¹⁸ Шевченко Т. Букварь южнорусский. Санкт-Петербург : в печатни Гогенфельдена и Ко, 1861. 24 с.

П. Куліш видав буквар і читанку за назвою «Граматка»³¹⁹ у 1857 р. у Санкт-Петербурзі. Вона розпочиналася азбукою, далі містилися п'ять уривків перекладів «Давидових псалмів» Т. Шевченка, які призначалися для читання за складами. У кінці «Граматки» було подано невеликі тексти для читання (молитви, українські думи, прислів'я). Ця книга стала зразком українського букваря на 150 сторінок з окремими ілюстраціями, з передмовою і післямовою. Важливим дидактичним аспектом «Граматки» вважаємо її оснащення розлогіми і ґрунтовними коментарями для пояснення навчального матеріалу. На жаль, ця «Граматка» була дорогим виданням, а тому малодоступним для більшості населення України³²⁰.

Через три роки після «Граматки» П. Куліша побачив світ «Буквар південно російський» («Букварь южнорусский»)³²¹ Т. Шевченка (1861 р.) теж у Санкт-Петербурзі. За своєю структурою і змістом він був схожий на підручник П. Куліша, його перша ознайомлювальна частина мала назву «Вельїка азбука», далі йшла «Мала азбука», далі — шість авторських переспівів Давидових псалмів. На 13-й сторінці «Букваря» Т. Шевченко вмістив підрозділ «Лічба» у межах від 1 до 100. На завершення представлено народні думи, «народні словьци»³²².

До особливостей «Букваря» Т. Шевченка варто віднести те, що фонетичні особливості української мови Т. Шевченко пристосував до російського правопису. Дослідниця О. Клименко³²³ доводить, що з аналізу текстів для читання постає: навчальна книга була призначена не стільки для дітей, скільки для дорослих неписьменних, які могли б за ним навчатися у недільні та святкові дні, у недільних школах, що саме були організовані у 1859–1861 рр. у деяких містах України.

³¹⁹ Куліш П. Граматка. Санкт-Петербург : Типографія П. А. Куліша, 1857. 149 с.

³²⁰ Клименко О. Історичні витоки української букваристики. *Поліграфія і видавнича справа*. 1999. № 35. С. 282.

³²¹ Шевченко Т. Букварь южнорусский. Санкт-Петербург : в печатни Гогенфельдена и Ко, 1861. 24 с.

³²² Там само. С. 14–24.

³²³ Клименко О. Історичні витоки української букваристики. *Поліграфія і видавнича справа*. 1999. № 35. С. 276–284.

Зауважимо, що про діяльність недільних шкіл яскраво писав один з безпосередніх організаторів недільних шкіл М. Драгоманов: «Перше важливе діло для мужичої освіти, яке зробилось при новому цареві, пішло з низу, а не з гори, з молоді, та ще з провінції, а не з столиці! То були недільні школи (з котрих перша з'явилась у вересні 1859 р. у Києві, на Подолі). Скоро по всій Росії пішла чутка, а далі мода, а більше все таки — щира праця в народних недільних школах. Молодь, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями і дівчатами за азбуку і дошку! З цього діла могло вийти щось зовсім серйозне, — і однак уряд, вищі пани-чиновники та попи з самого початку зробили усе, щоб зашкодити недільним школам: спочатку затрудняли їх, потім врізали круг науки, щоб був не вищий, ніж у приходських школах, а далі, причепившись до двох петербурзьких шкіл, в котрих буцім-то давали учням читати прокламацію Молодая Россія (хоч з офіційного допиту хлопців — надрукованого потайки урядом — не можна допевне вивести, чи в школі давали читати просто оповідання з руської історії з журналу «Народное Чтеніє», а чи в поліції хлопців лякали і вчили казати, що в школі давали отакі листки, як Молодая Россія), причепившись і до цього випадку, та до пожеж у Петербурзі у 1862 р. налякали царя і змусили його «временно» закрити недільні школи. Временно! Нема їх і досі, як немає тих жіночих університетів, котрі обіцяв завести уряд петербурзький, розганяючи в 1873 р. дівчат, що вчили в Цюриху»³²⁴.

На відміну від навчальної книги П. Куліша, буквар Т. Шевченка мав просте художнє оформлення, м'яку обкладинку, невеликий обсяг (24 стор.), і головне — дешеву вартість (3 коп.). Тому Шевченків «Буквар» був доволі доступним виданням³²⁵.

На думку сучасної дослідниці О. Клименко, звернення до історії української букваристики дає змогу побачити у букварі не лише посібник для навчання грамоти, а й невичерпне джерело для вивчення історії та культури рідного народу, оскільки у ньому у стислій формі, у певний спосіб, відновлюються найважливіші аспекти життя

³²⁴ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Geneve; Bale; Lyon : H. Georg, 1877. С. 10–11.

³²⁵ Клименко О. Історичні витоки української букваристики. *Поліграфія і видавнича справа*. 1999. № 35. С. 282.

людей³²⁶. Автори букварів вчили дітей читати і писати на текстах, які відображали норми слововживання та побудови речень, характерні для певного етапу розвитку літературної мови, а їх зміст був пов'язаний з соціокультурними особливостями відповідного відтинку історичного часу³²⁷.

Буквар завжди відображав загальні тенденції часу, був дзеркалом соціально-економічних перетворень і створювався під впливом прогресивних ідей своєї епохи³²⁸.

Про історію створення свого рідномовного букваря «Українська граматка до науки читання й писання», в основі якого лежали рукописи підручників «Українська граматка» (1888)³²⁹ та «Граматка» (1889)³³⁰, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Б. Грінченко згадував так: «Склав я цю граматку ще року 1888, будучи на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим, через те я сам написав усю граматку друкованими літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину і чужих дітей, щоб рідною мовою озвалася до їх наука»³³¹. У цій праці він використовував і досвід попередників, і власний практичний досвід учителювання.

Метою граматки діяч визначив сприяння навчанню дітей-українців, аби їм легше, без зайвих зусиль була змога навчитися читати й писати, спонукати їх до самодіяльності, а також полегшити їй працю вчителя³³². За цією ж книгою діяч навчав і свою доньку Настю, а також селян у с. Олексіївці на Катеринославщині, «бажаючи, щоб

³²⁶ Клименко О. Історичні витоки української букваристики. *Поліграфія і видавнича справа*. 1999. № 35. С. 277.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Галузинський В., Євтух М. Педагогіка: Теорія та історія: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1995. 237 с.

³²⁹ Грінченко Б. Українська граматка. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31536. 112 арк.

³³⁰ Грінченко Б. Граматка. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31456. 11 арк.

³³¹ Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ: Вік, 1907. С. 61.

³³² Там само.

рідною мовою озивалася до їх наука»³³³, а деякі селяни, навчившись читати, надалі навчали грамоти інших неписьменних.

Хоча рукопис букваря датовано 1888 р., вперше цей підручник було надруковано лише 1907 р. у Києві³³⁴, коли в Російській імперії прийняли конституційний маніфест³³⁵ і затвердили «Тимчасові правила про друк» («Временные правила о печати») (1905)³³⁶, які скасовували валуєвсько-емські циркуляри, цензуру й заборону української преси, і в українців з'явилася надія на відкриття українських шкіл.

Ще однією причиною творення Борисом Грінченком україномовної навчальної книги була безмежна віра в ідею, що українська мова є потужним об'єднуючим чинником, здатним згуртувати націю. На підтвердження вірності такої ідеї наведемо витяг з такого тогочасного документу-циркуляру (цит. за М. Тимошиком³³⁷), підготовленого імперським Головним управлінням у справах друку, де пояснено категоричне небажання царського уряду поширювати в імперії використання саме української мови та літератури і насамперед — у друкованому вигляді: «... ніщо не об'єднує людей в політичному відношенні так сильно, як єдність мови і літератури, і навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови і писемності. Допустити створення особливої простонародної літератури на українському нарідчч означало б закласти міцну основу для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому ... відчуження України ВІД Росії».

³³³ Там само.

³³⁴ Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ: Вік, 1907. 64 с.

³³⁵ Маніфест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.). 26803. Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905. Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 754–755.

³³⁶ Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о поврежденных изданиях» (24 ноября 1905 г.). 26962. Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 837–840.

³³⁷ Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник. Вид. 2-ге, випр. Київ: Наша культура і наука, 2007. С. 242–243.

Мова, друковане слово об'єднувало людей, піднімало їх з колін, спонукало думати і самоідентифікуватися, перетворювало з «малоросів», «хохлів» на українців. Доречно навести слова І. Огієнка: «Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб; і поки живе мова — житиме й народ, як національність; не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом»³³⁸. Отже, написаний Б. Грінченком від руки, великими друкованими літерами для сільських учнів, пізніше надрукований, рідномовний буквар виконував «місію» просвіти українського населення: «Вчить дітей грамоти: грамота нужна кожній людині, вона показує світ до життя», — згадувала слова Б. Грінченка одна з його учениць М. Познякова³³⁹.

Висвітлимо деякі характеристики надрукованої 1907 р. «Української граматики до науки читання й писання»³⁴⁰ Б. Грінченка, основу якої, на наше переконання, було закладено у процесі вироблення ще її рукописних «попередників». Складена в умовах цензурних мовних заборон навчальна книга Б. Грінченка складалася з двох частин: букварної і післябукварної, яку автор назвав «Читання після азбуки». Наприкінці книги вміщено прописи та методичну статтю «До вчителів». Можна констатувати, що на основі набутого вчительського досвіду, Б. Грінченко розробив свою методику навчання грамоти: спочатку вивчав із дітьми українські букви, а вже на основі цього — російський алфавіт. Таке навчання для дітей національного самоусвідомлення, розумовому розвитку було не тільки доступним, а й сприяло формуванню їхньої національної гідності. Як педагог, Б. Грінченко був переконаний, що «з чужої науки дитина дуже часто стає недотепною, важкою на думку» (так про ставлення Б. Грінченка до навчання українських дітей згадувала його ідейна соратниця і дружина М. Загірня³⁴¹).

³³⁸ Огієнко І. Українська культура: коротка історія культур. життя українського народу : курс, читаний в укр. нар. ун-ті. Київ : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. С.239–240.

³³⁹ Познякова М. Споминки. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 178.

³⁴⁰ Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. 64 с.

³⁴¹ Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541.

Букварну частину граматики поділено на 29 параграфів — відповідно до кількості букв алфавіту. У кожному параграфі вміщено малюнок предмета і підпис-пояснення до нього, тобто слово, що відповідало новій виучуваній літері, далі — окремі слова, речення, і зрештою — невеликі оповідання. Автор пояснював, що намагався розташувати літери у такому порядку, аби спочатку йшли легші для вимови звуки, а також щоб вистачило матеріалу для читання³⁴². Одночасно з вивченням параграфів учні мали опановувати письмо малих літер (порядок розташування матеріалу у прописах відповідає букварній частині підручника) та елементів великих букв. Після ознайомлення з усім алфавітом автор вмістив спеціальний параграф, присвячений наголосу.

Починаючи з одинадцятого параграфа букварної частини, в «Українській граматці до науки читання й писання» було вміщено окремі надруковані курсивом письмові вправи граматичного характеру, поради вчителям (по-сучасному — методичні рекомендації) про те, як варто організувати виконання учнями таких вправ. Переважно ці вправи передбачали вправління учнів у творенні однини та множини іменників та дієслів, іменників із здрібніло-пестливим значенням, ступенів порівняльних прикметників, а також дописування речень, коли замість крапок школяр повинен був вставити потрібну граматичну форму того слова, яке відповідає змісту речення. Кожна вправа починається із зразка. Якщо у дітей виникали утруднення під час їх виконання, то Б. Грінченко рекомендував учителям проводити частковий усний розбір завдань³⁴³.

Наголосимо, що у навчальній книзі є і вправи з лексичного матеріалу родинно-побутового характеру, тобто добре відомого маленьким сільським учням. Ураховував автор і патріотичний аспект освіти, зокрема у книзі зазначено, що «Наша мила Україна — то наш рідний край. Українська мова — наша рідна мова»³⁴⁴.

Як завзятий і вже знаний український етнограф, Б. Грінченко на час створення свого підручника вже мав у своєму розпорядженні зібраний багатий і цікавий фольклорний матеріал (байки, оповідан-

³⁴² Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. С. 62.

³⁴³ Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. 64 с.

³⁴⁴ Там само. С. 36.

ня, вірші, приказки, загадки, жарти, прислів'я, пісні, казки), який містив багатомістовий досвід українського народу і мав (і досі має) насичений морально-повчальний зміст. Такий матеріал був тісно пов'язаний з повсякденним життям школярів (частково, може, вже й знайомий учням) і разом з тим концентрував у собі вироблену у віках народну філософію, світобачення. Автор вдало використав його у післябукварній, або, так би мовити, хрестоматійній частині «Граматики», що зробило її зміст цікавим і доступним для дітей. Тому, безперечно, цей матеріал відіграв роль важливого виховного засобу, за допомогою якого дітей не тільки вчили читати, а й поважати мудрість свого народу. Цей матеріал сприяв формуванню в учнів моральних уявлень та переконань. До прикладу, у книзі наведено такі прислів'я-максими: «Звикай до діла змолоду, не будеш знати на старість голоду»; «Не радій чужому лихові»; «Більше роби, менше говори»; «Брехнею світ пройде, та назад не вернешся»; «Лучше не обіцяти, як слова не держати» «Зі спання не купиш коня, а з лежі не справиш одежі»³⁴⁵ та ін. Такими словами до дитини неначе промовляє народна мудрість, адже дитина змалку має усвідомити, що лише наполегливою працею можна забезпечити собі щасливе життя. На нашу думку, використані Б. Грінченком дидактичні підходи сприяли навчанню на основі збудження у дітей зацікавлення, інтересу, а отже робили навчання продуктивнішим завдяки «сродности» (за Г. Сковородою) навчального матеріалу.

До ще однієї особливості Грінченка-автора щодо добору дидактичного матеріалу можемо віднести використання народних жартів, дотепів, адже не дарма однією з характеристик національних рис українців вважається гумор. Такі мініатюри здебільшого склалися лише з кількох коротких речень, але виконували роль і вправ, і викликали позитивну емоційну атмосферу в класі. А вміщені у підручнику загадки сприяли розвитку логічного мислення, кмітливості.

На особливу увагу заслуговують вміщені у букварній частині, а також у післябукварній частині «Читання після азбуки» невеличкі тексти для читання. Автор розтлумачував добір текстів так: прагнув «викладати лише повністю зрозумілий дітям матеріал, йдучи від

³⁴⁵ Грінченко Б. Українська граMATKA до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. С. 38.

легкого до складного», а також, щоб він був цікавий за змістом³⁴⁶. Тому спеціально для граматики Б. Грінченко написав кілька невеликих оповідань за мотивами народних сюжетів. Цей матеріал було підпорядковано педагогічній і повчальній доцільності, спрямовано на формування у дітей позитивних моральних якостей — чуйності, чесності, почуття дружби, поваги до праці та навчання. Запропоновані автором тексти мають незаперечне виховне значення, бо формують любов до рідної природи, народу та його мови.

Підкреслимо й те, що у своєму підручнику Б. Грінченко ознайомлює дітей із визначними постатями української літератури. На сторінках букваря є вірші Т. Шевченка «Учітеся!», «Дівчина», «Діти на Великдень», байки Л. Глібова «Хто вона?», «Чиж і голуб», оповідання П. Куліша «Бабуся», байка Є. Гребінки «Лебідь та гуси»³⁴⁷. Наголосимо, що Б. Грінченко одним із перших серед своїх сучасників-укладачів букварів умістив у своєму підручнику портрет Т. Шевченка та біографічні відомості про нього.

Варто також додати: щодо навчання письма, то Б. Грінченко запропонував зразки косоного письма малих і великих букв, а також слів і висловів з ними. Аналіз тексту книги доводить, що вправи для письма подано у логічній послідовності, аби сприяти виробленню в учнів навичок правильного каліграфічного письма³⁴⁸.

У дидактичних порадах вчителям Б. Грінченко досить докладно зупинився на «першому періоді науки», зауважуючи, що, перш ніж починати вивчення літер, варто відвести до 14 днів на добукварний період. Основним змістом навчання у цей період він визначав одночасне виконання аналітико-синтетичних вправ і написання елементарних малих букв, орієнтуючись на зразки у прописах. Б. Грінченко писав: «Поспішившись з початку, все одно потім забаришся на тій мороці, яку матимеш із дітьми, привчаючи їх зливати звуки, а не обривати кожен окремо»³⁴⁹.

³⁴⁶ Там само. С. 63.

³⁴⁷ Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка. Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.) : зб. наук. пр. Київ, 1995. С. 36–43.

³⁴⁸ Грінченко Б. Українська граMATKA до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. С. 53–60.

³⁴⁹ Там само. С. 62.

Б. Грінченко був добре знайомий із спадщиною К. Ушинського, у своїх публікаціях він неодноразово посилався на ідеї видатного педагога. Це зумовило широке використання Борисом Дмитровичем тих прийомів звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти, які свого часу були розроблені видатним педагогом й до сьогодні використовуються у школі. До всіх уроків Б. Грінченко добирав слова здебільшого за принципом подібності, тобто вони мали різнитися буквою або складом.

Певну увагу автор приділив і проблемі невміння дитини зливати один звук з іншим, що заважає гарному читанню. Щоб вийти з такої ситуації, він радив навчати дітей одночасно зливати звук з іншими, запам'ятовуючи відповідну літеру та форму її написання. Зовсім по-сучасному сприймаються, наприклад, такі настанови автора: «Я розказував дітям, що то є звук, доводив їх до тієї думки, що, вимовляючи слова, вони вимовляють злучені до купи звуки. Тоді брав звичайно слова *оса* і, кажучи його з протягом і заставляючи те саме робити й дітей, доводив їх до того, що вони розділяли слово на звуки... Діти спершу вивчались розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходили до того, що з проказаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери»³⁵⁰. Наприкінці такої роботи, свідчив Б. Грінченко, діти дуже добре розуміли, що слова складаються із звуків, цілком вільно відрізняли один звук від другого і навчались єднати звуки зі звуками у склади, що було найважливіше. «Кожен учитель знає, що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук за звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери», — писав Б. Грінченко³⁵¹. Вивчення перших шести літер («о», «с», «а», «х», «л», «м») педагог рекомендує провести за допомогою рухомого алфавіту і лише потім використовувати підручник.

Щодо алфавіту, поданого в «Українській граматиці», то Б. Грінченко в методичному дописі «До вчителів» зазначив: «Я взяв повний український алфавіт з 33 літер, тобто: всі ті літери, якими пишуться

³⁵⁰ Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ: Вік, 1907. С. 61.

³⁵¹ Там само. С. 61–62.

слова української мови, не викидаючи й літери г, без якої нема змоги обійтись»³⁵².

Підручник «Українська граматка до науки читання й писання» почали широко використовувати у школах лише після Лютневої революції 1917 р. Двічі (у 1917 та 1918 роках) цей підручник перевидавали у Києві, а у 1921 р. за назвою «Український буквар» надрукували у Мелітополі (в останньому виданні було замінено та представлено окремі слова та тексти, знято звернення «До вчителів», а натомість уміщено слова «Інтернаціоналу»)³⁵³.

Сучасники Б. Грінченка визнавали його «Граматку» однією з найкращих серед букварів, хоча, безумовно, підручник не позбавлений і деяких вад³⁵⁴. Наприклад, рецензенти зауважували, що нову літеру на початку кожного параграфа окремо не вказано. У словах-підписах під малюнками, за допомогою яких учні мали ознайомлюватися із новою літерою, ця літера не завжди знаходилася на початку слова (найбільш доцільна її позиція). Окремі слова для читання не було поділено на склади і розташовано не у стовпчик, а у рядок. Крім того, з перших занять зустрічаються досить складні (з методичного погляду) слова (трьохскладові, з оберненими складами, із складами з чотирьох літер, з двома приголосними). Серед інших недоліків репрезенти називали незмінність розташування матеріалу від параграфа до параграфа, а введення надто раннього переходу на дрібний шрифт (ним частково надруковано тексти, вже починаючи з 10-го параграфа), ілюстрування книги лише предметними малюнками, що не створює приводів для бесід із школярами тощо³⁵⁵.

Після видання «Української граматики» Б. Грінченко починає готувати до друку свій другий підручник — читанку «Рідне слово», в основу якої він поклав рукопис підручника «Перша після «Граматики» книга до читання, по якій училася

³⁵² Там само. С. 64.

³⁵³ Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка. *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.)*: зб. наук. пр. Київ, 1995. С. 38–39.

³⁵⁴ Слюсар Ф. Огляд українських шкільних підручників. *Світло*. 1911. Кн. 2. С. 32.

³⁵⁵ Гриценко Г. Буквар Б. Грінченка. *Українська мова в школі*. 1960. № 1. С. 59–62.; Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 97: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 59–60.; Титаренко С. Українські граматики. *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4. С. 207–208.

Настя та інші»³⁵⁶. На жаль, автору не судилося побачити свою працю надрукованою: читанку було видано 1912 р., вже по смерті Б. Грінченка³⁵⁷, за редакцією його дружини М. Грінченкової. У передмові до підручника вона наголосила: «Друкуючи тепер читанку, ставлю на їй і своє ім'я, щоб не робити її автора, Бориса Грінченка, відповідальним за ті вади в книзі, які, може, зробила я, редукуючи та додаючи новий матеріал до читання»³⁵⁸. М. Грінченко також зауважувала, що свою читанку «Рідне Слово» Б. Грінченко склав 1881 р. під великим впливом ідей відомого українського та російського педагога К. Ушинського і його підручника «Рідне слово» («Родное слово») (1864)³⁵⁹. Систему навчання великого педагога Б. Грінченко вважав найкращою, тому намагався її дотримуватися. Це позначилося навіть на подібності назв підручників.

Книга «Рідне слово» поділена на тридцять параграфів. Дотримуючись принципу всебічного розвитку учня, Б. Грінченко у «Рідному слові» у доступній для дитині формі знайомить школярів із різними галузями знань. У перших п'яти параграфах розповідається про тваринний світ, у трьох наступних — про рослини, потім іде тема, присвячена неживій природі. Під час читання десятого параграфа учні підсумовують знання, отримані на попередніх уроках, а також готуються до сприйняття наступних двадцяти тем, матеріал яких пов'язаний переважно з різними аспектами життя людини. Кожний параграф має свою назву, серед них зустрічаємо такі: які присвячено тваринам («Свійські та дикі тварини», «М'ясоїди, травояди, всеїди», «Тварини чотириногі та птахи», «Птахи свійські, співочі, хижі та болотяні», «Риба, гади, комахи та павуки») і рослинам («Квітки...», «Дерева садові, дерева лісові, кущі»), предметам побуту («Одяг,

³⁵⁶ Грінченко Б. Перша після «Граматки» книга до читання, по якій училася Настя та інші. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31555. 138 арк.

³⁵⁷ Грінченко Б., Грінченко М. Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга до Читання / Склали Б. та М. Грінченки. Київ, 1912. 167 с.

³⁵⁸ Грінченко М. Передмова. Грінченко Б. і Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка. Перша після граматки книга до читання. (с. 3). Київ : Український учитель. 1912. С. 3.

³⁵⁹ Ушинский К. Родное слово для детей младшего возраста. Год первый : учебное пособие. Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1864. 112 с.

білизна, взуття», «Будівлі, меблі та посуд»), сімейним стосункам («Сім'я та родичі. Людські імена та прізвища»), соціуму («Громада»), малій батьківщині («Рідний край»), деяким науковим відомостям («Наука»)³⁶⁰. Можна висувати, що ця книга — справжня маленька дитяча енциклопедія, що дає відповіді на різноманітні питання дитини, розвиваючи її розум, подаючи навчальний і ознайомлювальний матеріал відповідно до рівня тогочасних знань і вимог шкільної програми.

Як і в граматці, матеріал у «Рідному слові» в кожному з параграфів розташований в однаковій послідовності. Так, після назви параграфа вміщені своєрідні переліки слів з теми у вигляді узагальнювального слова (словосполучення) та слів, які його вивчають. Наприклад, після назви теми «15. Ремісники та інші робітники; снасть та інструмент до роботи; зброя» читаємо: «Ремісники та інші робітники: хлібороб, коваль, столяр, тесляр, маляр...» (всього 45 професій); «Снасть та інструмент до роботи: плуг, рало, борона, коса, серп...» (всього 49 назв); «Зброя: рушниця, пістоль, спис, шабля, лук, стріла»³⁶¹. У книзі є роз'яснення деяких понять — і лаконічні (на початку книги, на кшталт «Хижі тварі, що їдять м'ясо, звуться м'ясоїди; тварі, що їдять траву, звуться травоядами; тварі що їдять усе, звуться всеїди»³⁶²), і доволі розлогі, переважно — в останніх параграфах, зокрема у вивченні теми «Наука», де автор пише про значення освіти у житті людини³⁶³.

До кожного параграфу далі вміщено надруковані курсивом письмові вправи. Найчастіше завдання полягає у тому, що діти повинні, орієнтуючись на зразок, доповнити речення пропущеними словами. За такого підходу школяр вправляється не лише у письмі, а й у виборі лексики, використанні граматичних форм, розвиває логічність мислення тощо. Аби правильно виконати письмові роботи учень мав добре володіти певним запасом конкретних знань, одержаних з попередніх тем (у письмових вправах здебільшого зустрічаються

³⁶⁰ Грінченко Б., Грінченко М. Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга до Читання / Склали Б. та М. Грінченки. Київ, 1912. 167 с.

³⁶¹ Там само. С. 83–85.

³⁶² Там само. С. 9.

³⁶³ Там само. С. 159.

такі речення: «Верблюду їсть траву, а тигр ...», «Кінь чотиринога тварина. Орел птах. Кажан ...», «У аршині буде ... верхків» тощо). Таким чином граматичні вправи одночасно сприяли і повторенню вже вивченого матеріалу. Починаючи з § 21, з'являються вправи без зразків. Частина з них також логічно пов'язана з текстами для читання, наприклад, потребує розгорнутої письмової відповіді на запитання за їх змістом. Отже, читанка Б. Грінченка за відсутності інших українськомовних навчальних книг переймала на себе й деякі функції підручника з мови³⁶⁴.

Після письмових вправ автор умістив приказки, загадки (останні пронумеровані, тому можна зазначити, що їх 107) і, нарешті, тексти для читання. Матеріалом для читання стали твори самого Грінченка, зокрема, байки «Свиня та кінь», «Скривджений вовк», «Журавель та горобець», «Мавпа та білка», «Павлова хата», оповіді «Лев», «Олень», «Зайці», «Метелик», «Троянда», «Про одяг», «Вечір», «Гроза», «Хлібороб», «На полі» та ін. Він також широко використав поезію Т. Шевченка («Тече вода з-під явора», «Весна», «Світає»), Лесі Українки («Вишеньки»), твори П. Куліша («Удосвіта», «Бабуся»), байки Є. Гребінки («Пшениця», «Сонце і хмари»), Л. Глібова («Миша і пацюк», «Бджола і муха»), оповіді Марії Загірньої, О. Кониського, Я. Щоголіва, С. Черкасенка, С. Руданського, елементи збірок «Колоски», «Веселий оповідач», «Дзвінок». Таким чином, учні вчилися читати на кращих зразках народної творчості і творах українських письменників і поетів.

Водночас до підручника вміщено і переклади зарубіжних творів (Ж. де Лафонтена, Г. Гейне, Е. де Амічіса та ін.).

На наш погляд, тексти у навчальній книзі дібрано з повчально-моральним спрямуванням, вони готують підґрунтя для їх подальшого (після прочитання) обговорення. Звернемо увагу, до прикладу, на виклад матеріалу про рідну Україну (§ 23), як державу серед інших держав (§ 24), де написано: «На світі єсть багато народів. Кожен народ по-своєму говорить, по-своєму вдягається, по-своєму живе в своєму краї. Кожен народ свій край і свою мову любить найдужче над усі. Треба і чужих мов учитися, щоб більшої освіти при-

³⁶⁴ Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка. *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.)*: зб. наук. пр. Київ, 1995. С. 40.

дбати, читаючи книжки чужими мовами писані, та щоб уміти розмовляти в чужому краї»³⁶⁵.

Один з останніх розділів читанки (§ 28. Люде-брати) автор розпочинає викладом своєї позиції щодо питання націоналізму та інтернаціоналізму (звичайно з урахуванням віку читачів книги): «Найбільш ми любимо свій рідний край, народ, свою Україну. Коли робимо, то насамперед повинні так робити, щоб Україні та українському народові добро з того було. Так саме і свою рідну українську мову ми любимо більш од усіх мов на світі. Але ми повинні й інших усіх людей любити й поважати. І всім іншим людям повинні ми робити добро: і німцєві, і полякові, і москалеві, і жидові, і французові, і всім»³⁶⁶. У передмові до факсимільного перевидання книги М. Аркаса «Історія України — Русі» сучасний професор-історик В. Сарбей зазначає: «Термін «жид» у тодішній народній і літературній українській мові [йдеться про початок XX ст. — прим. авт.] означав лише певну національну належність і не мав принизливого чи образливого значення. Так само він вживався в українській класичній літературі (від Т. Шевченка до І. Франка) та в розмовно-побутовому спілкуванні»³⁶⁷.

Як атеїст Б. Грінченко не обтяжував зміст підручників текстами релігійного спрямування. Так, у «Рідне слово» вміщено оповідання про святкування Різдва, Великодня і клечальної неділі. Однак ці тексти мають скоріше характер етнографічних оповідей, ніж духовних повчань. Навіть параграф за назвою «Світ Божий» Б. Грінченку вдалося побудувати таким чином, що релігійна догма помістилася в одній-єдиній фразі: «І вода, і земля, і рослини, і живі тварини, і люде, і сонце, і місяць, і зорі — увесь Світ Божий безмежний постав з Божої волі»³⁶⁸.

Варто відмітити й те, що велику увагу Б. Грінченко приділяв і художньому оформленню творів, що сприяло розвитку в учнів почут-

³⁶⁵ Грінченко Б., Грінченко М. Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга до Читання / Склали Б. та М. Грінченки. Київ, 1912. С. 129.

³⁶⁶ Там само. С. 150.

³⁶⁷ Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». Київ: Вища школа, 1990. С. 28.

³⁶⁸ Грінченко Б., Грінченко М. Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга до Читання / Склали Б. та М. Грінченки. Київ, 1912. С. 140.

тя прекрасного, допомагало краще сприймати текст. Зокрема він додав до підручника ілюстрації, які сприяли формуванню в учнів любові до людини, природи, навколишнього світу, істотно удосконаливали навчальний матеріал. Зауважимо, що частину предметних та сюжетних малюнків Б. Грінченко запозичив з книги «Рідне слово» («Родное слово») К. Ушинського.

Високо оцінюючи україномовні підручники Б. Грінченка, тогочасні освітяни до незначних недоліків відносили деякі не дуже вдалі ілюстрації та одноманітність розташування матеріалу в кожному параграфі³⁶⁹.

Так, український публіцист Ю. Тищенко, знаний під псевдонімом Юрій Сірий, 1913 р. у громадсько-політичному часописі «Літературно-науковий вісник» відгукнувся на вихід «Рідного слова» такою прихильною рецензією: «Само ім'я автора до певної міри вже говорить про цінність і зміст книжки і коли ми приступаємо до оцінки книжки «Рідне Слово», то не можемо не згадати про те, що автор її на українській ниві в довголітній праці своїй уславився яко видатний педагог і борець за українську народню школу. Будучи сам довший час народнім учителем, він мав змогу вивчити народне життя, приглянутися до народної душі, вивчити ті психологічні особливості його, які не помітні для людини, котра не має безпосередніх стосунків з народом. З життя і праці Б. Грінченка видно, що він був глибоко переконаним сторонником навчання дітей рідною материнською мовою. Щоб не йти в розріз з своїми переконаннями, щоб бути справді учителем народнім, він не дивлячись на всі заборони проводив навчання на рідній мові. Книг друкованих не було у його під руками, та не було їх і взагалі в нашій шкільній літературі. І Б. Грінченко для своєї аудиторії мусів скласти їх сам, та не тільки скласти, а й писати друкованими літерами, щоб могли прочитати те його учні. Таким чином була складена між іншими учебниками шкільними і книжка «Рідне Слово». Переглядаючи її мимоволі захоплюєшся і простотою, і чистотою української мови, і багатством матеріалу для праці учнів. Книжка Б. та М. Грінченків являється найбагатшим в нашій шкільній лі-

³⁶⁹ Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка. *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.)* : зб. наук. пр. Київ, 1995. С. 42.

тературі джерелом, з якого при складанню читанки кожний автор може черпати матеріал»³⁷⁰.

Вдруге читанку «Рідне слово» видали у Києві 1917 р., коли на території російської України почали створюватися перші національні заклади. У 1920-х роках дружині Б. Грінченка неодноразово пропонували, децю переробивши зміст підручника відповідно до суспільно-політичної ситуації в країні, перевидати його для використання у комплексному навчанні в другому класі. Проте Марія Миколаївна відмовлялася, мотивуючи це небажанням виправляти і міняти те, що написав її чоловік³⁷¹.

Як автор читанки Б. Грінченко здійснив велику підручникотворчу роботу. Хоча сама ідея підручника належить не йому і в методичному сенсі він наслідує ідеї К. Ушинського, але щодо реалізації україномовності Б. Грінченко був одним з піонерів і пішов далі К. Ушинського, який лише теоретично визнавав потребу навчати дітей рідною мовою в школі, а використовував російські книжки для навчання українських дітей. Б. Грінченко і теоретично, і практично реалізував ідею україномовного підручника, уклавши першу українську читанку³⁷².

³⁷⁰ Сірий Ю. [Тищенко Ю.]. Рец. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання / склали Б. та М. Грінченки. Вид. вид. «Український Учитель» ; видано з фонду імені Б. Грінченка. Київ 1912 року. Стор. 167+VI. Літературно-науковий вісник. 1913. Том LXI. С. 394–395.

³⁷¹ Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка. *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.)* : зб. наук. пр. Київ, 1995. С. 42.

³⁷² Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 97: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 62.

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ ВНЕСКУ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В УКРАЇНСЬКУ ДИТЯЧУ ЛІТЕРАТУРУ

Оскільки Б. Грінченко добре розумів значення книги і освіти у житті людини і нації, то окрім творення підручників, багато сил віддавав проблемі написання, укладання книг, присвячених спеціально для позаурочного читання дітьми. Нагадаємо, що у той час спеціальна література, призначена для дітей, по-перше, була доступна багатьом людям, по-друге, дитячих книжок, написаних українською мовою, було мало (здебільшого їх друкували в Галичині, Буковині, де не було заборон на українську мову, але їх перевезення на Наддніпрянську Україну заборонялося), а точніше — просто не було.

На переконання сучасного грінченкознавця В. Яременка, програмовою тезою Б. Грінченка доцільно вважати вислів «школа дає не саму освіту, а лише засіб до її здобування — письменність»³⁷³. А справжнє добування освіти, на думку дослідника, Б. Грінченко вбачав у самоосвіті, самостійному читанні книжок. Б. Грінченко мав переконання, що школа повинна сформувати в учня любов до книги: «Справа має стояти так, щоб після школи, ідучи в народ, кожний учень не розлучився назавжди із книгою, а був її провідником в народ»³⁷⁴. Тому він прагнув розв'язати проблему неграмотності українського народу «систематично дібраною бібліотекою». Він постійно ставив питання перед активною частиною національної громадськості на засіданнях, у статтях про невідкладну потребу

³⁷³ Яременко В. На шляху до світла. (Педагогічні ідеї Бориса Грінченка у його часі і сьогодні). Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2013. С. 21.

³⁷⁴ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 44 [передрук статті 1891 р.].

створення сільських, учительських, учнівських бібліотек; домагався, щоб у кожній бібліотеці «було усе, що треба для такої початкової загальної освіти, од котрої можна було б перейти до освіти вищої»³⁷⁵.

Оскільки у ті часи українських дитячих книжок бракувало, Б. Грінченко від руки друкованими літерами «випускав» свої переклади та оригінальні твори, складав збірнички творів інших письменників: «Квітка» (1887)³⁷⁶, «Весна» (1888)³⁷⁷, «Квітка» (1889–1890)³⁷⁸, «Байки й прибаютки Левка Боровиковського» (1891)³⁷⁹, «Кобзарь» Шевченків для дітей» (б. р.)³⁸⁰, «З Шевченкового «Кобзаря»» (б. р.)³⁸¹. Завдяки цій «видавничій діяльності», в Олексіївській народній школі просвітником було зібрано у спеціальну невелику українську бібліотеку, яку він збирав для учнів. Вона нараховувала близько 30 книг «зі всяких старих і нових українських авторів»³⁸², які дітям давали для читання в нагороду за добре виконані навальні завдання.

Для розуміння обставин, за яких Б. Грінченко «видавалися» навчальні книги, мети їх появи, педагогічного підґрунтя безцінними є свідчення дружини М. Загірньої, що зберігаються у вигляді рукописів³⁸³. Завдяки їм відомо, що вся ця «видавничча» робота трималася у великій таємниці. Обставини ускладнювалися тим, що

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Грінченко Б. Квітка : [збірник віршів Шевченка, Пушкіна, Гоголева]. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31232. 17 арк.

³⁷⁷ Грінченко Б. Весна : збірник віршів. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31196. 16 арк.

³⁷⁸ Грінченко Б. Квітка : [збірник віршів]. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31477. 123 арк.

³⁷⁹ Грінченко Б. Байки й прибаютки Левка Боровиковського. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31617. 65 арк.

³⁸⁰ Грінченко Б. «Кобзарь» Шевченків для дітей. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31558. 30 арк.

³⁸¹ Грінченко Б. З Шевченкового «Кобзаря». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31559. 81 арк.

³⁸² Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 21.

³⁸³ Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541.

Борис Дмитрович після ув'язнення ще в юнацькі роки перебував під постійним наглядом поліції. Тому навчання українською мовою в Олексіївській школі було організовано таким чином. У школі учні навчалися за офіційними підручниками і всі письмові роботи виконували російською мовою. Проте необхідні пояснення вчитель робив українською, а час від часу, як винагорода за виконані поза уроками обов'язкові письмові завдання, у класі проводилося колективне читання українських книжок. Крім того, діти декламували вивчені вдома українські вірші і слухали лекції з українознавства. Вдома вони писали рідною мовою вірші, оповідання (учні «видавали» рукописний журнал «Думка»), а також обов'язкові рецензії на прочитані книжки³⁸⁴.

Як згадувала М. Загірня (Грінченко), у шкільній бібліотеці зберігалася лише офіційно дозволена література. Проте дітям ці книжки здавалися нудними і незрозумілими, тому вони неохоче їх брали, адже, повертаючи книжку, треба було обов'язково відповісти на кілька питань щодо її змісту. Значно більше дітям подобалися книжки з домашньої бібліотеки Б. Грінченка. «Біля сіней у вчительській хаті була спеціальна комірчина, де і зберігалися рукописні книжки та журнали, а також цікава, але не дозволена для використання у шкільних книгозбірнях російська дитяча література. Кожне з цих видань було обгорнуте газетою. Учні добре знали, що книжку в газеті до школи приносити не можна. Прочитавши її, треба було на аркуші паперу написати своє прізвище та враження і вкласти між сторінками. В суботу, йдучи до школи, книжки заносили в комірчину. Єдиним можливим покаранням за порушення правил могла стати заборона брати нові книжки «з дому», але приводу для його застосування жодного разу не було», — свідчила М. Загірня³⁸⁵, але незважаючи на всі застережні заходи, до шкільної ради все ж часом надходили чутки, що в Олексіївській школі навчають українською мовою, читають заборонені книжки. Проте спеціальна перевірка не дала конкретних матеріалів для обвинувачень, і освітня робота продовжувалася³⁸⁶.

³⁸⁴ Там само. С. 62–63.

³⁸⁵ Там само. С. 63.

³⁸⁶ Там само. С. 62

У результаті навчання, згадувала М. Грінченко, учні знали, що «єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська та московська, а не панська й мужицька, і добре тямилі, що в школі треба відповідати тією мовою, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завсігди по-московському... Отже, хоч і не українська була школа в Олексіївці, та все ж, вивчившись школярі в їй знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке, безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путячою українською мовою»³⁸⁷.

Б. Грінченко відчував, що його знанням, його здатності донести слово науки до пересічного українця вже тісно у межах звичайної сільської школи. Він почав плідно співпрацювати зі львівською «Просвітою», де на початку 1890-х рр. під псевдонімом В. Чайченко друкували його науково-популярні брошури на українську і освітню тематику «Два славні мужі. І. Іван Гутенберг. ІІ. Джемс Гарфільд» (1890), «Іван Котляревський, український письменник: Життєписне оповідання» (1891), «Григорій Квітка, український письменник: Життєписне оповідання» (1892), «Фінляндія і Сахара» (1892) та ін., призначені для популяризації читання українською мовою і поширення науково-популярних знань.

Розмірковуючи над проблемою позашкільного дитячого читання, 1892 р. у львівському журналі «Учитель» Б. Грінченко опублікував одну із важливих статей, присвячену проблемі дитячого читання — «Періодичне видання для дітей»³⁸⁸, де порушив питання про вимоги до видань для дітей, створення дитячих журналів для різних вікових груп, теоретично обґрунтував потреби створення дитячої літератури і якою вона має бути. Мета періодичних видань, на думку Б. Грінченка, полягає у тому, щоб «систематично впливати на духовний світ дитини, формувати підвалини естетичних, мо-

³⁸⁷ Там само. С. 63.

³⁸⁸ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Періодичне видання для дітей. *Учитель*. 1892. Ч. 20. 15(17) жовтня. С. 314–316; Ч. 21. 1(13) листопада. С. 329–332; Ч. 22. 15(27) листопада. С. 345–350.

ральних, патріотичних тощо переконань»³⁸⁹. Він розглядав книгу як важливий засіб формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції. І вважав, що саме лише читання книг ще не гарантує обов'язкового прогресу, бо може як допомогти дитині, так і, навпаки, зашкодити їй.

Просвітник акцентував увагу на таких кількох важливих моментах, пов'язаних із тим впливом, який книга здатна справити на маленького читача. «Як тільки навчиться дитина читати, — писав Б. Грінченко, — вона таким чином здобуватиме новий ґрунт для роботи свого мислення. Раніше лише ті чи інші життєві обставини, серед яких жила дитина, були для неї цим ґрунтом. Тепер же її кругозір значно розширюється. У сфері моральних понять ще не вироблено нічого остаточного, усвідомленого. Книжка зустрічається з майже незайманим моральним світом дитини. І надалі становище дитини в питаннях морального характеру — не постійне, воно змінюється до тих пір, поки в людини не виробиться належний світогляд»³⁹⁰.

1895 р. Б. Грінченко переклав цю статтю російською мовою, допрацював її, значно розширив зміст і розробив нову структуру. Друга редакція за назвою «До питання про журнали для дитячого читання в земській народній школі» («К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе») з'явилася у «Земському збірнику Чернігівської губернії»³⁹¹. Наголосимо, що деякі проблеми, поставлені у цих статтях, не розв'язано й досі.

У цій статті Б. Грінченко виклав психолого-педагогічні основи розроблення журналу для дітей, як ми сьогодні кажемо, старшого шкільного віку. Такий журнал мав докорінно відрізнятись від журналів для дорослих чи так званих «товстих» журналів³⁹². Якщо, за Б. Грінченком, журнал для дорослих має орієнтуватися на рух сьогочасного життя людського, на рух громадського, політичного, наукового, літературного і виголошувати, що має робити народ, то дитячий журнал має «систематично впливати на дитячу душу,

³⁸⁹ Там само. С. 346.

³⁹⁰ Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894. № 2–3. С. 69–80.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Там само. С. 70.

щоб виховати дитину, щоб заложити в її душі підвалини для доброго морального світогляду»³⁹³. Проте цілком зрозуміло, що допомогти формуванню світогляду дитини, скажімо, 7–13 років і 14–15 років можна різними засобами і способами залежно від різних вікових категорій. «Потрібна система», підкреслював Б. Грінченко, і писав, що дитячий журнал мусить мати на меті тільки дітей і до того ще дітей з однаковим ступенем розвитку. Б. Грінченко обґрунтував низку вимог, яким має відповідати дитяче видання (і література, і журнали).

По-перше, такі видання мають бути пройняті високим моральним ідеалом; у творах дитячої літератури, як і в дитячому журналі, не має бути нічого, що суперечило б моральному ідеалу, який дуже легко підмінити псевдоідеалом; у кожному творі для дітей має бути присутність морального ідеалу, ідеалу «добра, правди, краси, гуманності»³⁹⁴.

По-друге, такі видання мають бути реалістичними, кожен твір дитячої літератури має змальовувати справжнє життя і уникати «рожевого кольору», за яким, як правило, стоять «брехня, омана, одурювання, себто зло, а зі зла і виходить тільки зло»³⁹⁵.

По-третє, такі видання не мають містити занадто «темні» аспекти життя. Треба берегти душу дитини: «малюймо життя таке, яке воно є, з фарбами темними і ясними, але ж тільки з темними, але не з брудними»³⁹⁶. Вважаємо, що всі ці вимоги актуальні і сьогодні.

Крім того Б. Грінченко наголошував, що будь-яким твором дитячої літератури має бути властива: «артистичність», тобто висока художність твору; інтелектуальний рівень, тобто твір має бути розумним і мусить будити у дитини думку. Покликаючись на авторитет німецького філософа А. Шопенгауера, Б. Грінченко солідаризується з ним у тому, що погані книги — це інтелектуальна отрута, такі книги псують розум³⁹⁷.

³⁹³ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Періодичне видання для дітей. *Учитель*. 1892. Ч. 20. 15(17) жовтня. С. 314.

³⁹⁴ Там само. С. 316.

³⁹⁵ Там само.

³⁹⁶ Там само.

³⁹⁷ Там само.

Однією з основних характеристик дитячої літератури Б. Грінченко вважав мову. Мова має бути рідною дитині, народною, не засміченою чужими і незрозумілими словами, твір для дітей має бути написаний «граматично правильною літературною мовою»³⁹⁸. Загалом для Б. Грінченка у дитячій книжці важливе все: і зміст, і мова, і оформлення, ілюстрації, папір, друк, формат. Ці вимоги просвітника щодо якості дитячої книги звучать абсолютно актуально. Недаремно сучасний грінченкознавець В. Яременко підкреслив: «Це вимоги назавжди! Педагогічний стандарт»³⁹⁹.

Вищезазначеними принципами щодо творення літератури для дітей Б. Грінченко керувався під час укладання і власних рукописних книг, і журналів. Так, певною перлиною Грінченкового періодичного видання для дітей і прикладом методики навчання засобом «друкованого» слова вважаємо «видану» 1890 р. «з великим натхненням», гарно ілюстровану, з цікавим для дитини різноманітним матеріалом (оповідання, вірші, загадки і невеликі статті науково-популярного характеру) читанку-журнал «Квітка. Настина читанка»⁴⁰⁰. Це була збірка, зроблена для маленької доньки зі зшитку з учнівських зошитів у лінійку, обкладена картоном й коленкором, у вступі до якої, на зворотній сторінці першого номеру журналу, на титульному аркуші автор так пояснив мету її створення: «Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо не було тоді таких українських книг дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати» [Насті тоді було 5 років]⁴⁰¹. Ймовірно, що запис зроблено Б. Грінченком значно пізніше «випуску» журналу. Про це свідчить вживання дієслів у минулому часі, прислівника «тоді», а також зауваження, що Насті було 5 років. Крім того, запис виконано прописними літерами й іншим чорнилом. Цей запис пояснює і вік адресатів журналу — дошкільний вік.

³⁹⁸ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Періодичне видання для дітей. *Учитель*. 1892. Ч. 20. 15(17) жовтня. С. 329.

³⁹⁹ Яременко В. На шляху до світла. (Педагогічні ідеї Бориса Грінченка у його часі і сьогодні). Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2013. С. 10–28.

⁴⁰⁰ Грінченко Б. Квітка. Настина читанка. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31505. Ч. I, II, 1890–1891 рр. 100 арк.

⁴⁰¹ Там само. С. 1.

Номери журналу дуже старанно, розбірливо були позначені, оздоблені малюнками і візерунками. Вони справляли враження не лише на Настю, а й на всіх, хто тримав журнал у руках, про що свідчить активний громадський діяч і видавець Г. Шерстюк⁴⁰². Він резюмував, що книг для дитячого читання не вистачало, або й майже зовсім не було, і дуже цінував варіант виходу із такої ситуації, який знайшов Б. Грінченко: «Та з цього становища, як і попереду, Б. Грінченко зумів вийти. Але як? — Знову власними силами. Він сам складає граматку, а потім і читанку, власноручно друкує їх, цебто пише друкованими літерами, і по них вчить свою дитину. Коли цього стало замало, він видає для неї дитячий журнал «Квітку»... Нам хотілося трохи зупинитися на зовнішньому вигляді тої «Квітки», того першого дитячого часопису на українській мові. Написано його надзвичайно старанно, розбірно, як-от потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та візерунками. Переглядаєш сторінки цього журналу і дивиєшся, — яка то сила віри й переконання була в цій людині, що поклала стільки праці на цю невеличку з вигляду річ, але яку велику з боку ідеї»⁴⁰³.

За свідченням М. Грінченко, журнал «Квітка» мав 22 номери, які «видавалися» з 26 грудня 1890 р. по 5 травня 1891 р. На 100 аркушах подано 116 матеріалів, написаних великими рівними друкованими літерами чорним чорнилом. Журнал інформував, навчав, розвивав, виховував⁴⁰⁴. Це один із перших дитячих журналів України, який побачив світ у рукописному вигляді 130 років тому.

У спогаді про свою рано померлу доньку «Біографія Грінченко Насті Борисівни» М. Загірня розповідала: «Потім написав їй батько читанку друкованими літерами, тоді почав «видавати» для неї журнал буйними друкованими літерами... Яке ж це було свято, як виходив журнал! Він звався «Квітка» і був ілюстрований. Були в йому оповідання, вірші, загадки і статейки науково-популярні»⁴⁰⁵.

⁴⁰² Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа. *Світло*: український педагогічний журнал / ред. Г. Шерстюка. Київ: Вид. Український вчитель, 1910. Кн. 1. Вересень. С. 9–14.

⁴⁰³ Там само. С. 11.

⁴⁰⁴ Богданець-Білокаленко Н. Не велике я поле зорав... (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). Київ: Славутич-Дельфін, 2013. 112 с.

⁴⁰⁵ Загірня М. Спогади / Марія Загірня; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ: Шлях, 1999. 160 с.

У першому номері Б. Грінченко вмістив вступне слово, де зазначив, коли і для чого буде писати читанку: «З цього дня буде виходити Настина читанка «Квітка». Вона виходитиме не щодня, а тоді, як мені буде коли. «Квітку» може читати Настя сама»⁴⁰⁶. Уже цим вступним словом батько спрямував доньку до самостійного читання, привчаючи п'ятирічну дитину до самонавчання, розвиваючи в ній самодисципліну, спонукаючи до самовиховання, збуджував пізнавальний інтерес.

Б. Грінченко зацікавив доньку своїм журналом та пожвавив процес її навчання. У відповідь Настя почала писати свій журнал батькові. «Як почав «видавати» журнал татко Насті, — пригадує М. Загірня, — то схотіла «видавати» журнал і Настя таткові. Не знала писаних літер, то писала друкованими, а потім і писаними». Так 1892 р з'являється. «Зоря. Таткова читанка» — перший Настин часопис⁴⁰⁷. Він написаний у зошиті в лінійку, олівцем і чорнилом. У ньому вміщено малюнки від руки і вклеєні. У «Зорі» твори Насті, що тільки-но вчилася писати, вони склалися всього з кількох речень. У журналі «Зоря. Таткова читанка» містяться казки («Собака та дівчина», «Віл», «Ведмідь», «Собака» та ін.), приказки, народні пісні і навіть власний Настин твір науково-популярного змісту (про те, як добувають хліб). Б. Грінченко як батько ставив перед Настею завдання — розвивати мовні навички, можливо, формував майбутню письменницю.

Узагальнимо, що Б. Грінченко організував і доньку, і своїх олексіївських школярів на видання рукописного журналу «Думка»⁴⁰⁸. Учні записували в журнал зібрані ними прислів'я та приказки, цікаві оповідки, складені самостійно чи почуті з уст односельців.

Під час свого чернігівського періоду життєдіяльності Б. Грінченко «видає» лише для Насті інший рукописний журнал — «Проліски. Настин часопис»⁴⁰⁹, який створювався протягом травня — липня

⁴⁰⁶ Грінченко Б. Квітка. Настина читанка. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31505. Ч. I, II, 1890–1891 рр. С. 2.

⁴⁰⁷ Зоря. Таткова читанка. 1892. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 33360.

⁴⁰⁸ Думка : [журнал, який писав Грінченко разом з учнями в Олексіївці]. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Спр. 31457. 82 арк.

⁴⁰⁹ *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31511.

1894 р. На 116 аркушах у записнику подається вісім чисел (номерів). Концепцію журналу було узагальнено у передмові до першого номеру, де зазначено цільове призначення, читацьку аудиторію, періодичність журналу: «Наш часопис «Проліски» виходитиме тільки для Насті і то з тією умовою, щоб Настя, читаючи його, не витискала на ньому печаті пальцями. Виходитиме він, коли схоче, тобто тоді, коли редакція матиме змогу й вільний час, щоб його написати. Бо, бачите, написати не довго, але мудро скласти те, що треба писати. Бо натхнення не завжди є, а іноді хоч як його ловиш і за вухо, і за хвіст, а воно все не ловиться. Хай же наша читачка має се на увазі і не ремствує, коли часом довго доведеться їй нового числа дождатися. Після цієї передмови беремося до мови»⁴¹⁰. Цим вступним словом Б. Грінченко показував, що видання «Пролісків» — це гра, але навчальна, або, за сучасною термінологією, імітаційна ділова гра, що є однією з форм освітньо-виховного процесу.

У кожному номері «Пролісків» було чимало змістовних і повчальних художніх творів. У маленької читачки поступово розвивалася самосвідомість і прагнення самооцінки, з'явився інтерес до моральних питань. Дитина намагалася розібратися самостійно в життєвих ситуаціях, прагнула зрозуміти, що є добрим, а що поганим, оцінити правильність вчинків⁴¹¹. Фахівці стверджують, що читання — це формування духовного світу дитини, з певною системою оцінкових суджень. Б. Грінченко неодноразово наголошував, що найголовніше у літературному творі — це ідея, тому «... необхідно особливо берегтися, аби в творах для дітей маленькі читачі не знайшли нічого, що могло б йти в розріз з етичним ідеалом»⁴¹².

У дусі того часу у журналі «Проліски» Б. Грінченко подає багато оповідей про людей, що спромоглися на героїчні вчинки, гідні наслідування. А серед вміщених віршів згадаємо поезії «Весною», «Весна і зима», «Рожа», «Вечір», якими Б. Грінченко посилює естетичне виховання дитини пейзажною лірикою. Почуття прекрасного він роз-

⁴¹⁰ Там само. С. 1

⁴¹¹ Загірня М. Спогади / Марія Загірня ; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ : Шлях, 1999. 160 с.

⁴¹² Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894. № 2–3. С. 75.

виває не шляхом наведення абстрактних замальовок, а за допомогою картин рідної землі, рідної природи, формуючи у такий спосіб і мовну картину світу, і патріотичні почуття.

Оскільки ідеалом особистості Б. Грінченко вважав гармонійно розвинену людину, то у «Пролісках» була і наукова рубрика, представлена творами природознавчого та історичного характеру⁴¹³.

«Пора початкового накопичення знань», як визначають період дитинства психологи, супроводжується постійним розширенням словникового запасу дитини. Тому Б. Грінченко вважав, що введення нових понять має бути пов'язане з тими реаліями життя, що оточують дитину, а найголовніше — можуть бути зрозумілими їй, не оминаючи і пояснень (за необхідності). «Тут повинен бути простий, дуже зрозумілою мовою написаний виклад предмету, — лише тоді він буде зрозумілим», — писав Б. Грінченко⁴¹⁴.

Просвітник добре усвідомлював, що бути патріотом не означає лише сліпо любити свій край, а й поважати й інших: інші землі, інші народи, інші традиції. Мабуть, тому у 6-и журналах він подає переробку оповідання В. Висковатова «День у римському цирку», показуючи на практиці, що «усе це: й біографії, й історичні начерки, й твори витонченої словесності на історичні теми треба було б розміщати не в безладі, а систематично»⁴¹⁵.

Матеріал для ознайомлення у журналах Б. Грінченко подавав дозовано, заохочуючи до читання, розуміючи, що дитина, заінтригована подіями, чекатиме на продовження. Особливо багато у кожному номері матеріалів із історії Давнього Риму: «Римці готуються до своїх свят», «День перед початком циркових забавок», «Початок циркових змагань: біг кіньми наввипередки», «Звірі», «Люди й звірі», «Гладіатори». Напруження в оповіданнях йде по висхідній, тобто кульмінаційною є остання частина. У такий спосіб автор підтримував у маленької читачки інтерес до читаного.

Зауважимо, що переробку оповідання В. Висковатова, вміщену в номерах журналу «Проліски», згодом, 1897 р., Б. Грінченко ви-

⁴¹³ Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894. № 2–3. С. 75.

⁴¹⁴ Там само. С. 78.

⁴¹⁵ Там само. С. 77.

дав окремою книжкою у своєму видавництві в Чернігові за назвою «Страшні забавки. Оповідання про римський цирк»⁴¹⁶. Варто зазначити, що ціна книжки складала лише 3 коп., що робило її доступною для читачів і давало можливість прочитати найбільш бідним з них.

У журналі «Проліски» Б. Грінченко вміщував такі матеріали, які сприяли розвитку моральної сфери дитини, були важливими для становлення духовного світу.

Вважаємо, що рукописні видання Б. Грінченка мали важливе виховне значення, бо їх зміст було спрямовано на формування і в доньки, і в інших маленьких читачів особистості і рис патріота. Один із біографів Б. Грінченка М. Плевако у своїй статті навів спогади П. Коновалова, колишнього Грінченкового учня, який згадував, що педагог «навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жити просто, не лізти в пани, а жити правдиво і чесно»⁴¹⁷.

Можна стверджувати, що на рубежі ХХ ст. Б. Грінченко дійшов вагомого висновку, що початкове навчання і виховання має бути комплексним і базуватися на гуманістичних й народно-етнічних засадах. Створені ним підручники були органічним продовженням традицій української національної освітньої думки, де домінуючого значення надавалося світоглядному, етичному та естетичному потенціалу народу, його творчості і мудрості. Педагог підніс на якісно вищий рівень розуміння значущості етнічного і рідномовного складників освіти.

Створені Б. Грінченком підручники посіли почесне місце в історії національної освіти України, є цінним внеском у розвиток методики навчання грамоти українською мовою та стали безцінним досвідом української педагогіки початкової школи.

⁴¹⁶ Грінченко Б. Страшні забавки. Оповідання про римський цирк. Чернігів : друкарня «Губернського Правління», 1897. 23 с.

⁴¹⁷ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків : Друкарня С. А. Шмерковича, 1911. С. 28.

∞ ЧАСТИНА VI ∞

БОРОТЬБА ЗА ПРОСВІТУ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Джерелами творчої і просвітницької діяльності Б. Грінченка були, у першу чергу, безмежна, щира любов до України, пошана й любов до книги, прагнення виховувати молодь на духовних скарбах українського народу. Вже починаючи з 18 років, Б. Грінченко активно розробляв проблему нагальної потреби просвіти українців засобом широкого розповсюдження популярних дешевих видань, про що свідчив у автобіографії так: «Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народним учителем. Вільний час уживав на самоосвіту, на писання і.. на блуканину по лісах, які дуже любив змалку. Марив про видання дешевих українських книжок для народнього читання, але плати мав десять карбованців на місяць і через те міг тільки марити...»⁴¹⁸. У той час видання і поширення дешевих книжок для народу було чи не єдиним способом поширювати бодай елементарні наукові і культурні знання серед малоосвіченого люду. Він вважав, що народ має «прибільшувати свою силу», яку вбачав у просвіті, культурі, а насамперед у національній літературі⁴¹⁹.

⁴¹⁸ Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 9.

⁴¹⁹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Де ж наша робота? *Зоря*. 1888. № 13–14. С. 238.

Наголосимо, що із автобіографічних джерел⁴²⁰, спогадів дружини⁴²¹, спогадів друзів і сучасників⁴²², відомо, що Б. Грінченко постійно займався самоосвітою, а тому, цінуючи культуротвірний потенціал книг, покладав надії на організацію видання і поширення доступних для народу просвітніх книг, що посприяли б підвищенню рівня освіченості пересічного українця. Видання дешевих книжок, розрахованих на малоосвічених читачів, було у ті часи однією з важливих форм просвітницької роботи. Адже в імперську добу не всі діти чи дорослі мали змогу взагалі ходити до школи, навчатися грамоти. Варто наголосити, що внаслідок матеріальної скрути, несприятливих соціальних умов життя, значна частина учнів народних початкових

⁴²⁰ Автобіографія 1892 року, подана в листі до Івана Липи. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 41016.; Автобіографія 1909 року, написана для видавництва «Час». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32303.; Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 6–13.; Борис Грінченко. *Большая энциклопедия : Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний : у 20 т. / Под ред. С. Н. Южакова*. Санкт-Петербург : Просвещение. 1902. Том 7: Глаз-Гюго. С. 607–608.; Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Часть III. Відділ II. С. 1152–1156.

⁴²¹ Грінченко М. В. Оспедалетті (останні дні Б. Грінченка). *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. С. Єфремов*. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друкар. справи, 1910. С. 95–104.; Загірня М. Спогади / Марія Загірня ; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ : Шлях, 1999. 160 с.; Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541.

⁴²² Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. *Зб. іст.-філол. відділу ВУАН*. № 97: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. І. С. 1–77.; Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла. Петербург : Друкарня Бр. В. та Т. Линників. 1913. 111 с.; Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка. *На могили Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 21–26.; Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф. *На могили Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 15–20.; Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / упор.* С. Єфремов. Київ : Вік, 1910. С. 170–176.; Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друкар. справи, 1910. 184 с.; Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. На дружню могилу. Мої спомини та враження. *На могили Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 14–36.; Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Учителювання Бориса Грінченка. *Світло*, 1911. Кн. 5. С. 31–46.

шкіл і училищ не закінчувала повний курс навчання. На перешкоді ставали й труднощі, пов'язані з російськомовним навчанням (особливо у селі). Школярі переставали ходити на заняття і досить часто поступово втрачали початкові навички читання та письма. Стати на перешкоді втраті елементарної грамотності, а також сприяти подальшому поповненню знань та розвитку мислення колишніх учнів народних шкіл і повинні були дешеві книжки, які у таких умовах ставали фактично своєрідною формою позашкільної освіти. Такі книжки найчастіше містили художні твори, елементарні науково-популярні нариси або фольклорно-етнографічні матеріали. Саме такої діяльності Б. Грінченко присвятив значну частину свого життя.

Про час, коли Борис Грінченко почав просвітницьку роботу, його сучасник-однодумець Д. Ткаченко, який підписувався псевдонімом Д. Пісочинець⁴²³, писав так: «Був відомий для України 1876 рік. Українському народові, в особі кращих синів його, його ідейних представників, було запечатано вуста. Було сміливо одкинуто саму думку про існування українського народу. Було впевнено, згорда кинуте нам: «українського письменства не було, нема і бути не може!» І все тоді припишло. Стало тихо та спокійно, мов на цвинтарі. Але.. *manu facta — manu destruo* — руками зроблене — руками й зруйнується. Бог ще не покинув України. На краєчку цього мертвого цвинтаря, на початку 80-х років десь береться хлопчина, що не докінчив реальної школи»⁴²⁴. Автор звичайно має на увазі молодого Грінченка.

Становлення Б. Грінченка як освітнього діяча, письменника й громадянина відбувалося наприкінці XIX ст., коли в Російській імперії заборонялися будь-які писемні, культурні прояви національної думки українців, їхня мова, література, театр, освіта⁴²⁵. То був час утисків усього українського — починаючи зі слова й закінчуючи ідеєю. Заборонялося не лише писати книги, а й робити переклади українською мовою. із творів цензурою викидали слова «воля», «Україна», «ко-

⁴²³ Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. 559 с.

⁴²⁴ Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Ходімо за ним. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 79.

⁴²⁵ Васюкович Г. Заборони видавати книжки й шкільні підручники українською мовою. Емський указ 18 травня 1876 р. *Шкільництво в Україні (1905–1920)*. Мюнхен, 1969. С. 6–8.

зак», «Запорізька Січ». Борис Грінченко з гіркотою писав про це так: «Навіть саме ім'я Україна, український цензурі хотілося б знищити... А одного разу дак у вислові «наша Україна» цензор вичеркнув слово «наша», мабуть, так думав, що нехай хоч і читають «Україна», дак не знають, що се їх земля...» — писав Борис Грінченко⁴²⁶.

Буваючи поміж селянами та додивляючись, якими книжками вони послуговуються, діяч спостерігав дивну річ — «український народ не зна української книжки»⁴²⁷. Водночас українці добре знайоми з книжками від московських «лубочників», зазначав Б. Грінченко, які розносили і продавали їх тисячами по селах по дешевій ціні. На той час це була єдина література для народу. Проте Борис Дмитрович підкреслював, що видавці, які продавали цей «духовний хліб у народ», мали лише грошові інтереси: «Можна тепер зрозуміти, які книжки вони видають, маючи на бачності тільки одно: яко мога більше надбати грошей. Ось кілька заголовків таких книжок: «Наука про те, як гроші зайняти і не віддати» («Наука о томъ, какъ деньги занять и не отдать»), «Всі фокуси рук: як в карти грати і не програвати» («Все фокусы рукъ: какъ в карты играть и не проигрывать»), «Чорт в кишеню, або відьма на ланцюгу» («Чертъ въ карманъ, или ведьма на цепи»), «Злодюжка» («Воръяшка»). Стріваються й книжки російсько-патріотичні, в котрих прославляється все московське або й не московське робиться московським; стріваються й такі нісенітниці, в котрих навіть не можна розібрати — про що воно пишеться, що там і до чого»⁴²⁸. Ця цитата вочевидь ілюструє і доводить, що для таких книжок характерною була низька якість змісту, потурання негативним інстинктам неосвічених людей, їхнім забобонам. Як пише Б. Грінченко, такі видання несуть у народ «аморальність та денаціоналізацію»⁴²⁹. Отже, ще й наприкінці XIX ст. українська книжка була маловідома народові, а московська книжка, завдячуючи московським книгарям, була поширена в Україні. «Укупі

⁴²⁶ Грінченко Б. Дещо про українські видання. *Буковина*. 1892. № 37. С. 2.

⁴²⁷ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 33 [передрук статті 1891 р.].

⁴²⁸ Там само. С. 34.

⁴²⁹ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. 101 с.

з школою, судом, церквою та вкупі з власною нікчемною помоскаленою інтелігенцією, впевняє народ, що істніє тільки мова русская (чи — панська), а що та мова, що вони, Українці, балакають нею, то не мова», — писав Борис Грінченко⁴³⁰.

Борис Грінченко вважав подібні «книжки» великим лихом для України, бо «народ не зна української книжки, не зна, що та мова, котрою він балакає, істніє в книжках, і як що стріне українську книжку, то дуже дивується, збентежується і не розуміє, що воно таке, бо вважає, що книжки можна писати тільки мовою панською (так здебільшого зве народ на Україні російську мову)»⁴³¹. Тому закликав свідомих українців вернути українському народу українську книжку: «Ми, минаючи вже урядові утиски, маємо проти себе могутнього ворога — московських книгарів. Щоб побороти його, щоб зробити українську книжку відомою, любленою, рідною серед нашого народу, мусимо пустити у народ багато, дуже багато українських книжок. Кажучи просто: мусимо «зробити» свою «лубочну літературу», — се-б то мусимо книжки зробити дешеві, видавати їх з малюнками і придбати тим чи іншим способом змогу розповсюджувати їх по селах такими-ж агентами, як і московські книгарі і у найможливо більшій кількості примірників»⁴³². Найефективнішим кроком на шляху просвіти українців діяч визначив україномовну так звану «лубочну» літературу або простенькі за змістом дешеві книжечки.

З листів Бориса Грінченка друзям і однодумцям, із його статей відомо, що головним змістом життя він обрав боротьбу за утвердження української ідеї, яку реалізував у громадській, освітній і літературній роботі. Як зазначено у виданні О. Огоновського, сам Б. Грінченко міркував так: «1890 року ... я нарешті придбав собі право працювати на користь тої ідеї, якій бажаю віддати своє життя»⁴³³. Цією ідеєю було просвітництво — праця заради знедоленого

⁴³⁰ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 36 [передрук статті 1891 р.].

⁴³¹ Там само. С. 35.

⁴³² Там само. С. 36.

⁴³³ Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Часть III. Відділ II. С. 1156.

українського народу. До неї він прийшов ще у молоді роки, і впродовж життя лишався певним, що саме в цьому полягає сенс його буття, а «метою була йому краща будучина рідного народу; шляхом до неї був вільний розвиток усіх його розумових сил, а єдиним способом — національна освіта», — так характеризував життєвий вибір Бориса Грінченка його сучасник і однодумець Д. Пісочинець⁴³⁴. Український народ у першу чергу потребує освіти для успішної боротьби проти економічного, соціального та національного гноблення, вважав Б. Грінченко.

Ця характеристика знаходить конкретне підтвердження у листах Б. Грінченка до свого товариша Данила Ткаченка: «Ми — українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народню українську і робити й тепер що можливо для свого народу»⁴³⁵. А старшим українцям (йдеться про представників напівлегальних осередків інтелігенції, студентів, що займалися вирішенням питань у межах національно орієнтованого руху, які входили до громадських організацій — громад⁴³⁶) він дорікав у своїх статтях «Хто винен?» (1888)⁴³⁷ та «Де ж наша робота?» (1888)⁴³⁸, що вони не роблять ніякої реальної роботи, бо «виростають покоління українців, не бачучи української книжки. Чому так? Ся причина — наша недбалість, наша неприхильність, наша нелюбов, наша лінь, лінь, лінь до громадського діла, до діла рідної літератури, до діла просвіти і відродження рідного краю»⁴³⁹.

У вище згаданих статтях Б. Грінченко піднімав дуже болючі проблеми життя українців у той час: відсутність видруку творів українських письменників та книг для просвіти селян і дітей. Відсутнім

⁴³⁴ Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. На дружню могилу. Мої спомини та враження. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 27–28.

⁴³⁵ Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 22.

⁴³⁶ Громади. *Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України*; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 145–147.

⁴³⁷ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. С. 178–179.

⁴³⁸ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Де ж наша робота? *Зоря*. 1888. № 13–14. С. 238–239.

⁴³⁹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. С. 178.

було й окреме видання словника української мови, граматики рідної мови та історії свого народу, написаних рідною мовою⁴⁴⁰.

У відповідь на статтю Б. Грінченка «Хто винен?» відомий український культурний діяч, етнограф М. Комаров написав статтю «Хто ж справді винен і де ж наша робота?» (1889)⁴⁴¹, в якій намагався розібратися у причинах важкого становища української літератури. До них він відносив такі: «...найпершою в часі причиною єсть та, що письменство наше дуже молоде і розвивалося серед таких непогодних умов, що й досі ще не виробилася у нас така як слід літературна мова, щоб вона здатна була цілком до наукового викладу. Друга причина се та, що й публіка українська не мала й досі не має доволі підготовки до наукових викладів на рідній мові, котрої не чула ні в церкві, ні на суді, ні в школі, і знає через десяте-п'яте хіба тільки з уст народа та з творів українських белетристів. Третя не меншої ваги причина: се той дикий режим, який безмилосердно лютував над нашою лихою долею»⁴⁴².

Статтю на грінченківські статті відгукнувся й видатний історик, учений-українофіл М. Драгоманов. У статті «Ще на тему «Хто винен?» (1889)⁴⁴³ вину «бідноти української літератури» він поклав на самих українців, звинувачуючи їх у недбалості і лінності, а також у відсталості від ідей часу⁴⁴⁴. А вихід з цього становища М. Драгоманов убачав у необхідності «...перевчитись або довчитись, догнати європейську думку, наукову й поетичну, та з нею й приступити до праці над українським матеріалом, та опрацювавши його по-новому, печатати його ...»⁴⁴⁵.

А Б. Грінченко шляхи розв'язання українських проблем в імперську добу вбачав у поширенні освіти, просвітництві, що здатні покращити життя людини, світоустрій в цілому. Тому він виразно сформулював мету просвітницької діяльності: «Українець мусить найсамперед почувати себе Українцем та кохати рідний край, рідний народ, рідну мову. Нам, у наших сьогочасних обставинах, треба особливо дбати про те,

⁴⁴⁰ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. 179.

⁴⁴¹ Комаров М. Хто ж справді винен і де ж наша робота? *Зоря*. 1889. Ч. 3. С. 51; Ч. 4. С. 65–68.

⁴⁴² Там само. С. 51.

⁴⁴³ Драгоманов М. Ще на тему: «Хто винен?». *Зоря*. 1889. Ч. 4. С. 65–68.

⁴⁴⁴ Там само. С. 67.

⁴⁴⁵ Там само.

щоб народ наш так себе ночував, постановити собі це найголовнішою метою в нашій літературно-просвітній діяльності, бо тільки тоді, як мужика свого доведемо до національного самопізнання, можемо бути певні, що наше національне життя забезпечене»⁴⁴⁶.

Ще працюючи писарчуком у Харківській казенній палаті (1880-ті роки), Б. Грінченко пересвідчився, скільки принижень і поневірянь зазнають неосвічені прості трудівники, домагаючись у судах правди і справедливості. Саме тоді 18-річний юнак вирішив стати вчителем, присвятити своє життя просвіті рідного народу, щоб він «перед широким світом» піднявся рівним і вільним. І саме тоді Б. Грінченко зрозумів потребу видання народопроектних книг. «Думка про добрі книжки для народа свінула в голові у Грінченка разом з тим, як прокинулася в йому свідомість і бажання служити освіті рідного народу», — свідчив його товариш Д. Пісочинець⁴⁴⁷.

Роль української літератури для народу Борис Грінченко охарактеризував як таку необхідну річ, що потрібна кожній людині як їжа⁴⁴⁸. Тому вже на початку 1880 р. він організовує у Харкові з товаришами-учителями І. Зозулею (псевдонім — І. Спілка⁴⁴⁹) та Д. Ткаченком спілку з певними грошовими внесками для національної справи, а точніше — для укладання та видання народних книжок. Цій роботі Борис Грінченко віддавав свій вільний час, одночасно вчителюючи. І вже в 1881 р. цією спілкою було видано перші книжечки для народного читання (за стилем — переклади, переробки та компіляції): «Бідний вовк» (казка), «З народнього поля» (три казочки) — Грінченка, «На півночі», «На Кубані» — Спілки, «Свят-вечір» — Пісочинця⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 44 [передрук статті 1891 р.].

⁴⁴⁷ Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Просвітно-видавничка діяльність Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ: Вік, 1910. С. 53–54.

⁴⁴⁸ Грінченко Б. Дещо про українські видання. *Буковина*. 1892. № 37. С. 2.

⁴⁴⁹ Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. С. 472.

⁴⁵⁰ Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. На дружню могилу. Мої спомини та враження. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 22–23.

Серед мрій Б. Грінченка була й мрія створити народну бібліотеку. Хотів написати стільки книжок, щоб скласти популярну бібліотеку, таку, аби читач з народу міг з неї здобути елементарні знання⁴⁵¹. У зв'язку з цим на початку 1880-х років Б. Грінченко починає посилати до цензури під різними псевдонімами та різними зворотними адресами щороку до півтора десятка рукописів: «Хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те пустила, а те заборонила ніяк не можемо зрозуміти. Через те й доводиться посилати всячину, рахуючи собі, що а може так чи сяк проскочить»⁴⁵².

Перша народопроектна україномовна науково-популярна книжка Б. Грінченка мала назву «Про грім та блискавку»⁴⁵³, побачила світ 1883 р. у Харкові під псевдонімом Василь Чайченко. Ця невелика за обсягом (усього 24 сторінки) дешева книжечка містила потрібні малоосвіченим читачам знання про поширені природні явища, сприяючи руйнації хибних уявлень селян про грім та блискавку як про кару Божу. Нагадаємо, що у ті часи, вірячи у забобони, люди часто не гасили пожежу, спричинену блискавкою, внаслідок чого часом вигорало півсела. Складне фізичне явище виникнення грому й блискавки автор пояснив за допомогою доступних прикладів і малюнків. Відзначимо життєву важливість порад автора щодо того, чому варто остерігатися блискавки та як від неї рятуватися.

З 1887 р., учителюючи вже в Олексіївці Катеринославської губернії, Б. Грінченко відчував у своїй просвітній роботі брак українських книжок для шкільного і народного читання. Учитель-Грінченко усвідомив велику шкоду тогочасних шкільних підручників для початкової школи, бо вони були написані чужою для української дитини мовою, і зміст їх матеріалів був далеким від світу й уявлень сільських дітей. У тогочасних підручниках не були відображені характерні прикмети рідного краю, факти української історії. Тому Борис Дми-

⁴⁵¹ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 38 [передрук статті 1891 р.].

⁴⁵² Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Просвітно-видавнича діяльність Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 61.

⁴⁵³ Алчевская Х. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. Москва : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1912. 466 с.

трович, попри царські заборони, розробив свої саморобні посібники для навчання українських дітей грамоти рідною мовою. Дослідник М. Кордуб висловлює думку, що «лише жорстокий гнет та безмежна любов могли спонукати людину взятися за таку роботу»⁴⁵⁴.

Б. Грінченко також влаштовував вечірні читання для дорослих у себе в хаті, залучав селян до книжок із своєї домашньої бібліотеки. Саме це спонукало суперечку між ним і Х. Алчевською, яка збирала матеріали для другого тому своєї праці «Що читати народу» («Что читать народу»⁴⁵⁵). Щонеділі влітку, приїжджаючи до Олексіївки, вона влаштовувала читання для дорослих, таким чином рецензуючи й книги. Борис Дмитрович не погоджувався з Христіною Данилівною, що пересічний український селянин чудово розуміє російські книжки. Він вважав, як свідчила у своїх спогадах його дружина, що, по-перше, її слухачам уже прочитано багато книжок і тому їхня реакція не може слугувати надійним орієнтиром у цьому плані. По-друге, навіть вони не так уже все добре розуміють, а деякою мірою підпадають під вплив переживань чудової читачки, якій ще й догодити хочуть⁴⁵⁶. Крім того, після написання рецензій Х. Алчевська дарувала вже не потрібні їй російські книжки мешканцям Олексіївки та навколишніх сіл, а вчитель зазвичай вимінював їх на українські. Про це М. Загірня писала так: «І дарувала всі, і ті, які визнано було годящими, і ті, які визнано було не тільки негодящими, а навіть шкодливими. Через те в селянських хатах багато було всякого мотлоху і лубочного й не лубочного, навіть «Бабушка Марфа или за Богом молитва, а за царем служба не пропадет». То багато того мотлоху виміняв Грінченко за українські книжки. За «Тараса Бульбу» вимінювано було, мабуть, більш як десяток усякої погані ...»⁴⁵⁷.

У питанні народно-просвітніх книг Б. Грінченко виділяв питання книг для дитячого читання. Цій проблемі він присвятив статтю

⁴⁵⁴ Кордуб М. Народнопроектна діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 21.

⁴⁵⁵ Что читать народу? : Критич. указ. кн. для нар. и дет. чтения. / Сост.: Х. Д. Алчевская, Е. Д. Гордеева, А. П. Грищенко и др. С.-Петербург : Т-ва «Общественная польза», 1884. 857 с.

⁴⁵⁶ Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541. С. 66.

⁴⁵⁷ Там само.

«До питання про журнал для дитячого читання в земській народній школі» («К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе»), що з'явилася друком у Земському збірнику Чернігівської губернії (1894)⁴⁵⁸. У цій статті педагог виклав свої погляди на те, якими повинні бути книги для дитячого читання. Передусім, наголошував він, це мають бути видання рідною дитині мовою. Виходячи зі свого педагогічного досвіду, він вважав, що розвивати розум дитини варто цілеспрямовано, системно і неперервно, причому не лише на заняттях у школі, а й поза її межами. І саме для цього й необхідна дитяча література, яка уможливує систематичний вплив на дитину, виховує її у належному напрямі. Борис Грінченко добирив такі книги для дітей, які б найістотніше сприяли всебічному розвитку особистості, бо вважав, що дитяча книга має бути пройнята ідеалами добра, правди, краси й гуманізму⁴⁵⁹.

Зіткнувшись у безпосередній вчительській роботі з труднощами навчання українських дітей російською мовою, з відсутністю україномовних книжечок для них, Б. Грінченко усвідомив величезну проблему, пов'язану з рідномовною народною книжкою — відсутність рідномовних дитячих книг. Він вважав, що за допомогою друкованого слова школярів треба знайомити не лише з кращими зразками української та зарубіжної літератури, а й з історією України та інших країн, географією, природознавством, медициною, основами наук. Великого значення Б. Грінченко надавав дитячим книгам про історію України, і пояснював, що спочатку необхідно ознайомити маленьких читачів з окремими історичними постатями (наприклад, про святого Володимира, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка), а потім із історичними епохами, які вони репрезентують. Саме з такою метою Борис Грінченко написав книжечки «Князь Ігор» (популярний переказ «Слова о полку Ігоревім») (1892) та «Як жив український народ (коротка історія України)» (1906).

Корисним для дітей Борис Грінченко вважав читання творів класиків світової літератури: В. Шекспіра, Ч. Діккенса, Ф. Шіллера та ін.

⁴⁵⁸ Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1894. № 2-3. С. 69–80.

⁴⁵⁹ Там само.

Особливої ваги просвітителю надавав випуску казок, пісень, віршів для дітей. Він упорядкував та видрукував кілька збірок для дитячого читання «Казки та оповідання» (1890), «Книга казок віршем» (1894), «Думи кобзарські» (1897), «Колоски» (1898), «Веселий оповідач» (1898), які містили й кращі зразки народної творчості.

Проте Б. Грінченко мріяв ще й про регулярні видання. До деякої міри цю мрію він здійснив у Чернігові, куди переїхав із сім'єю на початку 1894 р., лишаючи посаду вчителя в Олексіївці. По-перше, треба було продовжувати навчання дочки Насті, а по-друге, все більше ускладнювалися стосунки з опікункою школи Х. Алчевською. За заповітом українського письменника І. Череватенка Б. Грінченко отримав тисячу карбованців, на які і організував єдине на той час у Росії українське видавництво літератури для народу.

Усього за час існування чернігівського видавництва (1894–1900), завдячуючи енергії Б. Грінченка та його однодумців в умовах жорстокої цензури і заборони, побачили світ 45 книжок накладом близько 200 тисяч примірників ціною переважно три-шість копійок (ще двадцять дев'ять брошур було заборонено цензурою) — вдалося налагодити видання «бібліотеки» українських книжок⁴⁶⁰. Завдяки ентузіазму Бориса Дмитровича найбідніші верстви українського населення могли з таких видань:

1. дізнатися про існування національної української літератури та познайомитися з творами її визначних представників, зокрема П. Грабовського, Є. Гребінки, М. Костомарова, М. Коцюбинського, П. Куліша, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, Т. Шевченка;

2. упевнитися на прикладі фольклорних збірок пісень, казок, дум, усмішок, що вони належать до народу духовно багатого, талановитого;

3. ознайомитися й із зразками творів зарубіжних авторів, прочитавши науково-популярні розвідки «Як вигадано машиною їздити: Про Стефенсона», «Орлеанська дівчина Жанна д'Арк», «У сніговому краї», «Страшні забавки: Оповідання про римський цирк»⁴⁶¹, пере-

⁴⁶⁰ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. С. 80.

⁴⁶¹ Грінченко Б. Страшні забавки. Оповідання про римський цирк. Чернігів : друкарня «Губернского Правления», 1897. 23 с.

каз твору Д. Дефо «Робінзон Крузо»⁴⁶² та ін., тобто розширити своє світобачення, залучитися до світових надбань людства;

4. отримати елементарні гігієнічні уявлення про небезпечні хвороби, зокрема такі, як дифтерія, чума, віспа, сифіліс, алкоголізм.

Варто виокремлено проаналізувати написану Б. Грінченком у квітні 1890 р. в с. Олексіївці статтю «Популярні книжки»⁴⁶³, яку вважаємо, по-перше, однією з вагомих програмових статей діяча з питання публікації популярних дешевих книжок для читання пересічними українцями, а, по-друге, своєрідною методикою і планом реалізації ідеї книговидання для українського народу. Фактично у статті викладено життєву просвітницьку програму діяча — видання народопросвітніх популярних книжок, яку він послідовно реалізував усе життя. Він ґрунтовно розробив культурно-освітню програму-зміст видання «популярних книжок» (народопросвітніх видань), яка містила 10 рубрик: релігія; природа; медицина, гігієна, фізіологія; географія, етнографія, мандрівки; історія; політична економія; господарство сільське, ремесло, промисел; умілість; красне письменство; дитячі книжки.

За міркуваннями Б. Грінченка, такі книги мали друкуватися рідною мовою, щоб їх могли легше зрозуміти і здобути з них освіту і селяни, і жителі міст. Теми було дібрано так, «щоб дати змогу нашому (українському — прим. авт.) народові хоч трохи освідомитися і зорієнтуватися серед складних обставин життя»⁴⁶⁴, щоб в доступній формі донести до неосвіченого люду наукові знання, українську та зарубіжну літературну спадщину, історичні відомості про український народ, а також відомості про доцільне хазяйнування. Діяч прагнув, щоб українці вчилися «любити рідний край та рідний народ, але й по-братерському, по правді жити з усіма іншими народа-

⁴⁶² Чайченко В. [Грінченко Б.]. Робінзон. Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив. Батьківщина. 1886. Ч. 36.

⁴⁶³ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 31–52 [передрук статті 1891 р.].

⁴⁶⁴ Грінченко Б. Товариство «Просвіта» у Києві. *Теми для виданнів. Виробила Видавнича Комісія Товариства*. Рада. 1906. № 22. (10 жовтня). С. 2.

ми, по правді жити і проміж себе самих»⁴⁶⁵.

Додамо, що згодом, 1906 р., Б. Грінченко уклав тематичний перелік книг для видавничої комісії товариства «Просвіта»⁴⁶⁶.

Практичну значущість цієї програми підтверджує й те, що 1918 р. Генеральне секретарство справ освітніх Центральної Ради (за підписом І. Стешенка, генерального секретаря освіти, і О. Дорошкевича, очільника відділу середньої школи департаменту вищої та середньої освіти в Міністерстві народної освіти), публікуючи брошуру «Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Випуск I» (Київ, 1918)⁴⁶⁷, використовувало і надруковані самим Грінченком народопросвітні книги, і складену ним ще 1890 р. програму видання книг⁴⁶⁸.

Б. Грінченко був одним із фундаторів київської «Просвіти»⁴⁶⁹, громадської організації, яка ставила за мету допомагати розвитку української культури і насамперед просвіті українського народу його рідною мовою, опікувалася видавничою, справою, відкривала бібліотеки та читальні, організувала лекції, театральні вистави, музичні вечори, прагнула, хоч і безуспішно, заснувати рідномовні початкові школи⁴⁷⁰. Її діяльність поширювалася у Києві і в Київській губернії. Для досягнення мети члени-фундатори «Просвіти» (М. Грінченко, Г. Коваленко, В. Козловський, Ф. Красицький, М. Лисенко, Ф. Матушевський, М. Павловський, М. Синицький, М. Старицька, Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Косач, О. Кошиць, А. Кримський, В. Науменко, І. Огієнко, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, І. Стешенко та ін.) поставили перед собою такі завдання:

⁴⁶⁵ Грінченко Б. Передмова [до Каталогу книжок для народнього читання]. Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. Київ: Т-во «Просвіта», 1910. С. 139–140.

⁴⁶⁶ Грінченко Б. Товариство «Просвіта» у Києві. *Теми для виданнів. Виробила Видавнича Комісія Товариства*. Рада. 1906. № 22. (10 жовтня). С. 2–3.

⁴⁶⁷ Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Київ: *Секретарство Справ Освітніх*. 1918. Вип. 1. С. 50.

⁴⁶⁸ ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31556.

⁴⁶⁹ Копиленко Н. Київська «Просвіта» (1906–1910). *Дивослово. Укр. мова й література в навчальних закладах*. 1994. № 1. С. 54–57.

⁴⁷⁰ Просвіти. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 719–721.

- видавати книжки і журнали українською мовою, організувати свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні;
- проводити публічні лекції, читання, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави;
- засновувати стипендії, школи, захистки для дітей і дорослих, бюро праці та інші просвітні й добродійні заклади;
- оголошувати конкурси⁴⁷¹.

Першу згадку про київську «Просвіту» вміщено у спеціальному випуску газети «Громадська думка» 1906 р., присвяченому сорок п'ятим роковинам смерті Т. Шевченка. У статтях «Просвітній пам'ятник Тарасові Шевченкові» (1906) М. Левицького та «Шевченкові роковини» (1906)⁴⁷² Б. Грінченко йдеться про те, що для гідного вшанування великого заступника за бідного темного брата недостатньо відлити з чавуну його фігуру або влаштувати концерт за його творами. В ім'я того, хто заповідав своєму народові чужого навчатися й свого не цуратися, потрібно створити живий пам'ятник — об'єднання освічених людей для різноманітної просвітньої національної роботи серед простого люду.

Головуючи 25 червня 1906 р. на першому загальному зібранні «Просвіти», Б. Грінченко у вступній промові, зокрема, підкреслив: «Треба зазначити тільки два пункти, які роблять заснування нашого товариства особливо важним. Перше, що ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні, а не пасивні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які даватимуть освіту, знання цим масам, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезна.

Другий пункт — той, що товариство наше повстає у Києві, тому осередкові, звідкіля почалося наше культурне життя. Був час, коли з сього міста хвилі просвіти, хвилі розумового життя розливалися не тільки на всю Україну, але й на всю східну Європу, зачіпаючи й західну. Настало потому лихоліття, Київ занепав, але ж і після того він завжди залишався для нашого народу тим духовним

⁴⁷¹ Копиленко Н. Київська «Просвіта» (1906–1910). *Дивослово. Укр. мова й література в навчальних закладах*. 1994. № 1. С. 54–55.

⁴⁷² Грінченко Б. Шевченкові роковини. *Громадська думка*. 1906. № 45. (Лютий).

центром, до якого поверталися наші очі, куди поривалося серце кожного на нашій землі. Наступає час, коли ми зможемо вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яка одна тільки дає нації право на місце серед інших націй. І се кладе на наше товариство велику й дорогу нам, але і важну повинність»⁴⁷³.

Водночас Борис Дмитрович був головою однієї з чотирьох комісій «Просвіти» — видавничої, яка відзначалася найбільшою активністю (функціонували ще бібліотечна, шкільно-лекційна та артистична комісії). Виступаючи на перших загальних зборах із спеціальною доповіддю про майбутній напрям роботи цього підрозділу організації, Грінченко запропонував проект постанови, що складалася з таких пунктів: «1. В основу видавництва повинна бути положена та думка, що товариство «Просвіта» є товариство просвітньо-культурне і безпартійне, і такими повинні бути й його видання. 2. Першою видавницькою справою товариства повинно бути: дати в дешевих виданнях літературу для народних мас. 3. Книжки повинні бути зо всіх відділів науки і красном письменства; але найбільше треба подбати про книжки з українознавства, про шкільні підручники і дитячі книжки; видання політичного змісту мають бути характеру теоретично-наукового, інформаційного і ні в якому разі не партійно-агітаційного»⁴⁷⁴.

Одним з перших заходів видавничої комісії було складання реєстру тем для написання дешевих книжок науково-популярного спрямування для широких народних кіл. Пропонуючи увазі авторів реєстру тем з п'яти розділів («Природознавство», «Географія політична й соціальна вкупі з етнографією», «Українська історія, історія української літератури», «Всесвітня історія», «Економіка», «Право»), укладачі зазначали, що з радістю розглянуть оригінальні та перекладні твори, які присвячено будь-якій іншій проблемі, аби вони відповідали зазначеним вимогам: відсутність аналогічної української літератури, політична нейтральність, зрозумілий

⁴⁷³ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. Київ: Т-во «Просвіта», 1907. С. 12–13.

⁴⁷⁴ Там само. С. 18.

виклад, народна мова⁴⁷⁵. Проте сподівання просвітян видати задуману серію книжок у повному обсязі так і не здійснилися. Однак, незважаючи на брак рукописів відповідного рівня, постійні фінансові труднощі та цензурний нагляд, завдяки винятковій наполегливості членів видавничої комісії, а особливо її голови побачили світ 36 загальнодоступних видань. Серед них — художні та науково-популярні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, С. Єфремова, Д. Мордовця, самого Б. Грінченка, зокрема його брошури «Про грім та блискавку» (1907)⁴⁷⁶, «Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907)⁴⁷⁷, «Про пустині» (1908)⁴⁷⁸ та ін. Крім того, видавалася література практичного, утилітарного характеру, яка навчала, наприклад, як раціонально годувати худобу, позбутися ярів та пісків, правильно поводитися в разі нещасного випадку, проводила антиалкогольну пропаганду тощо. Ці книжки були покликані сприяти самоосвіті малозабезпечених прошарків населення. Як писали самі члени товариства, вони прагнули створити «бібліотеку, яка б задовольняла перші найпекучіші потреби в просвіті нашого народу, була б першим кругом знань, який дав би змогу перейти до другого»⁴⁷⁹. Усього за час існування організації (а її діяльність з 10 квітня 1910 р. була заборонена рішенням Губернського Присутства як небезпечна для існуючого ладу) просвітяни видали 173760 примірників дешевих книжок⁴⁸⁰.

Вагомим внеском у поширення українських ідей стали й написані у співавторстві з дружиною та надруковані біографії українських письменників (І. Котляревського (1891), Г. Квітки-Основ'яненка (1892), Є. Гребінки (1893), П. Куліша (1899)).

⁴⁷⁵ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. Київ : Т-во «Просвіта», 1907. С. 18.

⁴⁷⁶ Грінченко Б. Про грім та блискавку. Київ : Товариство «Просвіта» 1907. 24 с.

⁴⁷⁷ Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. Київ, 1907. № 11. 38 с.

⁴⁷⁸ Грінченко Б. Про пустині : з 10-ма мал. Київ : Просвіта, 1908. 59 с.

⁴⁷⁹ Товариство «Просвіта» у Києві. Теми для виданнів. Виробила видавничка комісія товариства. Рада. 1906. 10 жовт.

⁴⁸⁰ Копиленко Н. Київська «Просвіта» (1906–1910). *Дивослово. Укр. мова й література в навчальних закладах*. 1994. № 1. С. 55.

У спілкуванні з простим людом Б. Грінченко усвідомив ще одну причину малого поширення серед народу українських книжок: селянин-українець не сприймав української книжки, бо українська і російська мови хоча й мають багато схожих елементів, однак це дві різні мови, тому правописи мають різні. З цього приводу він писав так: «Увесь український народ, як і вся інтелігенція, вчиться у московській школі по московських граматках. Письменна людина з малечку звикає до російського правопису. А як народ у нас чита погано, важко, то усяка одміна в правописові утрудня йому читання і одпиха од книжки. Се так його вража, здається таким важким, що він не вважав українську книжку з таким правописом за свою і не хоче її читати»⁴⁸¹.

Таке становище дало Б. Грінченку підстави для усвідомлення нагальної необхідності сформувати власний правопис української мови⁴⁸². Зауважимо, що питання розроблення українського правопису піднімалося задовго до статті Бориса Грінченка «Популярні книжки» (1890)⁴⁸³. В історії залишився варіант правопису П. Куліша («кулішівки», який було заборонено царським Емським указом), так звана «єрижка», якою писали І. Котляревський і Т. Шевченко, варіант М. Максимовича («максимовичівка»)⁴⁸⁴.

Розглядаючи мистецтво книги як скарбницю мудрості, потужний засіб виховання й становлення особистості, найважливіше джерело просвіти та самоосвіти людини, Б. Грінченко наголошував, що саме книга має унікальний вплив на вирішення завдань особистісного, громадянського й духовного становлення людини, сприяє формуванню інтересу й поваги до знань, оскільки читання «українських книжок» навчає людину думати і вчити рідну мову⁴⁸⁵.

⁴⁸¹ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 35 [передрук статті 1891 р.].

⁴⁸² Там само.

⁴⁸³ Там само.

⁴⁸⁴ Німчук В. Дещо з історії. *Проблеми українського правопису в ХХ–ХХІ ст.* / Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2002. С. 4–30.

⁴⁸⁵ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Діалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. С. 40–41.

Письменник мріяв про створення народної бібліотеки і втілив мрію в життя: написав стільки книжок, щоб вони склали популярну бібліотеку, таку, аби читач з народу міг з неї здобути елементарні знання: «Книжка наша — то єдиний провідник освіти у народ, тож мусимо дати йому не нарізні, хоч-би й гарні, книжечки, а систематично дібрану бібліотеку, прочитавши котру, людина з народу стала-б хоч на перший ступінь загальної просвіти. Треба, що-б у цій бібліотеці було усе, що треба для такої початкової загальної просвіти, од котрої можна було-б перейти до просвіти вищої»⁴⁸⁶.

В умовах освітньої системи Російської імперії (остання третина XIX — перше десятиліття XX ст.) в просвіті українців національно орієнтована книжка виконувала такі функції: сприяла розвитку знань пересічних українців, нищила забобонні уявлення, формувала образ «Я — українець» (самоідентифікація), піднімала рівень освіченості людей праці аби зруйнувати поділ між робочим людом та інтелігенцією, а також між «мужичою» мовою та «панською», а головною функцією, Борис Грінченко вважав, — залучення людей до читання, а також до інтелектуального розвитку.

Просвітня спадщина діяча багата на створену ним (часто-густо — під різними псевдонімами або без зазначення автора) літературу просвітного змісту — художні та фольклорні твори, твори житкового та розважального характеру, науково-популярні книги, які виходили друком у видавництвах Києва, Львова, Чернігова, Полтави, Одеси, Петербургу. За задумом Б. Грінченка, вони мали піднімати народ із духовного невігластва, слугувати розвитку освіченості, а головне — призвичаювати читачів до українського друкованого слова, до української книги.

Уважаємо, що видання народопросвітніх книг характеризує Грінченка-митця як талановитого організатора видавничої справи і невтомного робітника на ниві народної просвіти українців, одного з найкращих популяризаторів наукових знань, а також культурних, літературних, історичних здобутків українців, а укладені ним книжки залишаються цінними зразками україномовної популярної літератури й нині.

⁴⁸⁶ Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко. *Зібрання творів*. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. С. 38 [передрук статті 1891 р.]

∞ ЧАСТИНА VII ∞

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУХОВНИХ НАДБАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Обґрунтовуючи фази розвитку націоналізму в Європі, Е. Геллер виокремлює етнографічну фазу як повсюдну й обов'язкову в європейських країнах третього часового поясу, до яких відносить і Україну. На базі досягнень цієї фази переважно й вибудовується раціональна, кодифікована *висока культура* (висока культура у тлумаченні Геллера це — «грамотність, ... що є результатом наполегливого і достатньо тривалого *посвячення*, яке називають «освітою»⁴⁸⁷. Саме напрацювання етнографічної фази здатні послужити державі і нації⁴⁸⁸, тобто послугувати «створюваній національній міфології».

В історії української гуманітаристики Борис Дмитрович Грінченко вирізняється напрочуд багатограним талантом. Його постать в історії України є унікальною, бо він залишив вагомий творчий внесок, був одним з тих, кого можна назвати вченим-енциклопедистом за значущістю й розмаїттям наукових здобутків. Своім життям Борис Грінченко підтвердив істину, що в будь-якій науці успіхи вченого залежать від щоденної копійки праці. Культ праці для вченого був освячений любов'ю до України, до українського народу⁴⁸⁹:

⁴⁸⁷ Геллер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. К.: Таксон, 2003. С. 12.

⁴⁸⁸ Там само. С. 54.

⁴⁸⁹ Грінченко Б. Листи до О. Косинського. 1881–1891. *Ин-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів та текстології*. Ф. 77. Од. зб. 282. Арк. 425.

Україно! Доле моя,
 Кохання єдине!
 Хай за тебе, рідний краю,
 За тебе загину!..
 І яке б кохання люте
 Мене не гнітило,
 Все б нічого, якби тільки
 Ти була щаслива!
 Щоб свята моя надія
 Пишно процвітала
 Та ніколи, щоб ніколи
 Недолі не знала!

Навіть своїй коханій дружині він говорив, що любить її найбільше після України: «Нема для мене на всьому світові мирному нічого дорожшого й святішого, (Окрім України), як ти свята моя, життя моє, квітонько моя!»⁴⁹⁰. На нашу думку, Борис Грінченко досяг творчих успіхів саме завдяки безмежній любові до України та її мови, звичаїв і традицій.

Становлення особистості Б. Грінченка відбувалось у часи безпросвітності в українському громадському і культурному житті. Маємо на увазі впровадження горезвісних Валуєвського циркуляру⁴⁹¹ та Емського указу⁴⁹², що спрямовувалися на заборону владою розвитку українців як самостійної нації в межах Російської імперії. Тому наукові здобутки діяча стали результатом невтомної самоосвіти, а свою діяльність він поклав на просвіту українського населення з метою формування у нього національної самосвідомості. Цій ідеї слугували й етнографічні збірки Бориса Грінченка.

Останніми роками історіографія українського грінченкознавства збагатилася науковими працями (монографіями, статтями, кандидатськими й докторськими дисертаціями), у яких розкрито різні

⁴⁹⁰ Грінченко Б. Лист до дружини. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III № 42229.

⁴⁹¹ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 72–73.

⁴⁹² Там само. С. 262–263.

аспекти багатогранної спадщини Б. Грінченка. Зокрема до вивчення його етнографічної спадщини зверталася Н. Родінова (2007)⁴⁹³. М. Малиш (1994)⁴⁹⁴, Л. Козар (1997)⁴⁹⁵, Н. Борисенко (2006)⁴⁹⁶, О. Вовк (2011)⁴⁹⁷, Н. Кобижча (2013)⁴⁹⁸, у студіях яких розглянуто окремі питання етнографічного доробку діяча у контексті літературознавства, народознавства, фольклорознавства, культурознавства. Наше завдання — розкрити педагогічний і просвітницький потенціал етнографічної спадщини Б. Грінченка.

Етнографічні праці Бориса Грінченка побачили світ у складні часи української історії, коли було конче необхідно доводити самоцінність й окремішність самого народу, його самобутність і неповторність, «піднести усну народну творчість до рівня національного документа, що засвідчує право народу на своє національне життя і державну незалежність»⁴⁹⁹.

Як зазначає сучасна дослідниця Н. Родінова⁵⁰⁰, етнографія у XIX — на початку XX ст. була найрозвиненішою народознавчою наукою, що відігравала важливу націєтворчу і державотворчу роль. На основі вивчення й оприлюднення етнографічних матеріалів

⁴⁹³ Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 — «Етнологія». Київ, 2007. 24 с.

⁴⁹⁴ Малиш М. Книговидавнича діяльність Б. Грінченка: автореф. дис. ... канд. філолог. наук. Київ, 1994. 22 с.

⁴⁹⁵ Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист: автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.07 — «Фольклористика». Київ, 1997. 24 с.

⁴⁹⁶ Борисенко Н. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика 2-ї половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, ЧНУ, 2016. 255 с.

⁴⁹⁷ Вовк О. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури (художнє вираження етнокультурної кореневості): автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 — «Українська література». Львів, 2011. 16 с.

⁴⁹⁸ Кобижча Н. Культурницька діяльність Б. Д. Грінченка: світоглядний аспект: автореф. дис. ... канд. культурології: спец. 26.00.01 — «Теорія й історія культури». Київ, 2013. 20 с.

⁴⁹⁹ Огнев'юк В. Від голови редакційної ради / Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ, 2015. С. 7.

⁵⁰⁰ Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 — «Етнологія». Київ, 2007. 24 с.

дослідники намагалися зрозуміти й відобразити світоглядні уявлення українського народу, його спосіб життя, духовну культуру. До перших дослідників етнографічної спадщини українського народу належать Михайло Максимович («Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Голоси українських пісень» (1834), «Збірник українських пісень» (1849), та ін.), Павло Чубинський («Труди етнографічно-статистичної експедиції» (тт. 1–7, 1872–1878)), Микола Сумцов («Про весільні обряди, переважно росіян» (1881), «До історії південноросійських весільних звичаїв» (1883), «Хліб в обрядах і піснях» (1885), «До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на малоросійське весілля» (1886), «Наукове вивчення колядок і щедрівок» (1886), «Коломийки» (1886). Етнографічні студії давали змогу відкрити й оприлюднити «глибинні пласти народних вірувань, міфологічних уявлень, фольклорних і магічних традицій, ритуалів, обрядів, на основі яких формувалося світобачення українського етносу і в яких знайшла відображення його ментальність»⁵⁰¹.

Завдяки старанням відомого Чернігівського адвоката й українського громадсько-політичного і культурного діяча Іллі Людвиговича Шрага подружжя Грінченків у січні 1894 р. переїхало до Чернігова із с. Олексіївка, що на Катеринославщині. У Чернігівському земстві Б. Грінченко одержав посаду завідувача оціночним відділом губернського земства, згодом — посаду завідувача земською управою з народної освіти. Він також виконував обов'язки секретаря Чернігівського губернського земства. Одночасно із офіційною службою Б. Грінченко займався напруженою науково-дослідною роботою. Наголосимо, що 1895 р. періодичне видання «Земський збірник Чернігівської губернії» фактично перейшло до рук діяча і стало для нього трибуною для оприлюднення своїх етнографічних, фольклористичних, літературознавчих і педагогічних думок.

⁵⁰¹ Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект : монографія. Київ : Видавництво Ліра, 2017. С. 127–128.

Основні, зібрані Б. Грінченком, етнографічні матеріали побачили світ у вигляді чотирьох об'ємних випусків (додатків) до видання «Земський збірник Чернігівської губернії» (протягом 1895–1900 років). До них належать три томи з назвою «Етнографічні матеріали, зібрані у Чернігівській і сусідній з нею губерніях»⁵⁰² та окремих збірник-том «З вуст народу. Малоросійські розповіді, казки та інше» («Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и прочее»)⁵⁰³.

Збирав фольклорні матеріали Б. Грінченко спілкуючись з селянами, слухаючи їх оповіді і мелодичну народну мову, зокрема на Харківщині (1878–1885), де навчався в Харківському реальному училищі, а згодом розпочав вчителювати, і під час роботи земським статистиком на Херсонщині (1885–1887), вчителем на Катеринославщині (1887–1893) та на посаді справознавця оціночної комісії в губернській земській управі на Чернігівщині (1893–1902).

Здійснену Б. Грінченком роботу із збирання зразків фольклору доцільно охарактеризувати як фундаментальну, значну за обсягом, якістю, тематичною різноманітністю репрезентованого матеріалу, що сприяла відображенню багатства української народної творчості жителів понад 30 повітів. Кожний том починається широкою авторською передмовою і бібліографічним довідником. Вміщено також матеріали, пов'язані з життям українців-жителів Бессарабії,

⁵⁰² Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1895. Вып. 1. 308 с.; Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1897. Вып. 2. 390 с.; Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1899. Вып. 3. 765 с.

⁵⁰³ Грінченко Б. Из уст народа: малорус. рассказы, сказки и пр. Чернигов : Приложение к № XII «Земского Сборника». 1900. 488 с.

Добруджі, Галичини, Курщини⁵⁰⁴. У передмові до видань викладено рушійні ідеї репрезентованої укладачем класифікації та систематизації поданих матеріалів, вміщено цінні наукові коментарі.

Разом із Б. Грінченком участь у збиранні матеріалів узяли й залучені ним до польових досліджень респонденти з багатьох куточків України (близько 60). Найвідоміші з них — М. Грінченко, В. Горленко, М. Дикарев, Т. Зінківський, І. Зозуля, Г. Коваленко, В. Кравченко, І. Липа, М. Кропивницький, В. Степаненко⁵⁰⁵. Під час роботи над упорядкуванням «Етнографічних матеріалів...» Борис Грінченко враховував досвід попередників — М. Драгоманова («Малоросійські народні перекази і розповіді» («Малорусские народные предания и рассказы»)) (1876), І. Рудченка («Народні південноросійські казки» («Народные южнорусские сказки»)) (1869–1870), П. Чубинського («Праці етнографічно-статистичної експедиції» (тт. 1–7, 1872–1878)), а також сучасників — В. Гнатюка («Етнографічні матеріали з Угорської Руси» (тт. 1–6, 1897–1911), І. Франка («Апокрифи і легенди з українських рукописів» (у 5 т., 1896–1910) та «Галицько-руські народні приповідки» (у 3 т., 6 кн., 1901–1910)).

Варто наголосити, що етнографічні публікації Б. Грінченка відразу викликали інтерес та відгуки професіоналів. Так, український мистецтвознавець і фольклорист В. Горленко у рецензії-есе «Запові-

⁵⁰⁴ Грінченко Б. Из уст народа: малорус. рассказы, сказки и пр. Чернигов : Приложение к № XII «Земского Сборника». 1900. 488 с.; Грінченко Б. Литература украинского фольклора. 1777–1900 : опыт библиогр. указ. / сост. Б. Д. Грінченко. Чернигов : Зем. тип., 1901. 20 с.; Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. 101 с.; Грінченко Б. Отзыв о сочинении А. Н. Малинки: «Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниг., Волынк., Полтавск. и некот. др. губ.)». Чернигов. 1902 / составленный Б. Д. Грінченко. Санкт-Петербург : Тип. Император. акад. наук, 1907. 64 с.; Грінченко Б. Предисловие [ко II тому Каталога Музея украинских древностей В. В. Тарновского]. Земский сборник Черниговской губернии. 1900. № 7; Грінченко Б. Старинный малорусский письменник: «Книга глаголемая Листовня» / с предисл. Б. Д. Грінченко. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1901. XIV. 41 с.; Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1895. Вып. 1. 308 с.; Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1897. Вып. 2. 390 с.

⁵⁰⁵ Родінова Н. Етнографічний доробок Бориса Грінченка під час перебування на Чернігівщині. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 94.

ти села» («Заветы деревни») (1898) на перший том «Етнографічних матеріалів...» (1895) Б. Грінченка подав ґрунтовний аналіз його праці, звернувши увагу на психологію народних творів. Він відніс його до високоцінних пам'яток старовинних «заповітів села» («заветов деревни»), що не менш важливі, ніж писемні літописи й акти. На думку В. Горленка, найбільшої поваги заслуговують «сумлінні збирачі народних творів, які рятують їх від забуття, записуючи з вуст народу» («добросовестные собиратели народных произведений, спасающие их от забвения, записывая из уст народа»)⁵⁰⁶ та наголошував на тому, що Борис Грінченко розкрив «світ малоросійського села — поле, господарчі роботи», ставлення селян до Землі як джерела благополуччя, годувальниці, визнання ними праці єдино можливого способу буття. Він писав, що матеріали доводять, з якою «повагою ставиться селянин до плодів своєї праці, святого хліба»⁵⁰⁷. Так, захопившись фольклорними виданнями Б. Грінченка, В. Горленко вирішив надіслати йому колекцію уснопоетичних зразків (соціально-побутові, родинно-побутові та жартівливі пісні, приказки, оповіді про явища природи, прикмети та повір'я, легенди та соціально-побутові казки), складену із власних записів, зібрань П. Лукашевича, Ф. Ромашкевича та інших, які були вміщені у третій том «Етнографічних матеріалів» Б. Грінченка (1899)⁵⁰⁸ та до окремого збірника тома Б. Грінченка «З вуст народу. Малоросійські розповіді, казки та інше» («Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и прочее») (1900)⁵⁰⁹.

Як упорядник Б. Грінченко здійснив титанічну роботу із систематизації нагромаджених матеріалів. Йому доводилося відбирати нові, невідомі або ж більш цікаві варіанти вже відомих фольклорних одиниць, вирізняти компіляції, створювати ґрунтовний довідковий апарат та бібліографічні покажчики. Особливо важливим він вважав вміщення нових текстів та наукових коментарів до них, про що зазначав зокрема у своїй рецензії на роботу О. Малинки (1902), де

⁵⁰⁶ Горленко В. Заветы деревни. *Южнорусские очерки и портреты* : книга. Киев : Типография Г. Л. Фронцкевича, 1898. С. 214.

⁵⁰⁷ Там само. С. 215.

⁵⁰⁸ Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1899. Вып. 3. 765 с.

⁵⁰⁹ Грінченко Б. Из уст народа: малорус. рассказы, сказки и пр. Чернигов : Приложение к № XII «Земского Сборника». 1900. 488 с.

писав про потребу подання нових зразків фольклору, «щоб нагромадження вже відомих не ускладнювало дослідницьку роботу»⁵¹⁰.

До першого тому «Етнографічних матеріалів...» (1895) увійшли зразки прозового жанру, зібрані протягом 15 років пошукової роботи (1878–1893). Записані вони були, як зазначено у передмові самим укладачем, особисто ним або під його керівництвом деякими учнями тих шкіл, де він учительовав, зокрема М. Нечипоренком і І. Шоломієм⁵¹¹. Частину матеріалів було надано М. Грінченко, В. Андрієвським, А. Гарньє, М. Дикаревим, І. Журавським, О. Русовим, М. Рклицьким, П. Солониною, В. Степаненко, П. Череватенком⁵¹². Географічний ареал, охоплений записувачами, був широкий — Київська, Чернігівська, Катеринославська (записи Б. Грінченка із сіл Троїцьке, Олексіївка), Харківська (багато записів із с. Нижня Сироватка), Полтавська (із с. Чунишина), Волинська, Воронежська (записи подано М. Дикаревим) і Курська (записи, зроблені Т. Зінківським) губернії.

Особливістю першого тому Б. Грінченко вважав те, що до нього увійшла значна частина зовсім нових, раніше не друкованих матеріалів. А відносно вже надрукованих, зазначав він, то з них було дібрано лише ті, що доповнюють вже видане, або ж «цікаві своєю оригінальністю варіанти»⁵¹³. У цьому томі вміщено 158 народних оповідань, казок і переказів, 272 приказки, 46 загадок, 63 повір'їв і замовлянь.

Поява першого випуску викликала широке зацікавлення серед науковців, здобула визнання також у науковому світі зарубіжжя⁵¹⁴,

⁵¹⁰ Грінченко Б. Отзыв о сочинении А. Н. Малинки: «Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и некот. др. губ.)». Чернигов. 1902 / составленный Б. Д. Гринченко. Санкт-Петербург: Тип. Император. акад. наук, 1907. С. 9.

⁵¹¹ Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Тип. Губ. земства, 1895. Вып. 1. С. 1.

⁵¹² Там само.

⁵¹³ Там само. С. 1–2.

⁵¹⁴ Polivka G. Рец.: Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895. S. IV+308. *Archiv für slavische Philologie*. 1899. T. XXI. С. 263–270.; Volkov Th. B. D. Hrintchenko, Etnograficheskie materialy, etc. (Matériaux ethnographiques recueillis dans le gouv. de Tchernyov et ses limitrophes), 2 vol. Tchernyov, 1895–1896. *Revue des traditions populaires*. 1897. Tome XII. № 2. P. 123–124.

про що свідчать рецензії у періодичній пресі⁵¹⁵ та листування Б. Грінченка з А. Кримським, В. Гнатюком, М. Комаровим, О. Лазаревським, Великою прихильністю сповнений і лист В. Горленка⁵¹⁶.

Другий том «Етнографічних матеріалів...» (1896) став продовженням першого тому і за структурою був подібний до нього. Матеріали було записано у різний час А. Гарньє, М. Грінченко, Н. та М. Дикаревими, Е. Дорошевським, І. Зозулею, Г. Коваленком, В. Кравченком, М. Кононенком, М. Нечипоренком, В. Степаненком та самим Б. Грінченком⁵¹⁷. Зокрема, у цьому томі вміщено 187 народних оповідань, казок і переказів, 216 приказок, 44 загадки, багато повір'їв і замовлянь. Численні рецензії на видання належали В. Гнатюку, М. Кома-

⁵¹⁵ Байдзенко М. Рец.: Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895. *Зоря: часопис-двотижневик* / ред. В. Лукич-Левицький. Львів: Друк. Наукове товариство імені Шевченка, 1895. № 18. 15 (27) вересня. С. 358–359.; Гнатюк В. Рец.: Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895, ст. 11+IV+308. *Записки НТШ: журнал* / ред. М. Грушевський. Львів, 1896. Т. X. Кн. II. С. 45–49.; Комаров М. Рец.: Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895. *Зоря: часопис-двотижневик* / ред. В. Лукич-Левицький. 1896. № 17. С. 338.; Кримський А. Рец.: Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 168–178.; Лазаревський О. Рец.: Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895. *Киевская старина: журнал* / ред. Ф.Г. Лебединцев. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. Т. 51. Декабрь. С. 112–113.

⁵¹⁶ Горленко В. 3 Петербургу та Ярошовки: лист 27.II.1897 р. ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 36132. Арк. 1.

⁵¹⁷ Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Тип. Губ. земства, 1897. Вып. 2. С. 1.

рову, А. Кримському, О. Лазаревському, А. Пясецькому, Г. Полівка⁵¹⁸. Вони віднесли видання до цінного здобутку етнографічної науки. А. Кримський серед записів самого Б. Грінченка особливо схвально відзначив записи з Чернігівщини, які фіксують «язичницькі уявлення», а найважливішою частиною обох випусків назвав 200 казок, що «здебільшого є новими зразками»⁵¹⁹.

Третій том «Етнографічних матеріалів...» (1898) містив записи матеріалів, здійснені протягом 1871–1898 рр. Зауважимо, що записи самого Б. Грінченка датуються кінцем 1880–1893 рр.

⁵¹⁸ Гнатюк В. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896. С. 390. *Записки НТШ*: журнал / ред. М. Грушевський. Львів, 1897. Т. XVIII. Кн. IV. С. 48–50.; Комаров М. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896. *Зоря*: часопис-двоптижневик / ред. В. Лукич-Левицький. 1896. № 19. С. 379.; Кримський А. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 168–178.; Лазаревський О. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896. *Киевская старина*: журнал / ред. Ф.Г. Лебединцев. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. Т. LV. Ноябрь. С. 61–62.; Пясецький А. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Второй выпуск. Чернигов, 1897. *Волинь*: газета. Житомир. 1898. № 36.; Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Два выпуска. Чернигов, 1895 и 1896. *Вестник Европы*: журнал / за ред. М.М. Стасюлевич. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. Кн. 1 (Январь). С. 413–414.; Polivka G. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1897. II+390. *Archiv für slavische Philologie*. 1899. Т. XXI. С. 273–285.

⁵¹⁹ Кримський А. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 174.

Крім нього найбільше зразків зафіксували В. Степаненко, А. Заблоцький. У цьому томі вміщено лише систематизовані народні пісні⁵²⁰.

Загалом у розпорядженні Б. Грінченка виявилось понад 4600 пісень, більшість з яких заслуговувала на публікацію. Проте з огляду на обмежений обсяг видання, йому довелося надавати перевагу новим, раніше не опублікованим і найцікавішим зразкам, тому до тому ввійшло 1937 одиниць, серед яких є зразки майже всіх жанрів українського пісенного фольклору — історичні, чумацькі, бурлацькі, наймитські, рекрутські, солдатські, розбійницькі, петрівчані, троїцькі, купальські, русальні, трудові (косарські, жнивні), весільні, колискові, жартівливі і сатиричні, дитячі пісні, колядки, щедрівки, веснянки, балади, похоронні голосіння. Основою збірника є чудові зразки народної лірики — пісні про родинне та особисте життя, що характеризуються багатством мотивів і образів. У багатьох родинно-побутових піснях йдеться про жіночу неволю, про нещасливе заміжжя, про гірку вдовину та сирітську долю; про стосунки між закоханими, про стосунки між дітьми та батьками, про так звану «родову трагедію» (віддавання дівчини до чужого роду). Значну частину становлять весільні пісні. «Ці майже дві тисячі пісень, або ж нові, або ж ті, що переспівують на інакший лад старі мотиви є відголосом народної душі та почуттів, що живуть і намагаються розвиватися, охоплюючи нові горизонти», — писав укладач Б. Грінченко⁵²¹.

Водночас, третій том етнографічних матеріалів — це не звичайний пісенник, а за висловом сучасного дослідника-грінченкознавця В. Яременка — це «мала енциклопедія мистецького досвіду народу»⁵²². Він наголошує, що Б. Грінченко як фольклорист «з багатющого пісенного матеріалу, особливо із варіантів, добуває те, що й має

⁵²⁰ Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Тип. Губ. земства, 1899. Вып. 3. 765 с.

⁵²¹ Там само. С. 16.

⁵²² Яременко В. Народна пісня як етнографічне джерело. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; передм., прим. В. В. Яременка. 2-ге вид., випр. та доопрац. Київ. 2017. С. 10.

добувати, — заховану в ньому мудрість, народні знання про людину і світ»⁵²³, бо пісня — «носії надпотужної енергії, засіб єднання сотень поколінь, десятків культурно-історичних епох, незглибиме джерело духовності»⁵²⁴.

Для збирачів етнографічного матеріалу цінною вважаємо передмову до цього тому, в якій Б. Грінченка висловив думки про неперервність усної народної творчості, незважаючи на вплив негативних явищ, до яких відніс запозичення чужих солдатських, фабричних, лакейських пісень. Дослідника цікавив також перехід поезії літературного походження в народну пісню: «Сочинения какого-нибудь, по большей части доморощенного стихотворца переписывались сельскими панночками в альбом, как-то незаметно подбирались к ним напев, после чего они усвоились, быть может, какой-нибудь наймычкой, служившей у пана или у батюшки и возвращавшейся потом домой с песенной новинкой» («Твори якого-небудь, здебільшого доморощеного поета переписувалися сільськими панночками в альбом, якимось непомітно підбирався до них наспів, після чого вони засвоювалися, можливо, якою-небудь наймичкою, що служила у пана або у батюшки і що поверталася потім додому з пісенною новинкою»)»⁵²⁵. У народній пісні Грінченко шукав не лише красу поетичного образу, глибокі почуття і заховані в образі думки, мрії, надії, а й «етнографічні свідчення про вірування, моральні норми, заботони, тогочасні «наукові» уявлення про людину, світ і всесвіт»⁵²⁶.

Пісенний том також було відзначено рецензіями видатних науковців. Так І. Франко відзначив цінність бібліографічного покаж-

⁵²³ Яременко В. Народна пісня як етнографічне джерело. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; передм., прим. В. В. Яременка. 2-ге вид., випр. та доопрац. Київ. 2017. С. 10.

⁵²⁴ Там само. С. 8–9.

⁵²⁵ Там само. С. 13–14.

⁵²⁶ Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 15.

чика видання⁵²⁷. Високу оцінку роботі Б. Грінченка дали Ф. Вовк⁵²⁸ та М. Дикарев⁵²⁹, підкресливши її велику наукову цінність та монументальність. М. Сумцов у книзі «Діячі українського фольклору» (1910) вказав на велике значення етнографічних матеріалів (пісень, казок), відмітив не лише багатство їх змісту, а й цінність численних, зроблених укладачем, бібліографічних вказівок до них. Особливо цінним йому видався 3-й том, який «має йти поруч із найкращими збірниками П. Чубинського та Я. Головацького»⁵³⁰.

Видатний дослідник культурно-історичного процесу в Україні М. Драгоманов, обґрунтовуючи велич і красу української мови і народної творчості українців, як доказ наводив думки про народну поезію України німецького поета Боденштедта: «У жодній країні, — каже він, — дерево народної поезії не приносить таких смачних плодів, ніде народний геній не відчувається у всій своїй живій ясності, як у піснях українського народу. Зворушливий смуток, поєднаний зі справжніми людськими почуттями, сповнює пісню, яку співає козак в країнах свого вигнання! Його любовні пісні пройняті ніжністю, яку супроводжує мужня сила. Вони вирізняються вишуканістю і водночас цнотливістю. Треба визнати, що той, хто може співати такі пісні й знаходити в них насолоду, не може перебувати на низькому ступені інтелектуального розвитку. Незважаючи на ідейну самотність українських народних пісень, формою вони лише трохи відрізняються від ліричних творів західних країн Європи.

⁵²⁷ Франко І. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. III. Песни. Чернигов, 1899. *Літературно-науковий вісник* : журнал. Львів, 1899. Т. VI, № 5. С. 121–122; Чайченко В. [Грінченко Б.] Некоторые остатки старины в Херсонщине. Киевская Старина. 1888. Т. 22. Кн. IX. С. 73–75.

⁵²⁸ Вовк Ф. Грінченку Борису : лист V. 1899 р. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 35957.

⁵²⁹ Дикарев М. Грінченку Б. Лист 1899 р. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 36845.

⁵³⁰ Сумцов М. Діячі українського фольклору. Харків : Друк. «Печатне діло». 1910. С. 22.

В них володарює жінка, і взагалі історія України характеризується багатьма рисами, що притаманні лицарському світові середніх віків»⁵³¹.

Не менш цікавою видається М. Драгоманову й думка російського філолога і мистецтвознавця, професора Ф. Буслаєва про українську епічну поезію: «Малоруська поезія особливо багата історичними піснями або думами, котрі датуються XVI і XVII ст. Вони зберігають із покоління в покоління спогади про боротьбу козаків проти турків, татар і поляків. Вони оспівують подвиги козаків-героїв та їхніх гетьманів. У цьому українська поезія істотно доповнює поезію великоросійську, яка набагато бідніша історичними традиціями. Українська дума допомагає нам зрозуміти високий ступінь, якого могла досягти «фантазія народу», розвинута й піднесена своїм історичним життям». (Тобто свободою, яку вже давно скасували в Росії московські царі)»⁵³². Професором Ф. Буслаєвим не було згадано пісні, які оплакують зруйнування Січі, загарбання її земель «московськими генералами» і закріпачення селян як Росією, так і Польщею, що українська народна пісня порівнюється з «чорними хмарами»⁵³³.

Збірник «З вуст народу. Малоросійські розповіді, казки та інше» («Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и прочее») (1900) став завершальним випуском фундаментального етнографічного видання Б. Грінченка. Матеріал у ньому згруповано за схемою перших двох томів, й зібрано з тих ж географічних регіонів. Збірник містить 265 оповідань, переказів і легенд, казок, 245 прислів'їв, 64 загадки, понад 100 замовлянь і повір'їв. На наш погляд, найбагатшими за змістом є ті розділи, що стосуються народної прози про родинне і суспільне життя, про надприродні сили й істоти, замовляння і знахарство, адже вони яскраво ілюструють світобачення селян. Значне місце в збірнику посідають також фантастичні казки — один з улюблених видів усної народної творчості, який реалізував

⁵³¹ Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колесси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 65.

⁵³² Там само. С. 66.

⁵³³ Там само.

потребу людини у відстороненні хоч би на певний час від буденних турбот і важких умов дійсності. Про це притаманне людям важкої фізичної праці бажання В. Горленко писав: «Казки свої вони зберігають в пам'яті багатьох поколінь, і вони цікавлять майже однаково і дитину, і дорослого»⁵³⁴.

Осердям етнографічних досліджень Б. Грінченка був народний пласт української культури, збереженої у різних формах міфопоетичної, фольклорно-магічної свідомості людей. Вивчення фольклору дало йому змогу виявити і відобразити «картину світу» українських селян, їхнє ставлення до сім'ї, шлюбу, чужинців, персонажів потойбічного світу, розкрити форми розмірковувань, ментальні і моральні установки. А в підсумку — сформулювати уявлення про український етносоціум як певну цілісність⁵³⁵.

Етнографічні видання Б. Грінченка свідчать, що він розглядав їх як важливий засіб виховання й навчання, а тому і використовував у своїй вчительській роботі такі малі форми української усної народної творчості — приказки, байки, дитячі пісні, народні вірші й оповідання, народні жарти. Ці літературні форми мали істотне дидактичне значення, адже водночас вони були тісно пов'язані з повсякденним життям українських селянських дітей-школярів, а тому їх зміст був цілком зрозумілим для них. Фольклорні зразки концентрували в собі вироблене народом протягом століть етнічне світобачення. Тому, використовуючи такі етнографічні матеріали у навчанні дітей, учитель Грінченко не лише навчав дітей читати й писати рідною мовою, а й сприяв формуванню в них поваги до мудрості свого народу, певних традиційних моральних якостей, закріплював усталені в народі норми поведінки і світорозуміння.

Саме у період вчителювання у сільських школах Катеринославщини Б. Грінченко почав публікувати зібрані краєзнавчі матеріали й, укладаючи для учнів саморобні рукописні буквари-читанки укра-

⁵³⁴ Горленко В. Заветы деревни. Южнорусские очерки и портреты: книга. Киев: Типография Г. Л. Фронцкевича, 1898. С. 224–225.

⁵³⁵ Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист: автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.07 — «Фольклористика». Київ, 1997. 24 с.; Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 — «Етнологія». Київ, 2007. 24 с.

їнською мовою, вміщував у них «зразки усної народної творчості, близької і зрозумілої сільським дітлахам»⁵³⁶.

Варто зазначити, що у дидактичному сенсі малі фольклорні форми Борис Грінченко добирив у такий спосіб, аби вони сприяли розвитку логічного й образного мислення, розуму, волі й почуттів дітей, викликали у них позитивні емоції⁵³⁷. У такий спосіб вже в дитячому віці педагог сприяв закладанню підґрунтя національної свідомості, національної ідентичності. Так уміщений у рукописному журналі «Квітка. Настина читанка» (1890–1891)⁵³⁸, укладеному Б. Грінченком для своєї доньки, заслуговує на увагу матеріал, спрямований на усвідомлення самоідентичності, націлений на національне виховання, на прищеплення патріотичних почуттів, на повагу до свого народу, наприклад: «Ми балакаємо по-українському і зветься Українцями... Ми, Українці, живемо у своїй землі. Наша земля зветься Україна»⁵³⁹. Доцільним методичним прийомом вважаємо й те, що Б. Грінченко повторює цю думку тричі: на початку, в середині й у самому кінці тексту. Основна мета такого потрійного повтору — закріпити у свідомості дитини свою національну приналежність, гордість за свою націю. Теза, висловлена в кінці тексту, відображає принципову національну позицію Бориса Дмитровича: «Ми, Українці, живемо у своїй землі, на Україні, балакаємо і пишемо по-своєму, по-українському. Ми, Українці, повинні любити свою землю Україну більш од усього на світі і балакати і писати тільки по-українському»⁵⁴⁰. Такий матеріал, безперечно, сприяв розвитку у дітей почуття любові й поваги до свого краю, бажання бути гідними своїх батьків.

⁵³⁶ Яременко В. Борис Грінченко в етнографічній науці. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 3 / Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голова ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; передм., прим. В. В. Яременка. Київ. 2017. С. 7.

⁵³⁷ Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті* / упор. С. Єфремов. Київ: Вік, 1910. С. 172.; Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа. *Світло: український педагогічний журнал* / ред. Г. Шерстюка. Київ: Вид. Український вчитель, 1910. Кн. 1. Вересень. С. 11.

⁵³⁸ Грінченко Б. Квітка. Настина читанка. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 31505. Ч. І, II, 1890–1891 рр. 100 арк.

⁵³⁹ Там само. С. 69.

⁵⁴⁰ Там само. С. 70.

Б. Грінченко вважав, що етнографія тісно пов'язана з психологією народу, зокрема й у питанні навчання української дитини російською мовою. У процесі навчання чужою мовою чуже слово, писав він, не викликає в дитини того уявлення чи поняття, які викликає слово рідне, бо «словами висловлюються тільки уявлення про предмет, а не самі предмети. І уявлення ці у різних народів різні»⁵⁴¹.

Аналізуючи тогочасну навчальну літературу, у глибокому педагогічно-публіцистичному нарисі «На безпросвітному шляху. Про українську школу» («На беспросветном пути. Об украинской школе», 1906), Борис Грінченко підкреслював, що тогочасні навчальні книги видавали лише державною, тобто російською мовою. Вони були повністю орієнтовані на російський навчальний матеріал — природничий, історичний, етнографічний тощо, а тому не могли бути засобом національно-культурного виховання для українців: «Кращі книги для шкільного читання в значній мірі заповнені народним російським матеріалом: прислів'ями, піснями, казками. Засіб надзвичайно раціональний: це лише збільшує природність книги, наближаючи її до народного розуміння й смаку. Але знову-таки до якого? До великоруського. Що ж стосується українських дітей, то чим більший матеріал для читання специфічно великоруський, тим він дальший від їхнього розуміння й смаку. Інакше й бути не може: чим більше матеріал народний великоруський, тим більше в ньому відбилася природа, погляд і світогляд великоруські; адже у нас все це інше!»⁵⁴².

Борис Грінченко доводив, що у дитини-українця зовсім не виникає образ довколишнього, рідного, національного світу, близького й знайомого, якщо йому пропонують такий опис «рідного краю»: «Непоказне, негарне наше село: подекуди стирчать біля почорнілих хат берізки; рум'яна розкинулася горобина зі своїми яскраво-червоними китицями; іноді дерев'яний реп'ях (різьблений з дерева круг

⁵⁴¹ Яременко В. Етнографія — наука нації творча. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ. 2015. С. 16.

⁵⁴² Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ: Вік, 1907. С. 28–29..

на зразок прапора) майоріє над дахом із мочальною стрічкою, або дерев'яний і різьблений півник стирчить над хатою» («Невзрачна, некрасива наша деревенька: кое-где торчат около почернелых изб березки; румяная раскинулась рябина со своими ярко-красными кистями; иногда деревянный репеек (резной из дерева круг вроде флага) развеивается над крышей с мочальной лентой, либо деревянный и резной петушок торчит над светелкой»)⁵⁴³.

Адже для України характерні яскраві, мальовничі краєвиди, багаті на пишну рослинність і села з барвистими оселями. Тому Б. Грінченко зауважує: «Але ж все це зовсім чуже нашій дитині: наші хати не будують з ялинових і соснових колод; реп'яхів, різьблених півників і мочальних стрічок на них немає; стіни їх не чорніють і не біліють; берези біля них не стирчать, а ростуть вишневі дерева, верби й ін.; якщо є ліс, то він не ялинковий й ін., ін. Що, окрім сумного подиву, може викликати такий опис в душі нашого учня? Хіба це його батьківщина? Але іншої батьківщини в книзі немає, і йому наказують вважати своєю ту, яка передбачена програмою...» («Но ведь это совершенно чуждо вашему ребенку: наши хаты не строятся из еловых и сосновых бревен; репейников, врезных петушков и мочальных лент на них нет; стены их не чернеют и не белеют; березы возле них не торчат, а растут вишневые деревья, вербы и пр.; если есть лес, то он не еловый и пр., пр. Что, кроме унылого недоумения, может вызвать такое описание в душе нашего ученика? Разве это его родина?.. Но иной родины в книге нет, и ему приказывают считать своей ту, которая полагается по программе...»⁵⁴⁴).

Російські навчальні книги не містили також елементів знань про географічні характеристики української землі, що теж не сприяло формуванню у дітей образу своєї Батьківщини.

Національна історія, як складник образу світу, теж цілковито формувалася з історії російського народу, а сама етнічна спільність «українці» асимілювалася у понятті «русское население». Як пише сучасний грінченкознавець О. Неживий, результатом подібної освітньої практики ставала денационалізація людей, адже дитина ви-

⁵⁴³ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. С. 25.

⁵⁴⁴ Там само. С. 26.

ростає людиною без Вітчизни й історії⁵⁴⁵. А сам Б. Грінченко так опишував зміст навчання у тогочасній школі: «Знайомство з минулим свого краю, з діяльністю пращурів, які розвивають суспільні почуття, пробуджують свідомість обов'язку перед сучасним суспільством і майбутніми поколіннями, — для нашого (українського — прим. авт.) учня річ неможлива. Чи не дивно, що ці суспільні почуття не тільки не розвиваються, але регресують в народі за таких обставин?» — підсумовував Б. Грінченко⁵⁴⁶.

Переконані, що елементи фольклорної творчості українського народу, уведені до змісту початкового навчання, сприяють і національному самоусвідомленню дитини, і формуванню в неї етнічних образів світу, і полегшують саме сприйняття знань. Як доводить сучасний дослідник О. Неживий, національний образ світу українця має специфічні етнічні доміанти, і не припускає чужих йому норм життя⁵⁴⁷. Одним із суттєвих виявів принципу національного в навчанні й вихованні є врахування народного світогляду, навіть на побутовому рівні. Дитина живе у певному соціокультурному середовищі, із усталеними нормами поведінки, морально-етнічними цінностями, зокрема, сільську дитину школа має підготувати до найбільш природного, адекватного включення в свій соціум. Глибоко шануючи свій народ, його самобутність і творчий потенціал, Б. Грінченко писав: «Наше селянство має свій глибокий, віками усталений історично та іншими причинами вироблений світогляд. Учень школи перебував і перебуватиме після її закінчення під великим впливом селянської сім'ї, де склався й віками зміцнювався цей світогляд. Значить і народному вчителеві чи вчительці доводиться рахуватися з селянськими поглядами, доводиться замислюватися над ними й вести справу таким чином, щоб уникнути розбіжності з цими серед селянства поглядами»⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ Неживий О. Борис Грінченко: вартювий рідного слова : педагогічна спадщина та проблеми освіти. Луганськ : Знання, 2003. С. 24.

⁵⁴⁶ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. С. 31–32.

⁵⁴⁷ Неживий О. Борис Грінченко: вартювий рідного слова : педагогічна спадщина та проблеми освіти. Луганськ : Знання, 2003. 124 с.

⁵⁴⁸ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е изд., испр. Київ : Вік, 1907. С. 57–58.

В «Автобіографії», написаній для видавництва «Час» (1909), Б. Грінченко згадує, що у першій рік вчителювання його послали працювати в російське село, і на другий рік сталося те саме, але це село знаходилося на межі з Полтавщиною: «Я перейшов жити верстов за три у полтавське українське село, а в школу щодня ходив. Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклористичні матеріали і взагалі придивлятися до народного життя»⁵⁴⁹. Як вважає В. Яременко, багатолітній дослідник творчості Грінченка, — це було життя у живому етнографічному музеї із соковитою, барвінковою, солов'їною українською мовою «екскурсоводів»-селян Полтавщини⁵⁵⁰.

Водночас, Б. Грінченко не ідеалізував селянство, і не лише захоплювався «співочою і поетичною сутністю української жінки», а вдавався до культурно-просвітніх заходів, щоб «вивести ту співочу душу із темряви, убогості і загального занепаду»⁵⁵¹.

Пристаємо до міркувань В. Яременка, що Б. Грінченко розширює поняття «народ» (український), включаючи до нього крім селянства і «панів» — інтелігенцію, яка з другої половини XIX ст. починала боротися за права селянства. «Із цих двох станів він (Б. Грінченко — прим. авт.) прагнув витворити через об'єднання селянства («мужиків») та інтелігенції («панів») монолітну спільноту — націю. І етнографія як наука стала для Б. Грінченка засобом і джерелом націєтворення і державотворення», — пише В. Яременко⁵⁵².

Просвітник Грінченко стверджував, що «треба, щоб інтелігенція (освічені люде), яка живе на Україні, вернулася до свого народу, до своєї національності і говорила тією мовою, якою говорить народ. Народ без інтелігенції не може добре жити й розвиватись, але так само й інтелігенція без народу — ніщо. Нехай

⁵⁴⁹ Автобіографія 1909 року, написана для видавництва «Час». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32303.

⁵⁵⁰ Яременко В. Борис Грінченко в етнографічній науці. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 3 / Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голова ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; передм., прим. В. В. Яременка. Київ. 2017. С. 7.

⁵⁵¹ Там само. С. 9.

⁵⁵² Там само.

же вони поєднуються, то буде в них велика сила на всяке добре діло»⁵⁵³.

Зібравши багатий і ґрунтовний етнографічний матеріал, Б. Грінченко одержав аргументовані підстави протестувати проти русифікації, нищення та нівеляції рідної мови, надзвичайно образної, яскравої, багатой. Тому як педагог, він прагнув використовувати етнографічний матеріал у народопроектній діяльності «як джерело формування самоідентифікації народу, як документи, що засвідчують самобутність українського народу в сім'ї слов'янських народів, який має право на державну незалежність, суверенітет»⁵⁵⁴.

Підтвердженням незаперечної цінності етнографічної спадщини Б. Грінченка для справи націєтворення є й те, що вона наочно доводила і доводить: в минулому народ, його суспільні верстви мали єдині для всіх обряди, звичаї, вірування, пісні, різниця між людьми полягала хіба що у рівні їхньої заможності. Етнографічні записи виявлялися своєрідними документами, свідченнями самого народу про себе.

Широ і дієво вболіваючи за долю народу, Б. Грінченко прагнув, щоб найменші залишки народної старовини не загинули, і писав про це в найсолідніших наукових виданнях: у «Киевской Старине» (1888) було вміщено його статтю «Залишки старовини на Херсонщині» («Остатки старины в Херсонщине»⁵⁵⁵), в якій він описав, що під час своєї подорожі Херсонською губернією йому у трьох селах довелося натрапити на деякі залишки старовини — речі, що належали козакам Запорізької Січі, описав, як вони зберігаються, їх історію⁵⁵⁶. На сторінках «Земського збірника Чернігівської губернії» («Земско-го сборника Черниговской губернии») (1893–1901) та у галицьких виданнях «Записки наукового товариства ім. Шевченка», «Зоря», «Правда», «Літературно-науковий вісник» (1891–1896) порушував

⁵⁵³ Грінченко Б. Якої нам треба школи. Київ. 1907. С. 22.

⁵⁵⁴ Яременко В. Етнографія — наука націє творча. Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ. 2015. С. 17.

⁵⁵⁵ Чайченко В. [Грінченко Б.]. Некоторые остатки старины в Херсонщине. *Киевская Старина*. 1888. Т. 22. Кн. IX. С. 73–75.

⁵⁵⁶ Там само.

питання про збереження етнографічної старовини (рецензії (1892), «Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети» (1891)⁵⁵⁷, «Каталог музею українських старожитностей В. Тарнавського» (1900)⁵⁵⁸, «Старинный малорусский письменник: «Книга глаголемая листовня» («Старовинний малоросійський письменник: «Книга, яка говорить листами» 1901)⁵⁵⁹, «Література українського фольклору 1771–1900» (1901)⁵⁶⁰ та інше).

Нині Б. Грінченко займає одне з чільних місць в українській фольклористиці та етнографії, його відносять до плеяди провідних українських дослідників у цій царині⁵⁶¹. Однак великого авторитету як етнограф він досяг ще за життя. Внесок Бориса Грінченка в українське народознавство було поціновано сучасниками-співвітчизниками, серед яких такі відомі українські гуманітарії, як Ф. Вовк, В. Горленко, З. Кузеля, А. Кримський, В. Головацький, М. Сумцов, І. Липа, а також європейськими вченими та письменниками — Г. Полівка, Ф. Главачек, Я. Карлович, Д. Оскар, Ф. Ржегорж⁵⁶². Про офіційне визнання авторитету Б. Грінченка-етнолога свідчить й золота медаль Російської академії наук (1906) за його об'ємну рецензію⁵⁶³ на працю М. Малинки «Сборник материалов по малорусскому фольклору» («Збірка матеріалів з малоруського фольклору», (1902), написану за дорученням академії.

На переконання українського етнографа З. Кузеля, Б. Грінченко належав до нечисленного гурту людей, що ставили інтереси щастя

⁵⁵⁷ Чайченко В. [Грінченко Б.]. Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети. *Зоря*. 1891. № 14. С. 276–277; № 15. С. 297–298.

⁵⁵⁸ Грінченко Б. Предисловие [ко II тому Каталога Музея українських древностей В. В. Тарнавського]. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1900. № 7.

⁵⁵⁹ Грінченко Б. Старинный малорусский письменник: «Книга глаголемая Листовня» / с предисл. Б. Д. Грінченко. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1901. XIV. 41 с.

⁵⁶⁰ Грінченко Б. Литература украинского фольклора. 1777–1900 : опыт библиогр. указ. / сост. Б. Д. Грінченко. Чернигов : Зем. тип., 1901. 20 с.

⁵⁶¹ Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект : монографія. Київ : Видавництво Ліра, 2017. С. 128.

⁵⁶² Там само. С. 126.

⁵⁶³ Грінченко Б. Отзыв о сочинении А. Н. Малинки: «Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниг., Волынк., Полтавск. и некот. др. губ.)». Чернигов. 1902 / составленный Б. Д. Грінченко. Санкт-Петербург : Тип. Император. акад. наук, 1907. 64 с.

вітчизни вище власного і «до смерті працюють невтомимо, щоби посунути добру справу наперед і стати ближче святого, леліяного глибоко в серці ідеалу поступу»⁵⁶⁴. Як свідчать автобіографічні матеріали, листування, праці Бориса Грінченка, головною метою свого життя він вважав пробудження національної самосвідомості, а його етнографічні збірки та праці сповнені любов'ю до свого народу, прагненням посприяти його культурному розвитку і національному самовизначенню. Своє розуміння призначення етнографічних матеріалів Б. Грінченко розкрив у дарчому написі З.Г. Богдановій, зробленому на книзі «Етнографічні матеріали»: «Ця книга складається з творів, записаних од народу. Записуються вони, між иншим, на те, щоб по їх можна було вивчати народ — його мову, звичаї, розвиток, — увесь народний світогляд, бо тим, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ. З такою думкою складалася й ця книга. Гарно впиватися соняшним сяєвом, але нещасливому сонце не сяє, а коли сяє, то мов ворог сміється. Узнавати, як живе нещасливий, приходити до його на поміч, роблячи так, щоб хмари не закривали йому сонця правди, краси і добра — ось на що ми повинні жити. Йти самим до світу і вести за собою до того світу і тих, хто блукає серед темряви, — більшого щастя у людини не може бути»⁵⁶⁵.

Етнографічні публікації Бориса Грінченка відіграли важливу роль у просуванні української ідеї та просвіті пересічних українців, посприяли подальшому розвитку української освіти, науки і культури.

⁵⁶⁴ Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 15.

⁵⁶⁵ Дарчий напис Бориса Грінченка З. Г. Богдановій на книзі «Этнографические материалы». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. № 31441.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА БАГАТОЗНАЧНІСТЬ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Розвиток української лексикографії пов'язаний із потребами культурного життя україномовного населення, які є його внутрішніми чинниками, однак істотний вплив на цей процес справляли й суспільно-політичні обставини життя українців, тобто зовнішні чинники. Маємо на увазі тривале бездержавне існування нашого народу, зокрема на підросійських українських землях Російської імперії. Саме мова була і є одним з найважливіших об'єднавчо-патріотичних рушіїв націєтворчих процесів для українців.

З розвитком писемності для збереження витоків і первісної унікальності мови люди — представники різних етносів почали укладати словники, які посідають особливе місце серед книжкового багатства. Словники слугують цілям опису й унормування мови, піднесення й укорінення мовної культури і водночас є довідниками щодо правильної вимови і написання слів, їх значення, етимології, сприяють підвищенню правильності і виразності мови його носіїв, а також є певним показником розвиненості мови.

Як зазначав видатний український учений-філолог і просвітник Іван Огієнко, «гуманістичні науки — історія, література, мовознавство — завжди грають велику роль в національній відродженні кожного народу, бо це насамперед вони пробуджують національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей. Мовознавство в недержавних народів завжди мало велике призначення й теплу опіку свого загалу, бо станом національного мовознавства звичайно і мірявся рівень національного пробудження народу, що переживав «етнографічну добу» і ставав нацією»⁵⁶⁶.

⁵⁶⁶ Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004. С. 384.

Словникам, як універсальним інформаційним джерелам, належить важлива роль у розвитку національної духовної культури. Створення словників було, є і залишатиметься одним із найважливіших завдань, які стоять перед мовознавцями всіх часів.

Історія будь-якої літературної мови, охоплюючи динаміку мовно-літературних процесів, зосереджує увагу на аналізі мовної практики письменників, культурних діячів, публіцистів. В історії української літературної мови донині маловивченою і не завжди об'єктивно оціненою є мовна індивідуальність і внесок педагога-просвітника Б. Грінченка у вивіщення ролі української мови, в обґрунтування її окремишньої самобутності і загалом у творення української нації у складні імперські часи засобом поширення української мови.

Серед багатьох здобутків Б. Грінченка є праця, яка дає підстави називати його видатним і навіть унікальним ученим-лексикографом. Це «Словарь української мови», укладений і відредагований ним упродовж 1907–1909 рр.⁵⁶⁷ загальним обсягом 68 тисяч слів. Цей словник мав для української науки і культури таке ж значення, як словник В. Даля⁵⁶⁸ для російської, словник С. Лінде⁵⁶⁹ для польської, словник Я. Гебауера⁵⁷⁰ для чеської.

Питання історії української лексикографії на різних етапах її розвитку репрезентують дослідження самого Б. Грінченка «Огляд української лексикографії» (1904)⁵⁷¹, «Три питання нашого правопису» (1908)⁵⁷². У сучасну добу їх досліджували А. Москаленко «Нарис історії української лексикографії» (1961)⁵⁷³, П. Горецький «Історія

⁵⁶⁷ Словарь української мови : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁶⁸ Толковый словарь живаго великорускаго языка В.И. Даля. Москва : Издание Общ-ва любителей российской словесности, 1863–1866.

⁵⁶⁹ Słownik języka polskiego / Samuel Linde. T. 6. Warszawa : Drukarnia Xsiezy Pijarow, 1807–1814.

⁵⁷⁰ Gebauer J. Slovnik staroceska. 1903–1916. Praha. D. I — 1903, D. II — 1916.

⁵⁷¹ Грінченко Б. Огляд української лексикографії. Львів, 1904. 30 с.

⁵⁷² Грінченко Б. Три питання нашого правопису. Київ : Електрична друкарня К. И. Милевського і Ко, 1908. 38 с.

⁵⁷³ Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. Київ : Рад. шк. 1961. 162с.

української лексикографії» (1963)⁵⁷⁴, колектив авторів монографії «Українське термінознавство» (1994)⁵⁷⁵, академік В. Русанівський «Історія української літературної мови» (2001)⁵⁷⁶, В. Дубічинський «Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології» (2004)⁵⁷⁷, О. Тараненко «Українська лексикографія 1917 — поч. ХХІ ст.» (2004)⁵⁷⁸. Окремо згадаємо збірку документів про мовну політику московського керівництва на теренах України «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» (2005)⁵⁷⁹.

Уважаємо, що у контексті окреслення значення національно орієнтованої діяльності Б. Грінченка як педагога і просвітника, як одного з найактивніших українських громадських діячів кінця ХІХ — початку ХХ ст., які всіма засобами відстоювали право українських дітей на рідномовну освіту, а пересічних українців — на рідномовну просвіту, доцільно схарактеризувати його внесок в організацію видання «Словаря української мови» як надзвичайно вагомим надбання періоду українського культурно-освітнього ренесансу другої половини ХІХ — початку ХХ ст. та активізації націєтворчих процесів. Це, по-перше, а по-друге, дидактичне і освітнє, навчальне значення «Словаря» для запровадження рідномовної української освіти і просвіти не потребує розлогих доказів, бо є очевидно вагомим і донині.

Серед українських словників другої половини ХІХ — початку ХХ ст., що справили вплив як на розвиток словникарської справи, так і української мови загалом, чи не найвагомим став «Словарь

⁵⁷⁴ Горецький П. Історія української лексикографії. Київ : Вид.-во АН УРСР, 1963. 241 с.

⁵⁷⁵ Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство : монографія. Львів : Світ, 1994. 216 с.

⁵⁷⁶ Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

⁵⁷⁷ Дубічинський В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології : навч. посіб. Харків : НТУ «ХПІ», 2004. 203 с.

⁵⁷⁸ Тараненко О. Українська лексикографія 1917 — поч. ХХІ ст. *Українська мова* : енциклопедія. Київ : Вид.-во «Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана», 2004. С. 300–304.

⁵⁷⁹ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду : документи і матеріали / упоряд. Л. Масенко та ін. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2005. 399 с.

української мови» (1907–1909)⁵⁸⁰ Бориса Грінченка. Це був найповніший і лексикографічно найдосконаліший словник української мови на початок ХХ ст. Наголосимо, що сам Борис Грінченко зазначав: «Початком укладання словника слід уважати 1860-ті роки»⁵⁸¹.

Думку про необхідність написання такого словника ще у середині ХІХ ст. висловив відомий український письменник П. Куліш, який 1861 р. у журналі «Основа», першому українському громадсько-політичному і літературно-мистецькому журналі, повідомив, що «бажання сприяти висвітленню української народності» («желание содействовать уяснению украинской народности»⁵⁸²) спонукає його видати свою, хоча і далеко не повну, лексикографічну працю, тому він добирає матеріал для створення словника, друк якого має намір розпочати в лютому того ж року⁵⁸³. Одночасно він закликав громадськість допомогти якнайкраще здійснити цю важливу для розвитку рідної мови справу, «надсилаючи додаткові матеріали з місць». Однак цей словник не було укладено у зв'язку з опублікуванням 1861 р. мовознавцем К. Шейковським «Опыта южнорусского словаря» («Досвід південно-російського словника»)⁵⁸⁴.

На рубежі 1850–60-х рр., на який і припадають перші заходи П. Куліша із збирання матеріалів для словника, в країні назривала соціальна криза. У суспільно-політичному русі були і революційно-демократична, і ліберально-буржуазна течії, представники яких мали різні погляди на форми і методи боротьби. Однак у цей час простежується й загальна тенденція, що виявила себе у прагненні

⁵⁸⁰ Словарь української мови : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁸¹ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 16. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁸² Кулиш П. Об издании украинского словаря. *Основа*. 1861. Янв. С. 334.

⁵⁸³ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 16. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁸⁴ Опыт южнорусского словаря. Томъ первый: А-З. Выпускъ первый: А-Б. / за ред. К. Шейковського. Киев : тип. А. Давиденко, 1861. 224 с.

«просвіщати» народ, зокрема відродити українську літературу, підвищити інтерес до народної мови, фольклору. Передові представники української інтелігенції збирали добровільні пожертвування для видання популярних дешевих україномовних книжок, опікувалися виданням підручників рідною мовою, відкривали безкоштовні недільні школи для народу.

Така активізація національно культурного руху не могла не викликати негативну реакцію царського уряду, який визнав «за необхідне припинити видання згаданих книжок, щоб не дати приводу злочинцям, під приводом розповсюдження дозволених науково-популярних книжок, поширювати зловживаючі книжки, щоб підмаювати люд до заколотів і бунтів»⁵⁸⁵. Тоді ж у зверненні міністра внутрішніх справ імперії П. Валуєва до міністра народної освіти було визнано небезпечним друкування азбук і граматик українською мовою. І у результаті цієї політики 1863 р. з'явився Валуєвський циркуляр, яким заборонялося видавати українською мовою будь-яку літературу, крім художньої.

Незважаючи на невдачу К. Шейковського, П. Куліш до праці над своїм словником більше не повертався, припинив свою роботу, а матеріали, зібрані і надані йому «для сприяння написанню словника» українськими громадсько-політичними діячами О. Білозерською, В. Білозерським, М. Костомаровим, А. Марковичем, Т. Шевченком та іншими, було перевезено з Петербургу до Харкова, а 1864 р. вони потрапили до редакції журналу «Киевская старина», яка знаходилась в Києві⁵⁸⁶. За цей час неодноразово змінювалися методика роботи над словником, принципи добору та система опрацювання слів. Не зважаючи на всілякі утиски і переслідування, відбувалося поповнення та уточнення попередньо зібраного матеріалу для майбутнього лексикографічного видання, чому сприяли також численні шанувальники української мови⁵⁸⁷.

⁵⁸⁵ Житецький І. Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 71.

⁵⁸⁶ Грінченко Б. Предисловіе. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С.17. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁸⁷ Там само.

Згодом до роботи з укладання словника у різні роки долучались такі відомі діячі української культури як Г. Барвінок, М. Номис, пізніше І. Манжура, А. Свидницький, М. Лисенко, О. Косач, М. Старицький, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Русов та інші. Наприклад, Софія Русова згадувала з цього приводу: «Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинитися, бо часто не було змоги зібратися 4–5-ом душам, матеріали для словника переносилися із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилось чути: «Бога ради заберіть від мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужності, щоб узяти словник до себе. Ділили його між собою за літерами»⁵⁸⁸.

Редагуванням зібраних матеріалів у різні роки займалися видатні українські філологи П. Житецький, В. Науменко, Є. Тимченко⁵⁸⁹. Робота над словником то жвавішала, то затихала. На кінець XIX ст. вже важко було назвати когось із відомих українських діячів, хто б не вніс своєї частки у формування картотеки словника. Однак праця з укладання словника не підпорядковувалася певній науковій методології, не базувалася на чітких лексикографічних принципах, мала аматорський характер⁵⁹⁰. Матеріали не було систематизовано, впорядковано і обліковано. Фактично це був лише алфавітний список слів, до яких був доданий не завжди точний однослівний переклад російською мовою, а часом він був відсутній⁵⁹¹.

З документальних свідчень постає, що словникарська праця завжди перебувала в колі просвітніх інтересів Б. Грінченка, адже свої перші спроби укладання словника він зробив ще у 14-річному віці: «Я почав писати по-українському, зараз же й писати усячину: почи-

⁵⁸⁸ Русова С. Мої спомини (1861–1879). *Збірник історично-філолог. відділу ВУАН*. 1928. № 61 : За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. Кн. 2. С. 154.

⁵⁸⁹ Грінченко Б. Предисловіе. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 18. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁹⁰ Там само. С. 19.

⁵⁹¹ Там само.

наючи з віршів та кінчаючи словарями! (14 років!)»⁵⁹². Пізніше, вчителюючи у приватній школі Х. Алчевської з осені 1887 по вересень 1893 р. (с. Олексіївка на Катеринославщині), він разом з дружиною М. Загірньою активно збирав народну лексику⁵⁹³, а 1888 р. на сторінках журналу «Зоря» у статті «Хто ж винен?» діяч порушив питання про необхідність прискорення роботи над словником: «Досі ми не маємо на Україні не тільки словаря, але і проби його, бо всі досюгочасні словарі навіть пробами не можуть зватися. Ми знаємо, і не один раз казали про те, яка скрута нашій літературі без словаря»⁵⁹⁴. У його архівах періоду 1889 — 1890 рр. збереглися згадки про таку роботу, а також і списки із 113 джерел, з яких подружжя, працюючи в Олексіївці, добирало слова. На той час вони опрацювали 16 тисяч слів і довели зміст словника до літери «Д»⁵⁹⁵.

Перше прилучення Б. Грінченка до важливої лексикографічної праці припало на 1893 р., коли, за свідченнями дружини письменника М. Грінченко, почалися перемовини про редагування словника і підготовку праці до участі в конкурсі на здобуття премії М. Костомарова. Перемовини йшли між редакцією журналу «Киевская старина» та Борисом Дмитровичем, який на той час перебував у Харкові у пошуках роботи. На жаль, як пише відомий літературознавець С. Єфремов, вони закінчилися невдачею через занадто малий гонорар, котрий не міг забезпечити життя сім'ї Грінченків у Києві⁵⁹⁶.

Що стосується премії М. Костомарова, то вона теж має свою історію. Відомий історик, письменник, етнограф, фольклорист, один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства Микола Іванович Костомаров брав активну участь у культурно-просвітницькому русі 1850 — 1860-х рр. Після оголошення горезвісного Валуєв-

⁵⁹² Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Частина III. Відділ II. С. 1152.

⁵⁹³ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 92.

⁵⁹⁴ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. С. 178.

⁵⁹⁵ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови*: в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 23.

⁵⁹⁶ Там само. С. 11–12.

ського циркуляра в нього залишилися добродійні кошти (близько 4000 карбованців), зібрані на видання дешевих популярних книжок і підручників українською мовою для народних шкіл. Напередодні наступного заборонного Емського акту 1876 р., влада офіційно попередила вченого, щоб нікому цих грошей ні для яких цілей не віддавав. Оскільки за таких умов використати гроші за призначенням не було можливості, то їх передали до Російської імператорської Академії наук на премію за найкраще й найбільше наукове видання українсько-російського словника. Водночас Академія наук оголосила конкурс на здобуття премії М. Костомарова, термін якого через брак достойної праці неодноразово переносився⁵⁹⁷.

1897 р. перші аркуші словника зі словами, які починаються з літер «А» і «Б» були розіслані передплатникам як додаток до журналу «Киевская старина». Проте, як згодом напише у своїй передмові до словника Б. Грінченко, у цей час з'ясувалося, що праця (після чергового перенесення терміну конкурсу — прим. авт.) може бути представлена на здобуття премії М. Костомарова, тому подальше її друкування було припинене. Дещо по-іншому пояснював причину припинення публікації С. Єфремов, який пізніше працював у редакції цього журналу. «Просто, — зазначав він, уже як віце-президент Всеукраїнської Академії наук у передмові «Як повстав Грінченків словник» до його перевидання у 1927 р., — коли з довгожданим та давносподіваним словником зважилися вийти на люди, то сама редакція побачила, що виступати з таким словником був би скандал безмірно більший навіть за недодержання обіцянки й обов'язку перед читачами та передплатниками. Фактично й тоді, перейшовши деякі стадії обробки, був це не словник, а лиш матеріал на його, не всюди навіть і добірний; над ним треба було перевести ще величезну редакційну роботу, щоб принаймні одвіяти половину од доброго зерна. Серед членів Старої Громади, філологів-спеціалістів, не знайшлося людини, що ту роботу взяла б на себе. Довелося шукати

⁵⁹⁷ Копиленко Н. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Укр. мова і література в школі. 1990. № 7. С. 61.

когось змежи сторонніх людей»⁵⁹⁸. Таким чином, через вісім років після перших перемовин, а саме 14 лютого 1902 р., редакція журналу «Київська старовина» («Киевская старина») передала Б. Грінченку для остаточного доопрацювання, редагування та оформлення відповідно до вимог конкурсу весь зібраний широким колом зацікавлених осіб словниковий матеріал⁵⁹⁹.

Чому для завершення такої важливої та складної справи було обрано саме Б. Грінченка? «Стара київська громада» (В. Науменко, П. Леонтович, М. Грушевський та інші) ставилася до нього з великою обачністю⁶⁰⁰. На той час уже був він відомий по всій Україні як громадський діяч, літератор, знавець української мови і вболівальник за національний розвиток⁶⁰¹. Проте Б. Грінченко мав освіту і звання лише народного вчителя і не був дипломованим фахівцем, тому «патентовані філологи» довгий час не погоджувалися передати йому, самоукові, редагування словника. У першу ж чергу на перешкоді була нетерпимість самого Б. Грінченка до «старих українофілів», яких він у своїх статтях «Хто винен?» (1888)⁶⁰² та «Де ж наша робота?» (1888)⁶⁰³ осуджував за недбалість до громадських проблем українського суспільства: «..виростають покоління українців, не бачучи української книжки. Чому так?.. Ся причина — наша недбалість, наша неприхильність, наша нелюбов, наша лінь, лінь, лінь до громадського діла, до діла рідної літератури, до діла просвіти і відродження рідного краю»⁶⁰⁴.

⁵⁹⁸ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови* : в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко ; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ : Горно, 1927. Т. 2. С. 11.

⁵⁹⁹ Грінченко Б. Предисловіе. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. С. 18. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶⁰⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. С. 305.

⁶⁰¹ Там само. С. 304.

⁶⁰² Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. С. 178–179.

⁶⁰³ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Де ж наша робота? *Зоря*. 1888. № 13–14. С. 238–239.

⁶⁰⁴ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? *Зоря*. 1888. № 10. С. 178.

Однак зрештою його кандидатуру на роль редактора було схвалено і цьому сприяла низка важливих чинників. Насамперед те, що Б. Грінченко, на переконання відомого українського історика А. Кримського, «дарма що не вчивсь на історико-філологічному факультеті, мав природний філологічний, зокрема лексикографічний дар»⁶⁰⁵.

Визнанню сприяла й активна участь Б. Грінченка у збиранні зразків живого українського слова під час учителювання у різних місцевостях України (набирав понад тисячу і всі вони знайшли своє місце в рукописі словника), тобто його діяльність як українського етнографа. Крім того, Б. Грінченко на той час вже сформувався як досвідчений і добре підготовлений завдяки безупинній самоосвіті дослідник у царині «малоруської» лексикології та лексикографії, оскільки брав активну участь у виданні «Словаря російсько-українського» (1893–1898) укладачів М. Уманця та А. Спілки⁶⁰⁶. Недаремно в «Отчете о присуждении премии Н. Костомарова за словарь малорусского наречия», який був зачитаний неодмінним секретарем, академіком С. Ольденбургом на публічному засіданні Російської імператорської Академії наук 29 грудня 1905 р., зазначалося, що в особі Б. Грінченка малоруська лексикологія має досвідченого і добре підготовленого працівника⁶⁰⁷.

Не можна не взяти до уваги й притаманне Б. Грінченку тонке мовне чуття і його талант письменника, а також такі його особистісні риси, як величезна працездатність, пунктуальність, сумлінність і методичність у роботі, а головне — любов до всього українського. За офіційною угодою роботу над словником треба було виконати за два з половиною роки. Своє ставлення до цієї роботи він висловив так: «Часу було так мало... і останній рік-півтора мені доводилось сидіти над ним (словником — *прим. авт.*) 10–11 годин щодня»⁶⁰⁸. Як згадував визначний громадський діяч, благодійник, меценат української культури Є. Чикаленко, хоча «Грінченко справ-

⁶⁰⁵ Пилинський М. Словник Б. Грінченка: Міфи та факти. Мовознавство. 1988. № 6. С. 31.

⁶⁰⁶ Словарь російсько-український : у 4 т. / Зібрали і впоряд.: М. Уманець, А. Спілка. Львів : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893-1898. 339 с.; 292 с.; 294 с.; 294 с.

⁶⁰⁷ Копиленко Н. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка. *Укр. мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 61.

⁶⁰⁸ Грінченко Б. Автобіографія. Грінченко Б. Твори : у 2 т. Київ, 1963. Т. 1. С. 570.

ді людина тяжка і трудна в громадському житті, а зате як окремих робітник — однак не має собі тепер рівного»⁶⁰⁹. Тож, переїхавши до Києва на початку літа 1902 р., Б. Грінченко поринув у роботу над словником, який відповідно до умов редакції «Киевской старини», мав бути закінчений до 1 листопада 1904 р.

Академік С. Єфремов уже в радянський час згадував: «Всякий, хто мав з ним тоді якесь діло, пам'ятає його маленький кабінет на Гоголівській, завалений картками, зшитками словника, підручними книгами до такої міри, що й повернутись було буквально таки ніде. І в цьому кабінеті за працю, щоденно (крім неділь) з ранку до вечора, регулярно одсиджував редактор словника, і результатом була нова порція щоденно обробленого матеріалу»⁶¹⁰. А була ця порція досить вагомою. Ось, наприклад, лише кілька записів у робочому зошиті Бориса Дмитровича: 1 березня 1903 р. — «Треба щодня робити 120 слів», 8 жовтня того ж року — «157 слів на день треба робити», 26 січня 1904 р. — «173 слова на день»⁶¹¹. Обсяг вкладеної Борисом Грінченком праці характеризують його примітки на полях словника: «З початку літери «Б»... все написано наново», «На Д додатків до 500 слів», «Е... мало одне слово», «Літери Ф не було взагалі»⁶¹². На будинку, в якому йшла ця напружена робота мозку та сили волі, у 1988 р. з нагоди 125-річчя письменника була встановлена меморіальна дошка.

Беручись до словника, у листі від 24 червня 1902 р. до свого товариша Д. Ткаченка він зізнався: «Думав я, що се справді буде редукування, однак зараз же виявилось, що се буде складення нового словаря з того матеріалу, який дали «Киевская старина» та з свого...». І далі: «Бачите, в сьому словарі тільки 52 тисячі слів, а се ж мізерія перед справжніми скарбами нашої мови»⁶¹³.

⁶⁰⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. С. 305.

⁶¹⁰ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови*: в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 23.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 92.

⁶¹³ ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 41081.

Як узагальнив відомий дослідник творчості діяча А. Погрібний, Б. Грінченко додав до словника багато свого матеріалу, а все зроблене до нього, ґрунтовно переглянув, тому кожна з «готових» карток, як свідчили його сучасники, була густо змережена червоним чорнилом⁶¹⁴.

До здобутків укладача віднесемо розроблення ним схеми оброблення і презентації кожного слова, що дало змогу відбити багатство виражальних засобів української мови XIX — початку XX ст., і зробило виклад матеріалу у «Словарі української мови» легким у використанні, інформативним і змістовним.

За угодою з редакцією, словник не мав перевищувати 52–53 тисячі слів, а «старогромадівці» наполягали на тому, щоб була використана лексика лише тих письменників, які увійшли в українську літературу не пізніше 1870 р. — мовляв, пізніше мова стала «нечистою». А Б. Грінченко переконував видавців, що у такому обсязі словник буде «бідним в порівнянні з дійсними лексичними запасами мови»⁶¹⁵, і закликав у своєму листі до редколегії журналу (від 24 червня 1902 р.) прийняти рішення про його розширення, бо в одержаних ним картках слова були вписані навіть далеко не з усього виданого українською мовою до 70-х років XIX ст.⁶¹⁶. Серед невикористаного матеріалу, який він опрацював з дружиною, були такі публікації видатних українських етнографів, фольклористів, літературознавців та публіцистів, як «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західноросійський край» («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край») (1872–1878) П. Чубинського, «Малоруські народні перекази та оповідання» («Малорусские народные предания и рассказы») (1876) М. Драгоманова, «Чумацькі народні пісні» («Чумацкие народные песни») (1874) І. Рудченка, фольклорні записи (1875–1883), зібрані І. Манжурую, В. Милорадовичем, членами Наукового товариства імені Т. Шевченка, Краківської академії наук, Харківського історико-філологічного товари-

⁶¹⁴ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови*: в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 23

⁶¹⁵ ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32423.

⁶¹⁶ Там само.

ства, а також твори таких відомих письменників — знавців української мови, як Ганна Барвінок, Пантелеймон Куліш, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Анатоль Свидницький...⁶¹⁷.

У роботі над словником Б. Грінченка не зупиняла відмова редакції виділити кошти на виписування слів з книжок — цю роботу безкоштовно виконувала М. Загірня. Як упорядник він увів до словника матеріали власних кореспондентів. Так, у листі від 21 листопада 1904 р. до багатогранного українського митця, письменника і літературо-, мово-, перекладо- й мистецтвознавця І. Франка він просив надіслати йому «терміни, що в'яжуться з добуванням нафти»⁶¹⁸, збираючи до редагованого ним словника мовне багатство всієї тогочасної України – і Східної, і Західної. «Словарь роблю..., і руками, і ногами, і зубами»⁶¹⁹, — ця напівжартівлива фраза, написана у листі до етнографа В. Гнатюка (від 4 лютого 1904 р.), достатньо розкриває, яких зусиль коштувало Б. Грінченку укладання словника.

Виконану Б. Грінченком працю сучасний український лексикограф М. Пилинський охарактеризував так: «Було виконано належне семантичне оформлення, дібрано граматичні форми, стилістичні та пояснювальні ремарки, подана точна наукова документація словникового реєстру, численні ілюстрації до них»⁶²⁰. До переданих редакції 49 тисяч слів Б. Грінченко додав ще 19 тисяч слів у словник, а з урахуванням застосування гніздової системи групування слів їх загальна кількість перевищує 80 тисяч слів⁶²¹. Тому слушною видається така думка дослідника словника М. Пилинського: «Не применшуючи цінності зібраних попередниками матеріалів, визнати їх лише одним з джерел, якими користувався автор славетного Словника, не варто»⁶²².

На початку 1905 р. рукопис словника було подано комісії для участі у конкурсі на здобуття премії М. Костомарова. У результа-

⁶¹⁷ Там само.

⁶¹⁸ ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 1629.

⁶¹⁹ ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 44835.

⁶²⁰ Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ : Наук. думка, 1976. С. 211.

⁶²¹ Там само.

⁶²² Пилинський М. Словник Б. Грінченка: Міфи та факти. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 26.

ті, основується на всебічному аналізі російського філолога академіка О. Шахматова, комісія визнала його кращим малоросійським словником, хоча й з певними недоліками, тому працю відзначили лише другою премією⁶²³. Серед найсуттєвіших недоліків словника рецензент вказав його неповноту, зокрема відсутність або недостатність зразків окремих українських говірок (північно- і західноукраїнських), замале використання етнографічних матеріалів і лексикографічних джерел попередників, творів письменників, що творили до 1870 р. (цьому сприяла штучна архаїзація мови словника в умовах договору з редакцією журналу «Киевская старина»)⁶²⁴. Однак сам Б. Грінченко про це писав так: «Вузькі часові межі, відведені йому редакцією, не сприяли досягненню повноти виконання завдань»⁶²⁵. У передмові до словника він зокрема й сам визнав: «Ми вважаємо свою працю першою сходинкою на шляху створення наукового українського словника і, усвідомлюючи багато його недоліків, все ж наважуємося випустити його у світ, щоб дати точку опори подальшій праці в цьому ж напрямі»⁶²⁶.

У передмові до «Словаря української мови» Борис Грінченко дякує за допомогу редакторам П. Житецькому, К. Михальчуку, а також усім іншим, хто вклав свою працю на користь словника, він також дякує видатним українським етнографам В. Гнатюку, Є. Чикаленку, В. Шухевичу за пояснення значень деяких слів.

Щодо структури видання, то зазначимо, що «Словарь української мови» став словником живої української мови, де поряд із загальноновживаними словами зафіксовано і діалектизми, часом вузьколокальні значення слів. Українські реєстрові слова у ньому пояснено російськими відповідниками описово, більшість слів проілюстровано реченнями. До назв рослин і тварин наведено їх латинські наукові відповідники. На наш погляд, дуже цінним є те,

⁶²³ Отчеть о присужденіи премии Н. И. Костомарова. *Киевская Старина*. 1906. Кн. V–VI. С. 194–195.

⁶²⁴ Там само.

⁶²⁵ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 21. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶²⁶ Там само. С. 29.

що у «Словарі» широко представлено українську фразеологію, що є чи не головною ознакою української мови. Підтвердженням цього є слова видатного українського філолога і літературознавця І. Огієнка: «Добірна національна фразеологія — душа кожної мови, сильно її красить і збагачує»⁶²⁷. Часто фразеологію подано з поясненням її походження.

У передмові до «Словаря» Б. Грінченко подав стислий, але доволі докладний огляд історії української лексикографії, а також короткий опис історії його створення⁶²⁸.

Українська частина «Словаря української мови» була надрукована новим, спеціально для цього видання розробленим Б. Грінченком правописом, так званою «грінчевичівкою», що акумулювала все краще з попередньої української правописної практики. І саме грінчевичівку покладено в основу сучасного українського правопису.

Дуже важливим, насамперед у педагогічному сенсі, вважаємо міркування Б. Грінченка щодо його підходу до вироблення цього правопису. У полеміці щодо правопису словника, який базувався на особистому досвіді вчителя, він вважав, що правопис «мусить бути такий, щоб, зостаючись науковим, він разом з тим був і якомога легшим до початкової науки і до дальшої науки рідної мови. ... та й хіба з однією тільки школою нам клопіт? Адже ж і інтелігенцію нашу зденаціоналізовану ми мусимо ще навчити вкраїнської мови. І дуже мудрований правопис був би дуже важною перешкодою на цьому поворотному шляху до рідного слова, на шляху, що ми неминуче мусимо пройти. І нам конче треба знайти в правописній справі ту розумну середню стежку, що, пішовши нею, ми й науку рідної мови не утрудняли б, і науковості правопису додержали б»⁶²⁹. Це приклад різнобічного, універсального підходу діяча до всіх аспектів української рідномовності як ознаки нації.

⁶²⁷ Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004. С. 334–335.

⁶²⁸ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 4–16. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶²⁹ Грінченко Б. Три питання нашого правопису. Київ : Електрична друкарня К. И. Милевського і Ко, 1908. С. 5.

Думаємо, що, виходячи саме з таких міркувань, автор присвятив правописному оформленню словника таку велику увагу. Зауважимо, що у той час в українських виданнях спостерігалися значні розбіжності, а офіційно, після Емського указу, дозволялося друкувати українські тексти лише «ярижкою» від назви кириличної літери «ы». Для вирішення цього питання було створено спеціальну академічну комісію, до складу якої увійшли авторитетні вчені Ф. Фортунатов, О. Шахматов, що однозначно дійшла висновку: «єдиною відповідною системою в Словарі української мови має бути визнано правопис П. Куліша і Є. Желехівського» як раціональний шлях між фонетичним й історико-етимологічним правописом⁶³⁰.

Академічна комісія запропонувала рекомендації щодо написання українських текстів, які надіслала для обговорення найвидатнішим українцям, зокрема й Б. Грінченкові. У своїй відповіді членам комісії він висловив незгоду з деякими настановами, залучивши відомості з історії українського правопису та значний фактографічний матеріал із творів художньої літератури й етнографічних збірників. Обстоював доцільність написання буквосполучень «йо» та «ьо», впровадження апострофа (оскільки його відсутність призвела б до перегляду алфавітного порядку слів), узаконення написань подовжених приголосних у словах на зразок життя, знання, висловився за вживання тільки «і» після м'яких приголосних. Очевидно, комісія погодилася із зазначеними пропозиціями, оскільки у словнику всі ці настанови були реалізовані, наприклад:

«Викладання, с. 1) Выкладываніе. 2) Инкрустація изъ дерева, рога или кости. Шух. 1.»⁶³¹.

«Васильок, ка, м. Раст. польовий Thymus asinos Без васильків і без рути спочивайте, діти. Шевч. 204. Нехай Марусі вільце в'ють з хрещатого барвінку, з запашного васильку, з червоної калини. Нп. Ум. Васильочок. А у садочку два васильочки. Мет. 142.»⁶³².

⁶³⁰ Дорошенко Д. Академія наук про український правопис. *Рада*. 1907. № 33. С. 2–3.

⁶³¹ Словарь української мови : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 263. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶³² Там само. С. 216.

Словник було надруковано, таким чином, новим, спеціально для нього розробленим правописом. Під званою грінчевичівкою він укорінився у правописній практиці. У передмові до словника автор пояснив, що у виданні «прийнятий той правопис, який вжито в українських паралелях у «Словаре русского языка, составленном Вторым Отделением Императорской Академии Наук» («Словнику російської мови, складеному Другим Відділенням Імператорської Академії Наук») і одночасно вжито в наукових та інших виданнях «Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка» у Львові»⁶³³. Про значення правопису Б. Грінченка І. Огієнко у 1949 р. написав так: «Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього 19-го століття й усього українського народу, й запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні»⁶³⁴. Саме такий характер словника істотно посилив його значення як лексикографічного джерела для українського націєтворення початку ХХ ст.

Своє місце у «Словарі української мови» знайшла й іншомовна лексика, якою Б. Грінченко широко послугувався у своїх літературних творах (наприклад, слова факультет, університет, екзамен, гімназист, історико-філологічний, економічний, соціальний та ін.).

Борис Грінченко намагався подавати ті слова й вирази, у реальному існуванні яких він був особисто впевнений. Непереверені слова, за твердженням автора, до «Словаря української мови» не включалися⁶³⁵. З приводу того, якими словниками користувався укладач, можемо твердити, що Б. Грінченко використав словники О. Афанасьєва-Чужбинського (1855) і М. Левченка (1874). У М. Закревського (1861) було взято лише кілька слів, так само як і зі словника

⁶³³ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 19. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶³⁴ Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004. С. 356.

⁶³⁵ Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 24. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

М. Уманця (1893). Поза увагою укладач залишив словники О. Партацького (1867), І. Поповича (1904), Є. Тимченка (1897), М. Чопея (1883), також не було використано дослідження словників наукових і технічних термінів (І. Верхратського (1864–1879), І. Левицького (1893))⁶³⁶.

Щодо методики розподілу й укладання матеріалу у словнику, а також розміщення, то доцільно зробити наступні зауваги:

По-перше, з географічних назв до словника включено лише назви націй, частин світу, держав, країн і великих українських міст. Наприклад:

«Америкáнець, -нця, м. Америкáнець. *Америкáнець Франклін первий показав, що грім буває од громовини.* Ком. II. 66»⁶³⁷;

«Північ, -ночі, м. 1) Полночь. *Нема мого миленького, що карії очі, ні з ким мені розмовляти, сидя до півночі.* Мет. 2) Сѣверъ. *А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква.* Левиц. Пов. 4»⁶³⁸;

«Молдава и молдóва, -ви, ж. Молдавія. Каменец. у»⁶³⁹;

«Львів, -вова, м. Львовъ, Лембергъ (городъ въ Галиціи). *Львів не всякому здорів.* Ном. № 718»⁶⁴⁰.

По-друге, до словника включено пестливі і збільшені іменники, пестливі прикметники і прислівники, вищий та найвищий ступені порівняння прикметників і прислівників (якщо вони мали певні особливості у значенні чи відходили від основних правил творення). До прикладу:

«Нéнька, -ки, ж. Ум. отъ нéня»⁶⁴¹;

«Вовцюга, -ги, м. Ув. отъ вовк. К. ЦН. 196»⁶⁴².

По-третє, у словнику наявні дієприкметники, які вживаються як прикметники або набули особливого значення, або мають відхилення від основних правил творення:

⁶³⁶ Там само. С. 23.

⁶³⁷ *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. С. 51. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶³⁸ Там само. С. 1744.

⁶³⁹ Там само. С. 1331.

⁶⁴⁰ Там само. С. 1253.

⁶⁴¹ Там само. С. 1490.

⁶⁴² Там само. С. 378.

«Співливий, -а, -е = Співучий. *Які співливі баби.* Черниг. г. *Соловей инший удасться дуже співливий.* Волч. у»⁶⁴³.

По-четверте, доконані і недоконані види дієслів у словнику пояснено поряд з недоконаною формою, а від доконаної форми зроблена примітка:

«Каювати, -каюю, юєш, гл. Рубить въ деревѣ замки для связи. Мнж. 181»⁶⁴⁴.

По-п'яте, для деяких технічних термінів у словнику додано малюнки, а також додано опис усіх частин механізмів;

По-шосте, усі слова з префіксом «у» знаходяться у словнику на літеру «у» (незважаючи на те, що деякі слова можуть набувати префікс «в» без зміни значення слова), а у словах на літеру «в» зроблено примітки:

«Вутка, -ки, ж. = Утка. *Навідала кубелечко, де вутка несеться.* Мет. 86. Ум. Вутінка, вуточка. *Летять одинадцять вутінок.* Чуб. II. 19»⁶⁴⁵.

«Утка, -ки, ж. Утка. *Ой попливи, утко, проти води прудко.* Нп. Ум. Уточка, утінка, утонька, утіночка»⁶⁴⁶.

По-сьоме, теж саме було зроблено для префіксів «від» і «од». Слова розміщені на літеру «в», а примітки — на літеру «о»:

«Відзиватися, -ваюся, -ешся, сов. в. відізватися, -звуся, -вешся, гл. Отзываются, отозваться. Чуб. I. 141»⁶⁴⁷.

По-восьме, у словнику подано слова на літеру «ф», хоча для українців характерна вимова таких слів, як звуків «хв» або «х»:

«Филижанка, -ки, ж. Чайная чашка. *А послі танців варенухи по филижанці піднесли.* Котл. Ен. I. 20»⁶⁴⁸.

По-дев'яте, для дієслів з префіксальним «і» зроблені примітки:

«Ізз... См. Зз...»⁶⁴⁹.

⁶⁴³ Там само. С. 2475.

⁶⁴⁴ Там само. С. 1039.

⁶⁴⁵ Там само. С. 398.

⁶⁴⁶ Там само. С. 2730.

⁶⁴⁷ Там само. С. 333.

⁶⁴⁸ Там само. С. 2746.

⁶⁴⁹ Там само. С. 996.

«Із-за, пред. = Зза. Употребл. подобно предлогу із. Из-за гори вітер віє, березоньку хилить. Мет. 20»⁶⁵⁰.

По-десяте, до загального алфавіту словника не входить «Список крестных імён» («Список хресних імен людей»). Його вміщено як спеціальний додаток.

Спосіб оброблення кожного слова здійснювався у такий спосіб: над словом ставиться наголос (де необхідно — подвійний), виняток становлять лише слова, взяті зі словника І. Верхратського⁶⁵¹, який не ставив наголос у своїй роботі. У списку скорочень до слів подаються граматичні особливості. При іменниках зазначається родовий відмінок однини, при дієсловах — 1-ша і 2-га особа однини теперішнього часу, виняток становлять дієслова з префіксом по недоконаного виду, які позначають дію, виконану декількома предметами один за одним (наприклад: хлопці похрипли, люде поперекакували через рівчак): при них зазначається 1-ша і 2-га особа множини. Для пояснення слів підбирався найбільш близький російський синонім (або декілька), якщо ж такого синоніма не було знайдено — використувався описовий спосіб. Сумнівні переклади помічені знаком питання. Слова, значення яких було невідомим, залишалися без перекладу, але з прикладом або щонайменше з точною приміткою на джерело.

Наголосимо, що редагуючи джерела, що використовувалися у «Словарі української мови», Б. Грінченко на перше місце ставив матеріал з етнографічних збірників, бо вважав його найбільш достовірним, адже він може бути перевірений багатьма випадками вживання. Те саме стосується слів, записаних безпосередньо від представників народу. Хоча такий матеріал був дуже цінним, але такі записи давали лише один випадок вживання слова і не могли бути перевірені чи доповнені іншими джерелами, також можливо, що збирач народних висловів зрозумів не основне значення слова, а побіжне.

Про те, як високо оцінювали це видання сучасники Б. Грінченка свідчить, зокрема, стаття в газеті «Рада» відомого українського по-

⁶⁵⁰ Там само.

⁶⁵¹ Верхратський І. Знадобы до словаря южнорусского. Львів : Печатня Т-ва им. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницікого, 1877. 88 с.

літичного діяча, історика, літературознавця Д. Дорошенка. Автор писав, що ця праця — «правдивий інвентар, який стане основою для наукових студій над рідною мовою і матиме величезне практичне значення, насамперед для вироблення літературної української мови»⁶⁵².

Особливо підкреслимо характеристику Д. Дорошенка як підручника: «Не маючи своєї національної (на Україні російській) школи, ми досі виучуємо нашу мову тільки з книжок та часописів. Словарь Б. Грінченка служитиме прекрасним регулятором і підручником для такого виучування — однаково для своїх і для чужих. Він служитиме також найкращим доказом багатства, різнородності й гнучкості нашої мови, служитиме покажчиком великої духовної роботи, яку виконав наш народ на протязі століть, виробляючи собі найпотрібнішу і найдорожчу культурну зброю — мову, це справжнє дзеркало своєї душі, образ національної вдачі. І може малодушні сини цього народу, що з такою злочинною легковажністю кидають мову своїх батьків, навчаться більше поважати і цінити це предківське надбання»⁶⁵³.

На жаль, подальше існування «Словаря» не завжди було безхмарним, проте не будемо зупинятися на драматичних колізіях, пов'язаних зі «Словарем» і його укладачем, описаних М. Загірною⁶⁵⁴.

Повертаючись до 1907 р., наголосимо, що попри високий ступінь складності умов, накладених замовниками видання «Словаря» — редакцією журналу «Київської старовини», яку склали члени Старої Громади (жорсткі обмеження часових меж опрацювання словника; змістова недостатність словникового матеріалу, наданого укладачу редакцією, її «заощадливість» у фінансуванні видання), Б. Грінченко уклав «Словарь», що став не лише визначною пам'яткою-свідченням українськомовної практики, а й певним осучасненням (на то й час) варіантом українського правопису, що використовувався довгі роки.

⁶⁵² Дорошенко Д. Академія наук про український правопис. *Рада*. 1907. № 33. С. 2–3.

⁶⁵³ Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Словарь української мови. *Рада*. 1909. 2 серп.

⁶⁵⁴ Загірня М. Спогади / Марія Загірня; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ: Шлях, 1999. 160 с.

Не зважаючи й на те, що роботу Б. Грінченком над словником ускладнювали й власне об'єктивні лексикографічні труднощі, бо Б. Грінченку довелося спершу провести редагування джерел, з яких добирався матеріал, здійснити лексикологічне і композиційне редагування. Він не лише вклався у визначені терміни, а й значно збагатив, розширив словниковий обсяг.

І нині сучасні мовознавці звертаються до «Словаря української мови» Бориса Грінченка, аби підтвердити свою думку або спростувати думку опонента. А словникарська справа здебільшого ґрунтується на багатствах української мови, закумуляованих на сторінках словника.

Працю Б. Грінченка високо поцінували його сучасники. Цілком справедливо про «Словарь української мови» писав відомий західно-український мовознавець і філолог В. Сімович: «Се праця капітальна. На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею будуть користуватися всі ті, хто схотять укласти словник. Отсим словарем зискав собі Грінченко невмирущу славу»⁶⁵⁵. А С. Єфремов порівнював Б. Грінченка з «будівничим словника»: «Своїми руками брав він кожен цеглинка, кожен каміньчик, обтісував, обшліхтовував його, припасовував до сусідніх, клав на призначене загальним планом місце, додавав і нового матеріалу, зацементував — і каміньчик по каміньчику ріс той будинок, аж поки виріс до вікопомного діла. Діло те було переломовим в історії нашої лексикографії, з його, як зазначено вже, починається нова в ній сторінка. І цілком справедливо і по заслузі завжди стоятиме першим на ній ім'я — Бориса Грінченка»⁶⁵⁶.

У правописній системі упорядкованого Б. Грінченком словника було узагальнено все краще, що український народ набув у цій царині за багато століть, тому праця стала вершиною українського словникарства XIX — початку XX ст. Саме на матеріалі «Словаря»

⁶⁵⁵ Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка*: [промова, виголошена на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях]. Чернівці: Друк. тов. «Руска Рада», 1910. С. 14.

⁶⁵⁶ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. *Словник української мови*: в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 24.

грунтувалися перші, прийняті 1921 р., «Найголовніші правила українського правопису», ухвалені Українською Академією наук⁶⁵⁷. Ці нормативні вимоги української орфографії стали обов'язковими для всіх видань, для всіх типів освітніх, державних закладів, установ, відіграли важливу роль у піднесенні україномовної освіти, сприяли формуванню національної свідомості українців. Крім того, ця лексикографічна праця стала у нагоді у створенні багатьох наступних подібних праць. Численні покликання на нього можна знайти і в багатьох російсько-українських словниках, що друкувалися пізніше.

У створенні словника Б. Грінченко використав із практики своїх попередників усе, що відповідало природі української мови, надавало нашій орфографії національного звучання. На думку українського мовознавця академіка В. Русанівського, «Словарь» справив «колосальний вплив на процес нормування української літературної мови, хоч такої мети упорядник перед собою не ставив»⁶⁵⁸, немає сумніву, що ця праця слугуватиме не одному поколінню мовознавців, дослідників, поціновувачів рідного слова.

«Словарь української мови» Б. Грінченка перевершив усі типи попередніх українських словників за обсягом свого реєстру, використанням джерел, складом і добором лексики, точністю й широтою документації слів. Зазначені характеристики видання дають підстави вважати його національним скарбом, що відіграв важливу роль у фіксації і нормуванні народної лексики у сучасній українській літературній мові. Завдяки редакторській майстерності і любові до української мови Б. Грінченко зміг якнайповніше відбити живу літературну мову, чому сприяло широке використання етнографічних та фольклорних записів, які фіксували слова, що характеризували деталі життя і побуту, народні ремесла, традиції і культурні надбання українського народу.

Водночас Б. Грінченко усвідомлював, що впорядкований ним словник не відображає всього багатства української мови і не є бездоганим, тому розглядав його як основу для подальшої праці над

⁶⁵⁷ Кримський А. Найголовніші правила українського правопису. Рівне : Вид. Волин. Коопер, 1921. 19 с.

⁶⁵⁸ Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. С. 263.

словниками української мови, як укорінення національної мовної спадщини українців. Підтвердженням цього може бути створений фундаментальний 11-томний «Словник української мови» (1970–1980 рр.)⁶⁵⁹, у передмові до якого так і зазначено: «Словник увібрав усе цінне з лексичних багатств української мови, зібраних і опрацьованих у попередніх лексикографічних працях, зокрема... і Словнику української мови Бориса Грінченка»⁶⁶⁰.

Головне, видання Б. Грінченка мало і має у першу чергу націєтворче значення, а також науково-лінгвістичне. Для нас важливим є його освітньо-просвітницький потенціал. «Словарь української мови» Бориса Грінченка — не лише пам'ятка українського словникарства, а й невичерпне джерело, звідки і сучасні мовознавці добирають знання з різних аспектів культури і побуту українського народу, це й своєрідний підручник української мови.

⁶⁵⁹ Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

⁶⁶⁰ Там само. С. 6.

☞ ЧАСТИНА ІХ ☞

**БОРИС ГРІНЧЕНКО
В ХРОНОТОПІ ІСТОРІЇ:
ВІД ХІХ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ**

У сучасних умовах суспільно-політичного життя в Україні посилюється увага до вивчення національного культурно-освітнього досвіду, до поглибленого висвітлення надбань українських просвітників, які працювали на утвердження української національної ідеї творення соборної незалежної Української держави. У цьому сенсі надзвичайно значущою є просвітницько-педагогічна спадщина Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910), який в історію України увійшов як активний просвітній і громадський діяч, педагог, літератор, автор ґрунтовних праць з української етнографії, лексикограф, перекладач, літературний критик і публіцист.

Б. Грінченко справив визначний вплив на гуманітарні процеси в українському суспільстві другої половини ХІХ — початку ХХ ст., оскільки у сфері його діяльності були і освіта, і політика, і література, і видавнича справа, і етнографічні дослідження. Сьогодні діяльність просвітника і борця за українську ідею пильно вивчають представники різних гілок української гуманітаристики, зважаючи на його особливу роль у розв'язанні українського питання в умовах Російської імперії.

Осмислення значущості постаті Б. Грінченка в історії України та його внеску у розвиток української освіти, висвітлення формування світоглядних засад його просвітницько-педагогічної творчості і внеску в український рух, зокрема за рідномовність, розпочалося ще за життя видатного діяча, тобто його сучасниками. На підставі віднайдення, вивчення і систематизації значного масиву різнопланових за тематикою і видом праць, присвячених висвітленню, дослідженню і осмисленню значущості постаті Бориса Грінченка в українській історії та його надбань у галузі просвітницької, педагогічної, літературно-публіцистичної творчості, всебічно спрямованої на піднесен-

ня української національної ідеї наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., обґрунтовано, що в Україні і за кордоном (у середовищі української діаспори) на початок ХХІ ст. сформувалася окрема гуманітарна інтердисциплінарна галузь — грінченкознавство. Кількісне зростання (особливо з 1990-х років) і тематичне розмаїття грінченкознавчих студій вмотивовує доцільність спеціального історіографічного дослідження цієї гілки української гуманітарної думки.

З'ясовано, що у сенсі характеристики наявного масиву грінченкознавчих історіографічних джерел у ньому можна виокремлювати такі види публікацій про діяча, які водночас є і важливою джерельною базою сучасного дослідження його життя і діяльності, і джерелом інтерпретаційних суджень:

- монографії і розділи у монографіях;
- численні дисертації;
- науково-дослідницькі нариси;
- величезна кількість наукових аналітико-інтерпретаційних статей, у яких розкриваються найрізноманітніші за тематикою аспекти життєдіяльності і багатопланової творчості Б. Грінченка;
- науково-популярні дописи і популяризаторські статті;
- вступні статті (до збірок творів чи окремих видань);
- рецензії на публікації Б. Грінченка;
- джерела особового походження — спогади дружини М. Загірньої та соратників у боротьбі за українську ідею, свідчення сучасників;
- епістолярна спадщина Б. Грінченка;
- автобіографії Б. Грінченка;
- особливі джерела — ювілейні статті; некрологи.

Зазначені види джерел утворюють джерельну базу дослідження контекстуального характеру. Сутнісну джерельну базу становлять звичайно твори Б. Грінченка (нариси, статті, рецензії, епістолярій, автобіографії, підручники, народопроектні видання).

Зауважимо, що першими монографічними дослідженнями, які з'явилися лише наприкінці 1980-х років, вважаємо праці А. Погрібного «Борис Грінченко. Нарис життя і творчості» (1988)⁶⁶¹, його ж «Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ — по-

⁶⁶¹ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.

чатку ХХ ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції» (1990)⁶⁶². Це були перші спроби системно осмислити внесок Б. Грінченка, але у першу чергу у літературний процес періоду українського ренесансу другої половини ХІХ ст. (за висловом Г. Ващенко), а також відобразити деякі аспекти його видатної громадсько-просвітньої діяльності у руслі боротьби за національні інтереси українського народу, його визволення з п'ятьми неграмотності в обставинах підросійського існування.

Лише в умовах незалежності України склалися об'єктивні підстави для повномасштабного, ідеологічно не заангажованого вивчення спадщини Б. Грінченка, його надбань у галузі реалізації національної ідеї українців за бездержавного буття.

За критерієм зміни ідеологічного підґрунтя історіографічних парадигм дослідження життєтворчості Б. Грінченка, а також з урахуванням створеного дослідниками-інтерпретаторами образу діяча, розроблено їх умовну періодизацію, яка складається з 5 таких періодів:

1. Прижиттєві публікації.
2. Публікації 1910-х рр.
3. Публікації 1920–1950-х рр.
4. Публікації 1960–1990-х рр.
5. Публікації доби незалежної України.

Перший період у розвитку досліджень (1885–1910 роки)

Перший період, який умовно називаємо «прижиттєвим», охоплює 1885–1910 рр. У цей час про Б. Грінченка писали багато й по-різному, однак переважно в шанобливому тоні. Його наукова, літературна й громадська діяльність була високо оцінена сучасниками, які характеризували її у низці статей, критичних заміток, рецензій на його праці:

⁶⁶² Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ: Либідь, 1990. 232 с.

— про аспект мовної дискусії щодо окремішності української мови, а не наріччя («Причинок до спору язикового» (1891) Іл. Кокорудзи⁶⁶³, «Говоримо на вовка, скажімо і за вовка» (1891) І. Франка⁶⁶⁴, «Чайченко й Франко» (1891) М. Школиченка⁶⁶⁵);

— про стан українства у зазначений історичний час («Ще на тему: «Хто винен?» (1889) М. Драгоманова⁶⁶⁶, «Хто ж справді винен і де ж наша робота?» (1889) М. Комарова⁶⁶⁷, «Наше літературне життя в 1892 році» (1892) І. Франка⁶⁶⁸, «Рец. на «Земський збірник Чернігівської губернії» (1902) І. Шараневича⁶⁶⁹, «В обороні української школи» (1906) Л. Пахаревського⁶⁷⁰, «Рец. на працю Б. Грінченка «Народні вчителі і вкраїнська школа» (1907) В. Доманицького⁶⁷¹, «Рец. Борис Грінченко. Перед широким світом» (1907) С. Петлюри⁶⁷²);

— про українські етнографічні розвідки («Заповіти села» («Заветы деревни») (1898) В. Горленка⁶⁷³, «До етнографії Чернігівщини» (1898) А. Кримського⁶⁷⁴, «Рец. Грінченко Б. «Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского» («Рец. Грінченко Б. «Ката-

⁶⁶³ Кокорудз Іл. Причинок до спору язикового. *Зоря*. 1891. № 24. 15/27. XII.

⁶⁶⁴ Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка. *Зоря*. 1891. Ч. 18. С. 358.

⁶⁶⁵ Школиченко М. Чайченко й Франко. *Зоря*. 1891. Ч. 20. С. 54.

⁶⁶⁶ Драгоманов М. Ще на тему: «Хто винен?». *Зоря*. 1889. Ч. 4. С. 65–68.

⁶⁶⁷ Комаров М. Хто ж справді винен і де ж наша робота? *Зоря*. 1889. Ч. 3. С. 51; Ч. 4. С. 65–68.

⁶⁶⁸ Франко І. Наше літературне життя в 1892 році. *Збір. творів*: в 50 т. Київ, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893 — 1895). С. 14.

⁶⁶⁹ Шараневич І. Рец. «Земский сборник Черниговской губернии». *ЗНТШ*. 1902. Т. XLVIII, кн. IV, С. 16–21.

⁶⁷⁰ Пахаревський Л. В обороні української школи. [Рец. на видання розвідки Бориса Грінченка «На беспросветном пути» (Київ, 1906)]. *Громадська думка*. 1906. № 112, С. 1–2.

⁶⁷¹ Доманицький В. Рец. Б. Грінченка «Народні вчителі і вкраїнська школа». *Україна*. 1907. № 1. С. 43–44.

⁶⁷² Петлюра С. Рец. Борис Грінченко. Перед широким світом. *Україна*. 1907. № 7–8, С. 237–246.

⁶⁷³ Горленко В. Заветы деревни. *Южнорусские очерки и портреты*: книга. Киев: Типография Г. Л. Фронцкевича, 1898. С. 212–229.

⁶⁷⁴ Кримський А. Рец.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 168–178.

лог Музею українських старожитностей В.В. Тарновського») (1900) М. Біляшевського⁶⁷⁵;

— про видання народопроектних книг («Рец. Грінченко Б. «Серед Крижаного моря. Оповідання» (1891)⁶⁷⁶ та «Рец. «Два славні мужі. І. Іван Гутенберг. ІІ. Джемс Гарфільд. Написав В. Чайченко» (1891)⁶⁷⁷ Л. Кокорудзи, «Рец. Грінченко Б. «Страшні забавки. Оповідання про римський цирк» (1904) Д. Дорошенка⁶⁷⁸, «Рец. Грінченко Б. «Грім та блискавка» (1907) Л. Пахаревського⁶⁷⁹, «Рец. Грінченко Б. «Грім та блискавка» (1907) Г. Ясинського⁶⁸⁰);

— про твори Б. Грінченка з історії України («Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ (Коротка історія України)» та на «Оповідання з української старовини» (1906) Г. Коваленка⁶⁸¹, «Рец. Грінченко Б. «Оповідання з української старовини» (1906) Д. Дорошенка⁶⁸², «Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ» та «Оповідання з української старовини» (1907) Г. Шерстюка⁶⁸³, «Рец. Грінченко Б. «Іван Виговський. Його життя й діла» (1909) Д. Дорошенка⁶⁸⁴);

⁶⁷⁵ Біляшевський М. Рец. Б. Грінченка «Каталог Музея українських древностей В. В. Тарновського». *Киевская старина*. 1900. № 12. С. 161–164.

⁶⁷⁶ Кокорудз Л. Рец. Грінченко Б. Серед Крижаного моря. Оповідання. *Зоря*. 1891. № 1. С. 19.

⁶⁷⁷ Кокорудз Л. Рец. про книгу 1890 року «Два славні мужі. І. Іван Гутенберг. ІІ. Джемс Гарфільд. Написав В. Чайченко». *Зоря*. 1891. Ч. 1. С. 18–19.

⁶⁷⁸ Дорошенко Д. Рец. Б. Грінченко Страшні забавки. Оповідання про римський цирк. Народная украинская література : *Сборник отзывов на народныя украинскія изданія*. Санкт-Петербург, 1904. С. 56.

⁶⁷⁹ П-ський Л. [Пахаревський Л.]. Рец. Грінченко Б. Грім та блискавка (в огляді «Бібліографія»). *Рада*. 1907. № 191. С. 4.

⁶⁸⁰ Ясинський Г. Рец. Грінченко Б. Грім та блискавка (в огляді «Бібліографія»). *Рідний Край*. 1907. Ч. 6.

⁶⁸¹ К. Г. [Коваленко Г.]. Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ (Коротка історія України)» та на «Оповідання з української старовини». *Рідний край*. 1906. № 39.

⁶⁸² Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Рец. Грінченко Б. «Оповідання з української старовини» (Київ, 1906). *Рідний край*. 1906. № 37.

⁶⁸³ Ш. Г. [Шерстюк Г.]. Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ» (Київ, «Вік» 1906), «Оповідання з української старовини» (Київ, 1906). *Рідний край*. 1907. № 4.

⁶⁸⁴ Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Рец. Грінченко Б. Іван Виговський. Його життя й діла. *Рада*. 1909. № 201. С. 3–4.

— про особу Б. Грінченка («Грінченко Борис» (1905) Л. Черняхівської-Старицької⁶⁸⁵, «З моїх спогадів про Б. Грінченка» (1906) Г. Коваленка⁶⁸⁶).

З деяких принципових ідейно-політичних і літературно-естетичних питань з Б. Грінченком полемізували і не раз відзначали «справдешній універсалізм» діяча М. Драгоманов⁶⁸⁷ і І. Франко⁶⁸⁸, П. Грабовський⁶⁸⁹ і М. Коцюбинський⁶⁹⁰ та інші діячі української культури кінця XIX — початку XX ст. Водночас у їхніх публікаціях звучить повага до Б. Грінченка, приязнь, а то й дружні почуття.

Згадані діячі неодноразово відзначали заслуги Б. Грінченка у розвитку української літератури. Так, яскравий представник української інтелігенції П. Грабовський з приводу можливого переїзду Б. Грінченка до Галичини писав своєму «дорогому та любому братові», з яким не раз по-дружньому полемізував: «... Се було б великою втратою для Російської України, де без Вас зовсім нікому буде працювати, бо патріотів багато скрізь, а робітників чомусь не чути»⁶⁹¹.

Першою публікацією про творчість Б. Грінченка була рецензія на його першу збірку поезій «Пісні Василя Чайченка» (1884)⁶⁹², вміщена у літературно-науковому та громадсько-культурному часописі-двоптижневику «Зоря» у березні 1885 р., вона збереглася у листі від 22 червня 1885 р. до Бориса Грінченка, написаному Т. Зінків-

⁶⁸⁵ Черняхівська-Старицька Л. Грінченко Борис. Писання. Київ, 1905. Т. 1. 43 с.

⁶⁸⁶ Сьогобічний Гр. [Коваленко Гр.]. З моїх спогадів про Б. Грінченка. *Діло*. 1906. № 276.

⁶⁸⁷ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 286 с.

⁶⁸⁸ Франко І. До Б. Д. Грінченка. *Зібр. творів* : в 50 т. Київ, 1981. Т. 50: Листи (1895–1916). С. 306.

⁶⁸⁹ Грабовський П. Зібрання творів : у 3-х т. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. Т. 3. 416 с.

⁶⁹⁰ Коцюбинський М. До Марії Грінченко. *Зібрання творів у семи томах*. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 7: Листи (1910–1913). С. 307.

⁶⁹¹ Грабовський П. Зібрання творів : у 3-х т. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. Т. 3. С. 295.

⁶⁹² Чайченко В. [Грінченко Б.]. Пісні В. Чайченка. Харків, 1884. 35 с.

ським⁶⁹³. Рецензент збірки дав їй досить позитивну оцінку і радив читачам звернути увагу на постать Б. Грінченка, який вже не вперше друкувався (зокрема на сторінках щоденної україномовної громадсько-політичної газети «Рада»): «Маленька книжечка п. Чайченка, що вийшла днями в Харкові, повинна звернути на себе увагу осіб, які цікавляться українською словесністю. П. Чайченко — поет-початківець, але з безсумнівними задатками поетичного обдарування. Він уже не вперше виступає у пресі: деякі з його віршів були надруковані в 1-му і у 2-[му] випусках «Ради» і тоді вже звернули на себе увагу ... Всі ці вірші відносяться до побуту села і сільського люду; [більшість показують нам горе і радість цього люду]; деякі відтворюють картини української природи. І ті, і інші пройняті думкою і почуттям; можна погодитися з автором, що його пісні йдуть «від щирого серця». Не можна, втім, не відзначити наслідувального характеру деяких віршів: автор наслідує Т. Шевченка, але при цьому намальована їм картина носить все-таки друк його індивідуальності»⁶⁹⁴.

Видатний український критик Михайло Комаров у рецензії 1887 р. на цю ж збірку солідаризувався з культурницькою програмою Б. Грінченка, а саме: щодо небайдужості до «недолі рідного краю», «неволі економічної» і віри у те, що тільки праця на користь громади і боротьба за добро громадське можуть справдити надію на кращу народну долю»⁶⁹⁵. Він репрезентував Б. Грінченка як письменника, що займає в українській літературі поважне місце. «Твори В. Чайченка (Б. Грінченка) завжди відзначаються здоровою думкою, розумінням потреб народного життя і щирою прихильністю народів», — писав М. Комаров. Особливо високо він поцінував оповідання Б. Грінченка для дітей⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Лист № 7 Зінківський — Грінченкові. *Віддати зумієм себе Україні*: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Т. Зінківський, Б. Грінченко ; уклад. С. Кіраль. Київ ; Нью-Йорк, 2004. С. 42–43.

⁶⁹⁴ Зінківський Т. Грінченкові (Лист від 22.06.1985 р.). *Віддати зумієм себе Україні*: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Т. Зінківський, Б. Грінченко ; уклад., С. Кіраль. Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 42–43.

⁶⁹⁵ Комаров М. Рец. на збірку поезій Б. Грінченка «Пісні Василя Чайченка». *Зоря*. 1887. № 1. С. 14.

⁶⁹⁶ Комаров М. Оповідки і критичні замітки. *Зоря*. 1890. № 22. С. 348.

У бібліографічному відділі літературно-політичного журналу «Російська думка» («Русская мысль») у рубриці «Підручники і книги для народу» 1892 р. вміщено схвальний відгук про Б. Грінченка та цінність його книги «Серед Крижаного моря. Оповідання» (1891)⁶⁹⁷ для народнього читача: «Ім'я п. Чайченка (Б. Грінченка) досить відоме в українсько-російській літературі; він пише багато, розумно, зі знанням справи і місцевих життєвих умов; він, очевидно, стоїть близько до народу і знає, як і в якій формі зручніше популяризувати в народі корисні відомості»⁶⁹⁸.

Видатний український літератор А. Кримський у рецензії (1898)⁶⁹⁹ на перші два томи «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» (1895, 1897)⁷⁰⁰ зазначав, що ця праця — «найутішніше явище в цій царині»⁷⁰¹, де відображено звичаї, погляди, етику й естетику народу, його дух, його життя. До цієї оцінки А. Кримський долучав і заувагу щодо блискучого знання Б. Грінченком фольклорного доробку своїх попередників і сучасників, високо оцінив й оброблення зібраних матеріалів, їх старанну систематизацію, тому й зробив висновок, що «цією стороною Грінченків збірник безперечно вищий за усі інші»⁷⁰². Про самого Б. Грінченка написав, що той мав усі підстави, аби стати гарним етнографом, бо жив серед народу й знав побут, «мав талант беле-

⁶⁹⁷ Грінченко Б. *Серед Крижаного моря. Оповідання*. Одеса, 1891. 56 с.

⁶⁹⁸ Рец. *Серед Крыжаного моря. Оповидання В. Чайченка [Б. Гринченка]*. Одесса, 1891 г. / Библиографический отдел: учебники и книги для народа. *Русская мысль*. Москва, 1892. (Лютый). С. 85.

⁶⁹⁹ Кримський А. Рец.: Грінченко Б.Д. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 168–178.

⁷⁰⁰ Грінченко Б. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1895. Вып. 1. 308 с.; Грінченко Б. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Чернигов : Тип. Губ. земства, 1897. Вып. 2. 390 с.

⁷⁰¹ Кримський А. Рец.: Грінченко Б.Д. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390). *Этнографическое обозрение*. 1898. Т. 36, № 1. С. 169.

⁷⁰² Там само. С. 177.

триста і блискуче знання української мови для того, щоб зобразити живі картини з простонародного побуту»⁷⁰³. (Ширше про просвітницько-етнографічний доробок Б. Грінченка йтиметься у розділі «Етнографічні студії Б. Грінченка як питомий внесок у збереження духовних надбань нашого народу»).

Геніальний український письменник Іван Франко, захоплюючись феноменальною письменницькою працездатністю Б. Грінченка, його наполегливістю, вірою у власні сили і сили свого народу, писав на сторінках часопису «Зоря» 1893 р. у статті «Наше літературне життя в 1892 р.»: «... У всьому, що пише, проявляє, побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності»⁷⁰⁴. І. Франко без сумніву віддавав перше місце серед письменників кінця ХІХ ст. Б. Грінченку: «...По кількості, по таланту, витривалій працьовитості і різnorodності інтересів духовних»⁷⁰⁵.

Підтвердження цих слів можемо знайти й у статті «З останніх десятиліть ХІХ віку» (1901), де Іван Франко докладно охарактеризував діяльність «нової генерації робітників», котра вийшовши «в останнім двадцятилітті ХІХ віку на підмогу, а почасти на заміну давнішнім діячам звіяла бурю в нашій національній житті, та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки»⁷⁰⁶. Про українських просвітників І. Франко писав, що всі ці «незвичайної енергії письменники явили собою «запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення»⁷⁰⁷. І далі: «Продуктивні, роботящі, гаряче віддані справі просвіти», вони «вміють сполучати гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчуті і заспокоїти найрізніші народні потреби». У підсумку І. Франко виснував: «До таких людей належить попереду усіх Борис Грінченко»⁷⁰⁸.

⁷⁰³ Там само.

⁷⁰⁴ Франко І. Наше літературне життя в 1892 році. *Збір. творів* : в 50 т. Київ, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 14.

⁷⁰⁵ Там само.

⁷⁰⁶ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. (Розвій українсько-руської літератури в останніх 20 літах ХІХ віку). 1901. Т. 15, ч. II. С. 6.

⁷⁰⁷ Там само.

⁷⁰⁸ Там само. С. 116–117.

І. Франко вважав Бориса Дмитровича одним із тих «людей, що надали йому (літературному руху — прим. авт.) характер, значно відмінний від того, що було давніше»⁷⁰⁹. Рухаючись у річищі народництва і просвітництва, зазначав І. Франко, Б. Грінченко порушив важливу справу «язикової незгідності», яка «натурально витворилась була між Галичиною і Україною»⁷¹⁰, став ініціатором першої серйозної загально-української полеміки про шляхи розвитку української літературної мови, оприлюдненої у статті «Галицькі вірші» у газеті «Правда» (1891)⁷¹¹.

Слідом за М. Драгомановим Б. Грінченко прагнув вивести «справу нашої національності і кривд, заподіяних Московщиною, перед широке форум європейської публіки», — писав І. Франко⁷¹². Проте найважливішою заслугою Б. Грінченка, на думку І. Франка, було видання народно-просвітних книжок у Чернігові (за підмогою фонду Череватенка). Такі книжки «самі собою творять гарну бібліотеку»⁷¹³. Також неодноразово письменник висловлював подив тим, як широко розгорнув Б. Грінченко свою літературно-громадську діяльність та яку невтомність у цьому виявляв: «...Я мусив дивуватися Вашій енергії, витривалості в праці і широкому обсягові Ваших літературних та суспільних інтересів»⁷¹⁴. За словами І. Франка, енергійний, молодий ще письменник Б. Грінченко встигав виконувати все: і збирати етнографічні матеріали, які потім побачили світ у вигляді чотирьох великих за обсягом праць, «де крім великої маси цінних записів із народніх уст додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелів до опублікованих народніх текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу», і виконувати роботу упорядкування каталогу музею Тарнавського, а також працювати у земстві⁷¹⁵.

⁷⁰⁹ Там само. С. 116.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Грінченко Б. Галицькі вірші. *Правда*. 1891. № 8. С. 104.

⁷¹² Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. (Розвій українсько-руської літератури в останніх 20 літах ХІХ віку). 1901. Т. 15, ч. II. С. 117.

⁷¹³ Там само.

⁷¹⁴ Франко І. До Б. Д. Грінченка. *Збір. творів* : в 50 т. Київ, 1981. Т. 50: Листи (1895–1916). С. 306.

⁷¹⁵ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. (Розвій українсько-руської літератури в останніх 20 літах ХІХ віку). 1901. Т. 15, ч. II. С. 117.

Варто виокремити у першому періоді історіографії грінченкознавства й такий оригінально-неповторний літературний жанр, часом наявний у спадщині історичних діячів, учених, письменників, як автобіографія, що дає основний документальний матеріал і про час, в якому жив діяч, і про його оточення і стосунки з ним, і особисті свідчення про перші імпульси формування особистості, світоглядних засад життєвого вибору і творчого кредо, суспільно-політичного й літературно-мистецького ідеалу, а також оцінні суб'єктивні міркування автора. Автобіографії Б. Грінченка⁷¹⁶ — це першоджерельна інформація про головну справу його життя та її результати, а також важливе джерело відомостей про видатних письменників і про духовне життя суспільства певної доби. За словами грінченкознавця В. Яременка, «жанр найсуб'єктивніший, але після перевірки фактами доби, автобіографія перетворюється на найоб'єктивніший документ біографічного жанру, стає живою історією наукового і літературного життя доби»⁷¹⁷.

Перші дві автобіографії написані Б. Грінченком 1892 р. Одна з них — автобіографія-лист, адресована молодому І. Липі⁷¹⁸, із цього листа почалася щира дружба і співпраця двох українських письменників і громадських діячів. Автобіографія-лист 1892 р. — це задокументований життєвий шлях від Грінченка-москвофіла до Грінченка-свідомого українця, «до отого сковородинського «рус — русом

⁷¹⁶ Автобіографія 1892 року, подана в листі до Івана Липи. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 41016.; Автобіографія 1909 року, написана для видавництва «Час». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32303.; Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ: Вік, 1910. С. 6–13.; Борис Грінченко. *Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний: в 20 т. / Под ред. С. Н. Южакова*. Санкт-Петербург: Просвещение. 1902. Том 7: Глаз-Гюго. С. 607–608.; Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Часть III. Відділ II. С. 1152–1156.

⁷¹⁷ Яременко В. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка). *Слово і час*. 2015. № 5. С. 93.

⁷¹⁸ Автобіографія 1892 року, подана в листі до Івана Липи. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 41016.

будь!»⁷¹⁹. Зрозуміти свою українську сутність, пізнати себе допоміг Б. Грінченкові Т. Шевченко, про що він із захопленням пише майже в кожній автобіографії. Особливо пристрасно пише Б. Грінченко про це у листі 1892 р. до Івана Липи: «Поїхавши додому влітку я прочитав батькового «Кобзаря» і 13 років зробився тим, чим я єсть. Я якось відразу і без ваганнів порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного коліру (а саме до цього я прихильний був) і Тарас зробивсь міні і до сього дня зостаєця пророком. Я не шуткуючи кажу, що й досі я не можу думати про його, як про людину, — він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкаєця головою до неба. Може, це наївна дитяча віра зробила, але я смію думати, що історія всесвітня не дає нам другого такого прикладу, як Шевченко: з мертвого він зробив живе — «трупи встали і очі розкрили!»⁷²⁰.

У листі-автобіографії до І. Липи Б. Грінченко говорить, що його життєпис «нікому не цікавий» і що він може назвати з нього лише дату народження⁷²¹. та в написаній на прохання професора О. Огоновського наступній автобіографії-літературознавчій статті для «Історії літератури рускої» (1893)⁷²² з'ясувалося, що у Грінченка насправді є про що розповісти: і про шлях в літературу, і про те, що на 1892 р. доробок Б. Грінченка був значним: «Почав — на превеликій мій жаль! Малоосвічений, недбалий навіть про форму віршову, понадруковував я чимало такого, що вельми потім його соромився. Зрозумівши ж свої помилки, я почав уже дбати про те, щоб мої роботи більш належали до літератури, ніж до макулятури. Скоро (р. 1881) дізнався я про Галичину, — побачив «Діло», а р. 1883 і «Зорю». Я почав посилати і в «Діло», і в «Зорю» вірші, оповідання, переклади. Справді, р. 1884 «Зоря» дещо з того надрукувала, але все инше систематично одкидалося. Я дуже добре розумію, які-то невироблені були тоді мої праці, але я сподівався, що мині хоч напишуть

⁷¹⁹ Яременко В. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка). *Слово і час*. 2015. № 5. С. 96.

⁷²⁰ Автобіографія 1892 року, подана в листі до Івана Липи. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 41016.

⁷²¹ Там само.

⁷²² Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Часть III. Відділ II. С. 1152–1156.

про це. Тим часом ніхто й не озвався, а праці часом клалося багато. Тільки д. Ів. Франко озвався р. 1886 до мене: од його дізнався я, що мої праці варті друку. За це повинен я йому дякувати... Так тяглося до 1890 року, коли дякуючи д. д. Володимирові Шухевичові, Костеві Паньківському та Василеві Лукичеві, я нарешті придбав собі право працювати на користь тої ідеї, якій бажаю віддати своє життя»⁷²³.

Наступна «Автобіографія» написана Б. Грінченком через шість років, які внесли у його творче життя численні зміни. Це було зроблено на прохання видавництва «Вік» 1898 р. Тоді Б. Грінченку виповнилося 35 років, і він подивився на свій шлях уже як літературознавець. Не випадково й написана вона від третьої особи. Це фактично літературознавча стаття про себе. «З цензурних і технічних умов» її було надруковано лише 1910 р. у посмертному збірнику «Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті», упорядкованому С. Єфремовим⁷²⁴.

Четверта своєрідна енциклопедичного формату автобіографія Б. Грінченка — стаття, написана ним для «Великої енциклопедії» («Большой Энциклопедии») (1902) (за редакцією С. Южакова і професора П. Мілюкова). Статтю «Борис Грінченко» вміщено у т. VII на с. 607–608⁷²⁵. Редактори «Великої енциклопедії» («Большой Энциклопедии») внесли до статті присутні правки. Наприклад, Грінченків початок: Грінченко Борис Дмитрович — «малоросійський письменник» («малорусский писатель») виправлено на «видатний український поет і письменник» («выдающийся украинский поэт и писатель») ⁷²⁶.

Останню п'яту автобіографію Б. Грінченко написав на прохання видавництва «Час» у листопаді 1909 р. за півроку до смерті, коли перебував на лікуванні в м. Оспадалетті (Італія)⁷²⁷.

⁷²³ Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Частина III. Відділ II. С. 1156

⁷²⁴ Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ: Вік, 1910. С. 6–13.

⁷²⁵ Борис Грінченко. Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний: в 20 т. / Под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Просвещение. 1902. Том 7: Глаз-Юго. С. 607–608.

⁷²⁶ Там само. С. 607.

⁷²⁷ Автобіографія 1909 року, написана для видавництва «Час». *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32303.

Усі автобіографічні матеріали Б. Грінченка, відомі й маловідомі, становлять не тільки джерельну базу для його життєпису, а й оригінальний документальний матеріал для характеристики літературного, наукового, видавничого, суспільно-політичного життя української національно-орієнтованої інтелігенції наприкінці XIX — у перше десятиліття XX ст.

Найсуттєвішим доповненням автобіографій кожного письменника чи дослідника є епістолярна спадщина — листування із певним колом адресатів, де порушуються актуальні проблеми, пов'язані з суспільно-політичним, культурно-освітнім та літературним життям (останні відображають ідейне, творче, духовне зростання особи, зміни у ставленні до подій). З листів уточнюються епізоди біографії, постає дух часу, вони є важливим підґрунтям для вивчення творчої особистості. Епістолярна спадщина Б. Грінченка яскраво відбиває його внутрішній світ, вдачу, захоплення й розчарування, задуми і сподівання, ставлення до рідних, а також перебіг поточних подій життя і роботи. Б. Грінченко був активним учасником громадсько-політичного, мистецького руху в Україні. Разом із дружиною Марією вони підтримували тісні стосунки з багатьма культурними і громадсько-політичними діячами, письменниками, допомагаючи їм порадами чи дискутуючи. Свої погляди на українську культуру та її провідні складники (національну літературу, українське книговидання, розбудову театру, просвітництво) Борис Грінченко висловлював у листах до товаришів з письменницького цеху — А. Кримського, М. Сумцова, М. Кропивницького, П. Куліша, М. Заньковецької, О. Кониського, Х. Алчевської, Т. Зінківського, В. Степаненка.

Окремим особливим видом публікацій першого, виокремленого нами періоду в історії грінченкознавства були некрологи, що містили короткі відомості біографічного характеру, а також узагальнювальні міркування про наукову й літературну діяльність Б. Грінченка. Природньо, вони припали на 1910 р. Автори таких дописів наголошували на важливості народної творчості в житті Б. Грінченка, його обізнаності з історією, лексикографією української мови і українського фольклору, винятковій значущості зібраних і оприлюднених ним різноманітних матеріалів з народної усної творчості, які стали цінним джерелом подаль-

ших досліджень української народної творчості: Д. Дорошенка «Грінченко Б.: Некролог» (1910)⁷²⁸, О. Косач-Драгоманової «Борис Грінченко: Некролог» (1910)⁷²⁹, М. Кордуби «Народно-просвітницька діяльність Б. Грінченка» (1910)⁷³⁰, З. Кузелі «Грінченко як етнограф» (1910)⁷³¹, Д. Ткаченка «На дружню могилу. Мої спомини та враження» (1910)⁷³², М. Лисенка «Од українського клубу» (1910)⁷³³, С. Русової «Пам'яти Б. Грінченка» (1910)⁷³⁴, І. Липи «Ессе Ното: Пам'яти Б. Грінченка» (1910)⁷³⁵, І. Брика «Борис Грінченко: Праця і заслуги»⁷³⁶ та ін.

Хоча некрологи і спогади доволі стисло подають факти, а ще менше характеризують наукові погляди, що пов'язано з обставинами і цілям їх написання та складною політичною ситуацією початку ХХ ст., однак вони теж є надзвичайно цінними для сучасних грінченкознавчих досліджень, бо написані колегами і друзями Б. Грінченка, які знали його зблизька і брали безпосередню участь в його життєдіяльності. Крім того, у таких публікаціях кожен автор суб'єктивно визначав напрями наукових досліджень і наводив перші характеристики різних аспектів його діяльності. Дуже стисло (обсягом лише 1 — 3 сторінки) автори таких дописів (Д. Дорошенко, М. Кордуба, З. Кузеля, Д. Ткаченко, М. Лисенко, І. Липа, М. Коцюбинський) характеризують досягнення вченого у етнографії, літературознавстві, педагогіці, громадській діяльності, наводять деякі

⁷²⁸ Дорошенко В. Борис Грінченко: Некролог. *Літературно-науковий вісник*. 1910. Т. 51. Кн. 9. С. 448–469.

⁷²⁹ К. О. [Косач-Драгоманова О.]. Борис Грінченко: Некролог. *Молода Україна*. 1910. № 5.

⁷³⁰ Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 21–26.

⁷³¹ Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 15–20.

⁷³² Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. На дружню могилу. Мої спомини та враження. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 14–36.

⁷³³ Лисенко М. Од українського клубу. *Над могилою Бориса Грінченка*: автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. Київ: Друкарня 1-ї Київ. Друкар. Справи, 1910. С. 120–121.

⁷³⁴ Русова С. Пам'яти Б. Грінченка. *Народний учитель*. 1910. № 10. С. 2.

⁷³⁵ Липа І. Ессе Ното: Пам'яти Б. Грінченка. *Українська хата*. 1910. № 5. С. 312–318.

⁷³⁶ Брик І. Борис Грінченко: Праця і заслуги. Львів: *Прогрес*. 1910. 46 с.

факти з його біографії. Вважаємо, що оцінні судження цих авторів на майбутні десятиліття визначали підходи українських дослідників до сприйняття особистості діяча та формулювання оцінки його науково-культурної спадщини.

Зупинимось на деяких некрологах, аби змалювати ставлення до постаті Б. Грінченка. Так, у некролозі митця-патріота Миколи Лисенка вміщено такі міркування з приводу надзвичайної працездатності Бориса Грінченка: «Здавалося, що цей діяч, обвівши духовим зором Україну з краю в край, постеріг, зрозумів тяжке її, безпомічне становище — і вирішив оддати життя своє на службу їй, кинувшись самотужки обслуговувати потреби її духа»⁷³⁷. Дуже вагомими для реконструкції портрету українського просвітника вважаємо й слова: «...таких невтомних, завятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втратили, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато, — три, чотири та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю»⁷³⁸.

На переконання українського етнографа З. Кузелі, Б. Грінченко належав до нечисленного гурту людей, що ставили інтереси щастя вітчизни вище власних, (такі люди — прим. авт.) «до смерті працюють невтомимо, щоби посунути добру справу наперед і стати ближче святого, леліаного глибоко в серці ідеалу поступу»⁷³⁹.

Громадський і політичний діяч І. Липа, побратим Б. Грінченка з «Братства тарасівців», у некролозі акцентував увагу на всеохопленості, універсальному характері культурницько-просвітницькій діяльності Бориса Дмитровича, його невсипній турботі про українську справу: «...в яку тільки сферу українознавства не заглянеш, зустрінеш Грінченка»⁷⁴⁰. А український історик І. Брик у нарисі на смерть просвітника «Борис Грінченко: Праця і заслуги», аналізуючи педагогічно-просвітницьку діяльність діяча, акцентував ува-

⁷³⁷ Лисенко М. Од українського клубу. *Над могилою Бориса Грінченка*: автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. Київ: Друкарня 1-ї Київ. Друкар. Справи, 1910. С. 1121.

⁷³⁸ Там само.

⁷³⁹ Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 15.

⁷⁴⁰ Липа І. Ессе Ното: Пам'яти Б. Грінченка. *Українська хата*. 1910. № 5. С. 312.

гу на її результатах, серед яких одним із вагомих вважав діяльність Б. Грінченка у громадській організації «Просвіта»⁷⁴¹.

Провідним дослідником творчості Б. Грінченка з 1910 р. і протягом тривалого часу (аж до 1920-х років) залишався майбутній академік-літературознавець Сергій Єфремов, який ще за життя письменника у газеті «Рада» та інших виданнях писав рецензії на книги Б. Грінченка. Він був його ідеологічним соратником і відводив своєму сучаснику-Грінченку особливе місце в українському літературному поступі, як, власне, і самій концепції вітчизняного народолюбства. У 1910 р. саме С. Єфремов упорядкував та видав збірник «Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті»⁷⁴², який вважаємо вагомою спробою осмислити духовний поступ Б. Грінченка, визначити його місце в історії української культури і розвитку самосвідомості українців.

У цій збірці, окрім автобіографії Б. Грінченка як безцінного джерела-свідчення про життєвий шлях діяча, вміщено спогади товаришів Б. Грінченка у справі боротьби за вільну Україну, таких відомих тогочасних громадських діячів, як Д. Пісочинець, Н. Кибальчич, В. Доманицький, С. Гурковський, Д. Ткаченко, Гр. Шерстюк, В. Михайлович, М. Познякова, В. Прокопович, а також цитування численних написів на вінках, телеграми і листи співчуття з приводу смерті Б. Грінченка, промови над могилою. С. Єфремов зібрав всі публікації, замітки, статті про життя, смерть і похорон діяча, які побачили світ на сторінках української преси (на Україні, в Галичині, на Буковині, у Відні, в Америці (Сполучені Держави Північної Америки, Канада, Бразилія) та білоруської, російської, грузинської, італійської, французької преси)⁷⁴³. Тому збірка має виняткове значення для з'ясування значення ролі і внеску Б. Грінченка у суспільне життя українців в останній третині XIX — 1910-і роки.

⁷⁴¹ Брик І. Борис Грінченко: Праця і заслуги. Львів : Просвіта. 1910. С. 38.

⁷⁴² Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друкар. Справи, 1910. 184 с.

⁷⁴³ Там само. С. 151–164.

Другий період у розвитку досліджень (1910-і роки)

До другого періоду у вивченні творчості Б. Грінченка (1911–1920), крім вже згаданих праць С. Єфремова, які відносимо і до першого, і до другого з умовно виділених періодів історіографії з грінченкознавства, належить публікація першого життєпису Б. Грінченка, створеного літературознавцем М. Плевако «Життя та праця Бориса Грінченка» (1911). Ця, одна з перших по смерті Б. Грінченка розлогих студій, базувалася на відомих її авторові, як свідку, подіях. Він також використав і спогади дружини Б. Грінченка Марії, викладені в особистому листуванні. М. Плевако фактично можна вважати першим біографом, особисто знайомим із Б. Грінченком, чия активну діяльність назвав «прикладом безкорисливої високої праці»⁷⁴⁴. М. Плевако писав: «Борис Грінченко нічого не взяв з собою у труну — все, що мав він дорогого й цінного, всі свої твори, всі свої думки й ідеї величні лишив він нам; лишив він нам і приклад — як треба любити свій рідний край й працювати для свого рідного народу»⁷⁴⁵. Свіченням цього є слова Б. Грінченка, задокументовані ще 1884 р. у його пророчому вірші «Хлібороб»:

«Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені, —
Тільки горе, та стомлені руки,
Та ще серце, зотлілее з муки,
Я зложу у дубовій труні.
Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав...

⁷⁴⁴ Плевако М. Жизнь и деятельность Б. Д. Гринченко (вступ до праці). *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. XXVII. Од. зб. 857. Арк. 1.

⁷⁴⁵ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків : Друкарня С. А. Шмерковича, 1911. С. 80.

Мої діти — дочки і сини —
 Усі вкупі зібравшись, вони,
 Як почнуть до обіду сідати,
 Будуть хліб, що придбав я, ламати
 І згадають мене у труні.
 І за те, що, працюючи, зміг
 Згодувати і викохати їх,
 То про мене в їх згадка не згине,
 Після мене ще довгі години
 Моє діло не вмере серед їх.
 Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
 Як вмирать доведеться мені,
 То не сором ці стомлені руки
 І це серце, зотлілеє з муки,
 Положити в дубовій труні!..»⁷⁴⁶.

1911 р. відома українська письменниця Олена Пчілка опублікувала літературознавчу розвідку «Умови Грінченкової праці»⁷⁴⁷. Відображаючи тяжкі часи «після встанови 1876-го року і... аж до 1905-го!» та умови, за яких доводилося працювати Б. Грінченку, вона писала: «Стільки жертв приносилося і працею, й коштами, і — духом!..»⁷⁴⁸. О. Пчілка констатувала, що Б. Грінченко не втратив ретельність та напосідливість і завдяки цьому зробив так багато, вважала його уособленням зразкового письменника для більш молодих літераторів: «Варто би молодчим письменникам не корити тільки «старих» за «лежання на печі», а оглядатися на їх працю, згадуючи, які були умови для неї; та при тим, маючи кращі умови для роботи, — самим робити більше.... Нехай же його (Б. Грінченка) завзяття в праці буде ясным прикладом і зразком для всіх!»⁷⁴⁹.

На сторінках журналів та газет 1910-х років з'явилися різноманітні статті, переважно — рецензії, де висвітлювалися й аналізувалися творчість та суспільно-просвітницька діяльність Б. Грінченка:

⁷⁴⁶ Грінченко Б. Хлібороб. Твори : у 2 т. Київ, 1963. Т. I. С. 57.

⁷⁴⁷ Пчілка О. Умови Грінченкової праці. *Рідний край*. 1911. № 7–8. С. 2–15.

⁷⁴⁸ Там само. С. 13.

⁷⁴⁹ Там само. С. 14.

М. Сумцова «Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка» (1912)⁷⁵⁰, В. Дурдуківського «Рец. на розвідку Бориса Грінченка «На безпросвітному шляху» («На беспросветном пути») (1912)⁷⁵¹, І. Білоусова «Зі спогадів про Бориса Грінченка» («Из воспоминаний о Борисе Гринченко») (1913)⁷⁵², О. Білозерського «Рец. на розвідку Бориса Грінченка «На безпросвітньому шляху» (1913)⁷⁵³, Ю. Тищенко «Рец. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки» (1913)⁷⁵⁴, С. Паляничка «Рец. Грінченко Б. Князь Ігор. Оповідання по «Слову про полк Ігорів» (1913)⁷⁵⁵.

Окреме місце серед грінченкознавчих джерел другого періоду розвитку грінченкознавства займають спогади М. Загірної, дружини Б. Грінченка⁷⁵⁶, де відображено реальні факти, найяскравіші події особистого, творчого і просвітницького життя письменника, що дають змогу глибше осмислити вплив подій, про які пише дружина, на еволюцію світогляду діяча, зрозуміти добір різноманітних форм просвітницько-педагогічної діяльності в конкретних політико-історичних умовах. Так, у спогадах Марія Грінченко розкриває справжню причину конфлікту у 1892 р. між Б. Грінченком і Х. Алчевською, відомим педагогом і просвітителькою, попечителькою

⁷⁵⁰ Сумцов М. Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка. *Сніп*. 1912. № 17.

⁷⁵¹ Мировець В. [Дурдуківський В.]. Рец. Б. Грінченко «На беспросветном пути» (1905). *Світло*. 1912. Кн. перша. С. 66–67.

⁷⁵² Белоусов И. Из воспоминаний о Борисе Гринченко. *Украинская жизнь*. 1913. № 7–8. С. 112–115.

⁷⁵³ Білозерський О. Рец. Б. Грінченко «На беспросветном пути». *Украинская жизнь*. 1913. № 1. С. 130–131.

⁷⁵⁴ Сірий Ю. [Тищенко Ю.]. Рец. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання / склали Б. та М. Грінченки. Вид. вид. «Український Учитель» ; видано з фонду імені Б. Грінченка. Київ 1912 року. Стор. 167+VI. *Літературно-науковий вісник*. 1913. Том LXI. С. 394–395.

⁷⁵⁵ Тит-ко С. [Паляничко С.]. Рец. Грінченко Б. Князь Ігор. Оповідання по «Слову про полк Ігорів». *Світло*. 1913. Книжка дев'ята. С. 56–57.

⁷⁵⁶ Грінченко М. В Оспедалетті (останні дні Б. Грінченка). *Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. С. Єфремов*. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друкар. справи, 1910. С. 95–104.; Загірня М. Спогади / Марія Загірня ; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ : Шлях, 1999. 160 с.; Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. I. Од. зб. 32541.

школи с. Олексіївки Слов'янського повіту Катеринославської губернії, де у 1887–1893 рр. працював учителем Б. Грінченко.

У листі «До одного з українців» («К одному из украинцев»), надрукованому в IV числі часопису «Українське життя» («Украинская жизнь»), 1912 р.⁷⁵⁷ Х. Алчевська, характеризує Б. Грінченка як людину обдаровану і фанатично люблячу свій народ, написала, що причиною розбіжності між ними було те, що Б. Грінченко був супротивником жіночої освіти, тоді як її власним «пунктом помешательства» («пунктом божевілля») була думка навчити якомога більше жінок грамоти. «Виявляється, що Б.Д. не знайшов новий прийом, вважаючи, що не потрібно калічити українську жінку навчанням чужою їй великоросійською мовою. Це було причиною того, що ми розійшлися з ним, хоча стосунки наші до кінця його життя не переставали бути доброзичливими»⁷⁵⁸. Обурена такою «аргументацією» розриву стосунків між Б. Грінченком і Х. Алчевською, М. Загірня змушена була обороняти скривдженого, на той час уже покійного чоловіка й однодумця. Вона свідчила, що суперечки між двома педагогами особливо загострилися 1892 р., коли Б. Грінченко відмовився брати участь у широкому відзначенні громадськістю тридцятиріччя освітньої діяльності Х. Алчевської. На запрошення, в якому перелічувалися прізвища авторитетних членів ювілейного комітету та місця в Росії і за кордоном, звідки очікувалися поздоровлення, він відповів, що поважає діячів російської освіти на російській землі, але негативно ставиться до навчання російською мовою в Україні. Кінцевим результатом діяльності Христини Данилівни, писав Борис Дмитрович, є русифікація українського народу, а тому він відмовляється брати участь у ювілейному вшануванні⁷⁵⁹. На нашу думку, це ще один штрих до ставлення Б. Грінченком до проблеми рідномовності у тогочасній народній освіті на українських землях.

М. Загірня стверджує, що справжньою причиною конфлікту і останнім приводом для розриву стосунків двох просвітників став виступ Б. Грінченка проти тяжкого становища селян у власній еко-

⁷⁵⁷ Письмо Х.Д. Алчевской. *Украинская жизнь*. 1912. № 4. С. 85–90.

⁷⁵⁸ Там само.

⁷⁵⁹ Загірня М. Спогади / Марія Загірня ; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. Луганськ : Шлях, 1999. С. 69–70.

номії Алчевських, де мали місце ображення людей, лайки, биття робітників. У своєму пристрасному листі з цього приводу він писав Христині Данилівні, що недостатньо піклуватися про освіту народу, треба передусім створити умови для його нормального фізичного існування. Виснажлива праця по 15-16 годин на добу, жорстоке поводження керуючих маєтком, які дозволяли собі брутально принижувати трудівників, ніяк не сприяє розвиткові духовних потреб селян, формуванню в них елементарної самоповаги: «Ви ... хочете просвітити народ. Але як же цей народ буде освідчуватися, працюючи в день 15-16 годин? Де він для цього знайде час? Адже після 15–16 годин роботи можна тільки спати! Ви хочете освідчувати народ. Але ж просвітництво пов'язано з самоповагою! Адже, де немає самоповаги, там не може бути освіти! А яка ж може бути самоповага у людини, яку лають образливими словами, б'ють батогами і прив'язують до гарби. Не може людина з незадоволеними фізичними потребами розвивати потреби духовні, і тому піклуватися про народну освіту без турботи про народне благополуччя — це значить будувати будинок на піску. Це аксіома, це той «рожен», проти якого не можна перти, інакше загине вся справа»⁷⁶⁰. Б. Грінченко не міг не реагувати на таке становище людей і боронив селян.

У своїх спогадах М. Загірня запевняла, що селяни, які знали про конфлікт між учителем і попечителькою, яка поширювала чутки про розсварення, ставали на бік учителя, бо «бачили, хто справді хоче, щоб людям добре було»⁷⁶¹. Справедливість такого висновку цілком підтверджується документами й листами учнів Б. Грінченка, зібраними й опублікованими товаришем діяча учителем Д. Пісочинцем у добірці «Учителювання Бориса Грінченка (з листів та споминів його школярів, близьких селян Олексіївки)» (1911)⁷⁶².

М. Загірня окремо наголосила, що ніколи не вдалася б до висвітлення конфлікту, «не розворушувала б у своїй душі того, що давно переболіло й перегоріло», якби Х. Алчевська не скривдила своїм на-

⁷⁶⁰ Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541. С. 76–81.

⁷⁶¹ Там само. С. 94.

⁷⁶² Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Учителювання Бориса Грінченка. *Світло*, 1911. Кн. 5. С. 31–46.

клепом Б. Грінченка, що вже не міг себе захистити⁷⁶³. Вона не розуміла, навіщо Христина Данилівна так вчинила, адже могла розповідати про свої заслуги перед Україною, не чіпаючи Б. Грінченка. Лист Х. Алчевської було надруковано не лише у виданні «Українське життя» («Украинская жизнь»), а й у її книзі «Передумане і пережите» («Передуманное и пережитое») (1912)⁷⁶⁴. Саме поширення цього листа серед громадськості змусило М. Грінченко оприлюднити справжню причину, чому Б. Грінченко полишив учителювати в Олексіївській школі, і навести документи, які свідчать про правдивість її слів.

1913 р. побачив світ біографічний нарис «Борис Грінченко. Про життя його та діла» С. Єфремова, в якому висвітлено діяльність Б. Грінченка на культурницькій ниві задля піднесення українців з просвітньо-національного занепаду: «...він дуже любив свій край, дбав про його добро й працював для його усякого, а найбільше тим, що писав нашою мовою книги — такі, щоб люде з нашого народу могли їх читати і з їх на все добре навчатися. Як справді громадський чоловік, Грінченко громадське діло ставив вище за своє власне. Зробившись письменником, він у своїх книжках навчав, щоб і всі робили так само, бо вірив, що тільки тоді краще стане жити на світі кожній людині, коли всім буде добре — усій громаді, усьому народові»⁷⁶⁵.

А у праці «Історії українського письменства» (1919) С. Єфремов наголосив, що найхарактернішою і найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 1880-х років був Борис Грінченко не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, а й як символ цілої епохи, що характеризувалася безмежним гнітом з одного боку і громадянським опором з другого. «Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, проти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу

⁷⁶³ Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко. *ІР НБУВ* (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). Ф. І. Од. зб. 32541. С. 96.

⁷⁶⁴ Алчевская Х. *Передуманное и пережитое*. Дневники, письма, воспоминания. Москва: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1912. 466 с.

⁷⁶⁵ Єфремов С. *Борис Грінченко. Про життя його та діла*. Петербург: Друкарня Бр. В. та Т. Линників. 1913. С. 3.

активної любові до рідного краю», — писав С. Єфремов⁷⁶⁶. С. Єфремову також належить передмова-стаття «Як постав Грінченків словник» (1927)⁷⁶⁷ до 3-го видання «Словаря української мови» митця, в якій висвітлено історію створення цього славнозвісного твору. С. Єфремов також був автором передмови до 10-томного видання художніх творів Б. Грінченка, яке друкувалося у Харкові протягом 1926-1930 рр.

Чернігівський період життя Бориса Дмитровича доволі детально висвітлив український поет і педагог М. Чернявський у нарисі-спогадах «Кедр Ливана: спогади про Бориса Грінченка» (1918). Він порівняв Б. Грінченка з кедром, як символом дужого, непереможного духу, впевненості у тому, що він вистоїть у тяжкій і гнітючій атмосфері тогочасного Чернігова. Автор спогадів прагнув знайти відповідь на питання щодо коріння такої духовної сили й організації, притаманної Б. Грінченку, і висловив її так: «... повинність, ось той владарь, якому Грінченко посвятив життя своє. Свідомо зрікся він принад і осолод яснобарвного життя й присвятив себе єдиній меті послугам рідному народові»⁷⁶⁸.

Щодо створення інтерпретаційного образу Б. Грінченка у публікаціях цього другого періоду, зазначимо, що як і для першого періоду, характерним було яскраво позитивне, шанобливе відображення і його особи-громадського діяча, і зробленого ним у різних галузях літературної, просвітницької, національно-громадської діяльності.

⁷⁶⁶ Єфремов С. *Історія українського письменства*. Вид. 4-е, з одмінами й додатками. Т. 1. Київ; Ляйпціг: друкарня Шарфе у Вецлярі, 1924. С. 387.

⁷⁶⁷ Єфремов С. *Як постав Грінченків словник*. *Словник української мови*: в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. Київ: Горно, 1927. Т. 2. С. 5–24.

⁷⁶⁸ Чернявський М. *Кедр Ливана: спогади про Бориса Грінченка*. Херсон: Коопер. т-ва «Українська книгарня», 1918. С. 9.

Третій період у розвитку досліджень (1920–1950 роки)

Третій період у розвитку грінченкознавства умовно називаємо «радянським», оскільки він охоплює 1920–1950-і рр. У цей час поцінування здобутків просвітника починає набувати негативно-критичного забарвлення й ідеологічної критики, що виявлялося з одного боку у замовчуванні його діяльності і спадщини, а з іншого — у навішуванні ярлика «мілкобуржуазного націоналіста», а тому й викориненні Б. Грінченка з історії української культури, яке тривало понад тридцять років.

Варто наголосити, що такому ставленню до Б. Грінченка «посприяли» радикальні настрої ранньо-радянської розбудовчої епохи. Маємо на увазі 1920-і роки — період так званої «коренізації» та українізації у межах радянської політико-ідеологічної парадигми. В українській культурі це був час злету національного духу, час інтенсивного розвитку української гуманітарної думки, про що писав, наприклад, український педагог Г. Ващенко у праці «Український ренесанс ХХ ст.» (1956)⁷⁶⁹. Численні літературно-критичні праці, українська публіцистична література 1920-х років віддзеркалювали важливі проблеми українського націє- й культуротворення, пріоритетні на той час напрями розвитку українського літературного процесу і культурницьких пошуків.

У контексті грінченкознавства цікавим є 1923 р., коли з'явилася стаття ідеолога українського інтегрального націоналізму Д. Донцова «Криза нашої літератури»⁷⁷⁰, у якій автор стверджує, що у своєму розвитку українське художнє слово розколося на дві частини: активну й динамічну (Т. Шевченко і Леся Українка, І. Франко) та сентиментально-пасивну (П. Куліш, М. Старицький, Б. Грінченко, О. Олесь). Автор звинуватив представників другої групи у тому, що вони фактично змирилися зі своєю підлеглістю, підневільністю, «уярмленістю» російським царатом й замкнулися на почуттях суму, печалі й милосердя: «Коли хочемо перечислити головніші емоції,

⁷⁶⁹ Ващенко Г. Український ренесанс ХХ Століття. Торонто : на варті, 1953. 80 с.

⁷⁷⁰ Донцов Д. Криза нашої літератури. Дві літератури нашої доби. Репринт. відтворення видання 1958 р. Львів : Просвіта, 1991. С. 47–68.

які переважають в нашій письменстві, то серед них треба назвати: почуття суму, жалю і милосердя. Людина з волевою психікою коли бачить свій ідеал розбитим, реагує на це передовсім протестом — акцією. Ті ж, що бачать в життю тільки елемент півмертвої «краси» — тішаться нею, поки вона стоїть перед ними, і сумують за нею, коли щезає їм з очей. Там — горіння, тут — чадіння. Там — затиснуті кулаки, заповіт відплати над свіжою могилою приятеля, тут — безутішний розманіжуючий плач над нею. Тим плачем і плаче наша література. Скиглінням перейнята, вона ціла. Соціальна несправедливість, расова нерівність, особисте нещастя, національна катастрофа — на всі явища реагує українське письменство переважно жалем...»⁷⁷¹. Цим самим Д. Донцов розкритикував, у тому числі і діяльність Б. Грінченка, і поклав початок її необ'єктивної критики, наступні автори якої не брали до уваги обставини історико-політичного процесу (до 1917 р.) у всій їх повноті. Тобто Д. Донцов започаткував негацію надбань Б. Грінченка з позицій правого радикалізму.

Кардинальну переоцінку творчої спадщини Б. Грінченка розпочали й українські революційні письменники-модерністи 1920-х років, серед яких М. Хвильовий та його однодумці з Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Під час літературної дискусії 1925–1928 рр., у руслі політики «українізації», проголошеної VII з'їздом КП(б)У у квітні 1923 р., пройшло обговорення подальшої долі української культури та майбутнього української нації взагалі. Як констатує сучасний літературознавець Ю. Ковалів: «Дискусія сконцентрувала у собі енергію полемічних збурень на терені мистецтва й життя, напружила громадське сумління, порушила найсуттєвіші, найболючіші актуальні питання духовного життя на Україні»⁷⁷².

Пожвавлення культурно-мистецького життя у зазначений час зумовило необхідність звернення до «джерел», що потребувало рефлексії власної класичної української спадщини, її нове прочитання і «введення» у науковий і суспільний обіг. Ю. Ковалів доводить, що в осмисленні класичної спадщини виокремилися ідеологічний

⁷⁷¹ Там само. С. 54–55.

⁷⁷² Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши...» 20-і роки: літературні дискусії, полеміки : літ.-критич. ст. / упоряд. В. Г. Дончик ; ред. В. М. Чучко. Київ : Дніпро, 1991. С. 20.

підхід, пов'язаний із «класовою свідомістю» й завданнями «комуністичного будівництва», тобто відкидання усього того, що не відповідало класовому підходу, і модерний, який сповідували переважно представники модерністського оновлювально-конструктивного напрямку розвитку української культури. За обох підходів, вважає Ю. Ковалів, виникла необхідність звернення до культурницької діяльності й літературної творчості Б. Грінченка як визначної постаті українського культурного руху попередньої історичної доби⁷⁷³.

Видатний український письменник М. Зеров, аналізуючи культурний процес 1920-х років, репрезентував інший підхід у пошуках художнього модернізму — критичну переоцінку національної спадщини. Він не знаходив у творчості Б. Грінченка «шукання нових форм», що вважав найістотнішим для розвитку національної культури.

На нашу думку, у 1920-ті р. до спадщини діяча зверталися переважно у контексті його літературної, письменницької іпостасі⁷⁷⁴, і здебільшого — у критично-оцінному вимірі.

Додамо, що, наприклад, відомого літератора М. Хвильового у 1920-і роки турбувала загроза примітивізації української культури завдяки проникненню сільської «просвітянщини», уособленням якої було визнано діяльність громадської організації «Просвіта». Згадаємо, що саме Б. Грінченко був ініціатором її створення 1906 р. М. Хвильовий вважав, що загальне піднесення української літератури й культури до самостійного рівня й виявлення всієї повноти творчих потенцій, можливе завдяки подоланню «етнографічного провінціалізму», репрезентантом якого вважав Б. Грінченка та його послідовників⁷⁷⁵. Отже і те у спадщині Б. Грінченка, що з погляду сьогодення безперечно становить вагомий внесок у ствердження українського народу як самобутньої талановитої нації, в епоху революційного радикалізму поціновувалося як «етнопровінциалізм», який потребує подолання.

⁷⁷³ Там само. С. 23.

⁷⁷⁴ Зеров М. До джерел : іст.-літ. та крит. ст. Краків; Львів : Укр. вид-во, 1943. С. 255–256.

⁷⁷⁵ Хвильовий М. Камо грядеши: памфлети. Харків : Літ.-книгарня «Книгоспілки», 1925. С. 18.

Повертаючись до дослідження Ю. Коваліва, пристаємо до його думки, що критики зазнавала й творчість Б. Грінченка, і його просвітницька діяльність насамперед за «селянську обмеженість». Самого Б. Грінченка називали «тенденційним просвітянином, провінціалом, який не здатен цінувати красу форми»⁷⁷⁶. Закиди щодо провінційного рівня поезії Б. Грінченка наявні також і в роботі відомого українського літературознавця Ю. Шевельова «Стилі сучасної української літератури на еміграції» (1946), написаній в еміграції⁷⁷⁷.

Парадокси оцінювання Б. Грінченка і його діяльності в історії грінченкознавства радянської доби полягають у тому, що нове пролетарське мистецтво, як і культура загалом, мислилися як мистецтво праці, оспівування величі її досягнень. Тому сам Б. Грінченко і його творча спадщина виявилися малопридатними для такої нової пролетарської української культури.

Поступово ім'я Б. Грінченка почали згадувати нечасто, а творчість залишалася незапитуваною, випадала з історіографічного потоку, оскільки радянська історіографія після 1929–1930 рр. уникала тем, пов'язаних з питаннями національного відродження України (друга половина XIX — до 1920 р.), якому активно посприяв Б. Грінченко як учасник національного руху української інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст. Як зазначив академік О. Білецький у статті «Література доби імперіалізму і пролетарської революції (кінець XIX — початок XX ст.)» (1955), його доробок почали трактувати, як «націоналістичний та шкідливий для нового ладу»⁷⁷⁸. Попри це академік-літературознавець віддає належне Б. Грінченку як громадському діячу, літературному критику. О. Білецький відзначає заслуги просвітника у контексті етнографічної та видавничої діяльності, особливо чернігівського періоду⁷⁷⁹.

⁷⁷⁶ Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши...» 20-і роки: літературні дискусії, полеміки : літ.-критич. ст. / упоряд. В. Г. Дончик ; ред. В. М. Чучко. Київ : Дніпро, 1991. С. 19–23.

⁷⁷⁷ Шевельов Ю. [В.]. Стилі сучасної української літератури на еміграції. МУР. 1946. Ч. 1. С. 69.

⁷⁷⁸ Білецький О. Література доби імперіалізму і пролетарської революції (кінець XIX — початок XX ст.). *Історія української літератури* : у 2 т. / Акад. наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 2: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). С. 593.

⁷⁷⁹ Там само. С. 242.

Однією з перших робіт, яка посприяла поширенню критичного ганьблення Б. Грінченка, була стаття літературознавця В. Коряка «Літературна дискусія» (1928), у якій Б. Грінченка названо ідеологом «войовничого націоналізму», «аполітичним культурником, з народницьким душком»⁷⁸⁰. Б. Грінченка охарактеризовано як особистість, у якої поряд з такими просвітянськими чеснотами, як «демократизм, гуманізм, народолюбство», характерно присутніми є «міщанська обмеженість і аполітичність, культуртрегерство»⁷⁸¹. А в іншій книжці В. Коряка «Українська література: конспект» (1928), написаній «з позиції вульгарного соціологізму» (автор цієї думки — академік О. Білецький)⁷⁸² (вона призначалася для студентів вищих закладів освіти як довідник з деяких питань літератури), на імені Бориса Дмитровича було поставлене тавро «речник зоологічного націоналізму»⁷⁸³.

Досить детально причини нищівної критики, спрямованої проти постаті Б. Грінченка, вже у 1960–1990-і роки розглянув провідний дослідник його творчої спадщини письменник А. Погрібний. Він писав (1988): «Щоб зрозуміти причини навально-знищувального шквалу, спрямованого на постать Б. Грінченка, не зайве згадати такий факт. У своїй «Історії українського письменства (1919. Т. 2) С. Єфремов, трактуючи цього літератора, з котрим у 1900-і роки був близько знайомий, як «найвизначнішу постать серед літературного покоління 80-х років», зронив фразу, що згодом не могла не привернути до себе уваги тих, які прагли «пильнувати»: «Ім'я Грінченка для нас стало... стягом». Настане 1929 рік, завирюють пристрасті довкола сфабрикованого процесу над так званою «Спілкою визволення України» (заслуженого академіка оголосять одним із її керівників) — і саме в розпалі викриття «злочинств» Союзу визво-

⁷⁸⁰ Коряк В. Нарис історії української літератури: література передбуржуазна. Харків: ДВУ, 1925. С. 7.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Білецький О. Література післявоєнного періоду (1946–1956). Літературознавство і критика. *Історія української літератури*: у 2 т. / Акад. наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 2: Радянська література. С. 446.

⁷⁸³ Коряк В. Українська література: конспект. Харків: Держ. вид-во України, 1928. С. 99.

лення України (СВУ) та С. Єфремова згадають і про рекламаний «стяг» — про Б. Грінченка... Стяг — націоналістичний! — належало зірвати й затоптати, що з брутальною запопадливістю і було зроблено»⁷⁸⁴. Таким чином, у радянський період досліджень з грінченкознавства поступово дійшло до викорінення імені Бориса Грінченка з історії української культури, літератури, педагогічної думки. Його твори не видавали, припинилося вивчення його творчості у вищій і середній школі.

Незважаючи на окреслені підходи до характеристики особи і здобутків Б. Грінченка, що сформувалися протягом 1920-х років, 1929 р. виходить праця директора Київської Першої зразкової трудової семирічної школи імені Т. Шевченка Володимира Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка»⁷⁸⁵. Чималий за обсягом (77 сторінок) нарис був присвячений виключно педагогічному аспекту спадщини діяча. На нашу думку, це одна з найгрунтовніших публікацій з педагогічного грінченкознавства не лише 1920-х років, а й донині. Вона також стала своєрідним підсумком розвитку історіографії праць про Б. Грінченка на кінець 1920-х років.

Окрім аналізу творів Б. Грінченка, В. Дурдуківський використав деякі матеріали з особистого архіву педагога, рукописи споминів його дружини «Школи, де вчителював Борис Грінченко» (1922), усі значущі публікації, які по яча побачили світ протягом 1910–1920-х років. Автори більшості цих публікацій, зокрема нарисів у збірнику «Над могилою Бориса Грінченка» (1910), статей у журналі «Світло» (1911–1912) тощо, основувалися на власних спогадах і на свідченнях тих, хто особисто знав Бориса Дмитровича. Тому В. Дурдуківський справедливо зазначав, що хоча у таких матеріалах можна знайти чимало цікавих фактів, проте «все це ще не перевірено, критично не оцінено, не систематизовано» і «наукового опрацювання життя й діяльності Грінченка ще й не розпочато»⁷⁸⁶. Твір В. Дурдуківського — ґрунтовне дослідження, де позитивно поціновано педагогічну

⁷⁸⁴ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 21–22.

⁷⁸⁵ Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. *Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 97*: Праці наук.-пед. комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 1–77.

⁷⁸⁶ Там само. С. 4.

спадщину Б. Грінченка, у якому науково і системно розкрито життя Б. Грінченка у контексті його відданої українському народові педагогічної діяльності.

Варто зауважити, що В. Дурдуківський був особисто добре знайомий з Б. Грінченком. Понад це, саме Борис Дмитрович, старший на 11 років за В. Дурдуківського, відіграв значну роль у формуванні його світогляду: «ніхто на мене не мав такого великого впливу, як Б. Грінченко... він не тільки поглибив мої національні переконання, не тільки надав їм сили, не тільки навчив мене працювати й розуміти свої національні обов'язки, але й багато дав мені безпосередньо, як учителеві, дав мені зрозуміти всю велику вагу національної освіти й національного моменту в освіті»⁷⁸⁷.

Разом з Б. Грінченком В. Дурдуківський брав активну участь, зокрема, у створенні київської організації «Просвіта» (1906), заснуванні Всеукраїнської спілки вчителів і діячів освіти (1906), у проведенні інших громадських заходів, проте у своїй праці «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» він не спокусився на особисті спомини, а лишився у межах наукового дослідження, дотримуючись наукової об'єктивності.

У контексті зміни суспільно-політичної ситуації на теренах вже Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) літературний критик Л. Смілянський у праці «Борис Грінченко: критично-біографічний нарис» (1930) пояснював, що процес «заглиблення марксистської методології в літературознавство» відзначався неоднозначністю й суперечливістю⁷⁸⁸. Попри ідеологічну кон'юнктуру, автор вимушений визнати, що лише Т. Шевченко мав таку популярність серед читацьких мас, особливо селянських, як Б. Грінченко на початку революції 1917 р. й у 1918–1919 рр.⁷⁸⁹ Образ орача, хлібороба, на думку Л. Смілянського, перетворюється у Б. Грінченка на величний символ культурного робітника в селянській Україні, який мріє про ідеал, що зветься воля. Поряд із цим автор стверджує,

⁷⁸⁷ Даниленко В. Володимир Дурдуківський — педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). Київ : Ніка-Центр, 2000. С. 12.

⁷⁸⁸ Смілянський Л. Борис Грінченко : критично-біографіч. нарис / за ред. Я. Савченка. Київ; Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 3.

⁷⁸⁹ Там само. С. 3–4.

що Б. Грінченко був виразником інтересів націоналістично налаштованої буржуазії, основним завданням якої після революції 1917 р. стало національна самостійність⁷⁹⁰.

У третій, умовно виокремлений період розвитку грінченкознавства, ми також виявляємо й амбівалентність в оцінках Б. Грінченка, характерну, наприклад, для підходу С. Рудниченка, який у праці «Борис Грінченко. Популярно-критичний нарис» (1931) назвав його організатором і натхненником руху культурницького народництва чи «культурного, народницького гуманізму»⁷⁹¹. Водночас у річищі більшовицької ідеології автор звинувачує Б. Грінченка у ворожому ставленні до революційного руху, а його ідею про необхідність єднання української інтелігенції з селянством пояснює бажанням відвернути селян від революційної боротьби й використати задля здійснення ідеалів української буржуазії. Загальний висновок С. Рудниченка вражає своєю ідеологічною заангажованістю, але цілком пояснює подальше вкорінення негативного ставлення у часи радянської влади й до творчості письменника, і до його просвітницької діяльності: «... Ідеологічно-художній комплекс Грінченкової творчості для нас шкідливий, бо він підсилює й зміцнює ворожу нам ідеологію, ідеалістичне народолюбство, буржуазний демократизм та «аполітичність» — замість класової боротьби, войовничий націоналізм — замість пролетарського інтернаціоналізму, затушковуючи непримирненні класові противенства — ось конкретний зміст ідеологічно-художнього комплексу Грінченкової творчості. Вся шкідливість просвітництва, у тому, що воно дбає про інтереси «всієї нації», «нації без класу»⁷⁹². Зокрема, автор вважає, що Борис Дмитрович не сповідував класовий підхід, а «обстоював інтереси українського глитая й міського тупоголового міщанина»⁷⁹³.

Після публікації цієї праці С. Рудниченка настають фактично десятиліття повного забуття Б. Грінченка. Це підтверджують й слова академіка О. Білецького, який, обмірковуючи трагічну долю творчої

⁷⁹⁰ Там само.

⁷⁹¹ Рудниченко С. Борис Грінченко: популярно-критичний нарис. Харків : Література і мистецтво, 1931. С. 10.

⁷⁹² Там само. С. 66–67.

⁷⁹³ Там само. С. 67.

спадщини письменника, писав (вже у 1955 р.), що після піднесення на недосяжну висоту, «Б. Грінченко був перетворений не тільки в нікчемність, а й нікчемність шкідливу і, по суті, перестав існувати як явище в історії української літератури»⁷⁹⁴. Додамо, що в академічному виданні «Історія української літератури» (1955 р.)⁷⁹⁵, де відповідно до історичного часу створено персоналізований пантеон української літератури «дожовтневого й післяжовтневого періоду» (характерне для радянської історії вживання періодизації: жовтневий (відлік від жовтневої революції 1917 р. — прим. авт.), місця Б. Грінченку взагалі не знайшлося, оскільки він не вписувався у радянський, класово й ідеологічно заангажований канон.

Зауважимо публікації упродовж третього періоду поодиноких спроб-згадувань спадщини Б. Грінченка, відтворення об'єктивної характеристики деяких аспектів його багатогранної діяльності чи спогадів про діяча, які побачили світ упродовж 1937–1945 рр. Це перевидання «Словаря» Б. Грінченка (1937)⁷⁹⁶, листування Б. Грінченка із культурними діячами тих часів, відображених в статтях Є. Кирилюка «Листи Кропивницького до Грінченка» (1940)⁷⁹⁷, О. Кісельова «Листи П. Грабовського до Б. Грінченка» (1940)⁷⁹⁸, І. Сенченка «Нові документи Б. Грінченка» (1945)⁷⁹⁹ та «Нові документи про І. Карпен-

⁷⁹⁴ Білецький О. Література доби імперіалізму і пролетарської революції (кінець XIX — початок XX ст.). *Історія української літератури*: у 2 т. / Акад. наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 1: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). С. 591.

⁷⁹⁵ Історія української літератури: у 2-х томах / Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол. 1-го тому: О. І. Білецький (голова) та ін. — Київ: вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 1 Дожовтнева література. — 731 с.; Історія української літератури: у 2-х томах / Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол. 2 тома: О. І. Білецький (голова) та ін. — Київ: вид-во Акад. наук УРСР, 1955. Т. 2 Радянська література. — 879 с.

⁷⁹⁶ Грінченко Б. Словник української мови. Т. 1: А–Ж / за ред. А. А. Хвилі. Київ: Соцеквидав України, 1937. 501 с.

⁷⁹⁷ Кирилюк Є. Листи Кропивницького до Грінченка. *Театр*. 1940. № 8. С. 22–28; № 9. С. 19–22.

⁷⁹⁸ Кісельов О. Листи П. Грабовського до Б. Грінченка. *Радянське літературознавство*. 1940. № 5/6. С. 231–293.

⁷⁹⁹ Сенченко І. Нові документи Б. Грінченка. *Україна*. 1945. № 7–8. С. 33.

ко-Карого та Б. Грінченка» (1945)⁸⁰⁰, а також статті-спогади про діяча Є. Кирилюка «Борис Грінченко» (1943)⁸⁰¹, І. Єрофеева «Із спогадів про Б. Грінченка» (1945)⁸⁰².

1937 р. за редакцією комуністичного діяча А. Хвилі було видано «Словарь» Б. Грінченка за назвою «Словник української мови»⁸⁰³. У цьому виданні зняли «Передмову» Б. Грінченка, а з алфавіту словника зникла «крамольна, політично незріла» (автор такого визначення — В. Яременко)⁸⁰⁴ літера «Г», а м'який знак поставили після букви «Я», а не після букви «Щ», як у Б. Грінченка. Проте у передмові А. Хвиля констатував, що видання «Словаря» Б. Грінченка «посідає визначне місце в історії розвитку української мови. Подібно до «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля «Словник української мови», упорядкований Б. Грінченком, є найбільш з виданих до цього часу українських словників»⁸⁰⁵. І далі продовжував так: «За роки революції, переможного будівництва соціалізму, українська мова збагатилася, стала могутньою зброєю в будівництві комунізму. Тільки за часів Радянської влади — вільно і радісно лунає могутнє слово українського звільненого народу. В будівництві української радянської культури, ми, виконуючи вчення Леніна — Сталіна, використовуємо культурну спадщину минулих поколінь. Серед таких культурних здобутків є й «Словник української мови». Зрозуміло, що і зараз цей словник має велику цінність»⁸⁰⁶.

Не можна оминати увагою журнальну статтю українського літературознавця Є. Кирилюка «Борис Грінченко» (1943), присвячену 80-річчю від дня народження Бориса Грінченка, де на-

⁸⁰⁰ Сенченко І. Нові документи про І. Карпенко-Карого та Б. Грінченка. *Україна*. 1945. № 6. С. 35.

⁸⁰¹ Кирилюк Є. Борис Грінченко. *Література і мистецтво*. 1943. № 17.

⁸⁰² Єрофеев І. із спогадів про Б. Грінченка. *Україна*. 1945. № 7. С. 95–101.

⁸⁰³ Грінченко Б. Словник української мови. Т. 1: А–Ж / за ред. А. А. Хвилі. Київ: Соцеквидав України, 1937. 501 с.

⁸⁰⁴ Яременко В. До Бориса Грінченка по «достиглий овоч». *Слово Просвіти*. 2020. № 28–29 (1080–1081). 23–29 лип. С. 8.

⁸⁰⁵ Хвиля А. До нового видання «Словника української мови». *Словник української мови* / Б. Грінченко; за ред. А. А. Хвилі. Київ: Соцеквидав України, 1937. Т. 1: А–Ж. С. 5.

⁸⁰⁶ Там само. С. 6.

голошено на необхідності переглянути ставлення до діяча, який мав би посісти належне місце в історії української літератури⁸⁰⁷. Автор статті зазначив, що твори письменника не перевидувалися і не вивчалися ані в середній, ані у вищій школі, визначив актуальні виклики новітньому грінченкознавству: наукове вивчення, популяризація та перевидання творів літератора. Однак почин Є. Кирилюка так і не дістав належної підтримки серед тогочасних діячів культури.

Виокремимо також публікації 1924 — 1950-х років у формі історіографічних оглядів чи статей в енциклопедіях, які друкувалися за межами України представниками української діаспори у Німеччині, США, Канаді, Аргентині — С. Сірополка «Борис Грінченко — як культурно-просвітний діяч» (1924)⁸⁰⁸, В. Радзиковича «Проти хвиль. Борис Грінченко» (1947)⁸⁰⁹, З. Кузеля та П. Одарченка «Історія української етнографії» (1949)⁸¹⁰, І. Огієнка «Грінченківка, Київський правопис 1908 року» (1950)⁸¹¹, Є. Онацького «Грінченко Борис» (1958)⁸¹². У цих дописах науковці наводили чимало нових фактів, які засвідчували, що Б. Грінченко уславився серед своїх сучасників як «людина невтомної праці — вчитель, публіцист, етнограф, фольклорист, видавець, популяризатор»⁸¹³. Науковці наголошували на необхідності перегляду оцінок щодо його творчої спадщини⁸¹⁴.

⁸⁰⁷ Кирилюк Є. Борис Грінченко. *Література і мистецтво*. 1943. № 17.

⁸⁰⁸ Сірополко С. Борис Грінченко як культурно-просвітний діяч: з нагоди 15-літньої річниці з дня його смерті. *Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1925*. Львів, 1924. С. 66–73.

⁸⁰⁹ Радзикович В. Проти хвиль. Борис Грінченко. *Історія української літератури*. Мюнхен : Українське видавниче т-во «Вернигора», 1947. Т. 2: Нова доба. С. 104–105.

⁸¹⁰ Кузеля З., Одарченко П. *Історія української етнографії*. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 184–194.

⁸¹¹ Огієнко І. Грінченківка, Київський правопис 1908 року. *Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик*. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004. С. 356–357.

⁸¹² Онацький Є. Грінченко Борис. *Українська мала енциклопедія* : в 12 т. Буенос-Айрес : Друкарня «Чемпіон», 1958. Т. 2: Літери В-Г. С. 281–282.

⁸¹³ Єрофеев І. із спогадів про Б. Грінченка. *Україна*. 1945. № 7. С. 95.

⁸¹⁴ Дорошенко Д. *Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914)*. Вінніпег : Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. С. 3.

Український громадський діяч і педагог С. Сірополко у статті «Борис Грінченко — як культурно-просвітний діяч» (1924), написаній в еміграції з нагоди 15-ої річниці від дня смерті Б. Грінченка, відзначив неможливість висвітлити всю різноманітну діяльність одного з кращих, як він вважає, синів України, але одним із перших ставив собі за мету проаналізувати культурно-просвітню діяльність Б. Грінченка в контексті його життєвого шляху⁸¹⁵.

Свою співпрацю та дружбу з Борисом Грінченком відомий політичний діяч Д. Дорошенко розлого описав у своїх канадських мемуарах «Мої спомини про давнє-минуле» (1949)⁸¹⁶. Не дивлячись на деякі розбіжності у політичних поглядах, Д. Дорошенко дуже цінував Б. Грінченка як політика і національного лідера і вважав, що якби не дочасна смерть, він міг би посісти посаду в українському уряді. Д. Дорошенко як автор історії України вписав у неї й ім'я Бориса Грінченка, підкресливши його роль в українському національному русі.

Четвертий період у розвитку досліджень (1960–1990 роки)

Четвертий період у розвитку грінченкознавства пов'язуємо з часом ідеологічної відлиги в СРСР. На цей час припадає чергова переоцінка творчої спадщини й постаті Б. Грінченка. Українське шістдесятництво реалізувало себе насамперед у формі відродження національно орієнтованого культурництва й просвітництва⁸¹⁷. Діяльність шістдесятників в Україні була ідейно суголосною діяльності Б. Грінченка, й тому зовсім не випадково у цей час виникла і зростала зацікавленість його творчою спадщиною.

⁸¹⁵ Сірополко С. Борис Грінченко як культурно-просвітний діяч: з нагоди 15-літньої річниці з дня його смерті. *Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1925*. Львів, 1924. С. 66–73.

⁸¹⁶ Дорошенко Д. *Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914)*. Вінніпег : Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. 167 с.

⁸¹⁷ Погрібний А. *Борис Грінченко. Нарис життя і творчості*. Київ : Дніпро, 1988. С. 23–24.

Об'єктивно реконструюючи розгортання/занепад грінченкознавства, перші паростки поступового зростання звернень до творчості Б. Грінченка фіксуємо з другої половини 1950-х рр., коли посилюється інтерес до української фольклористики у контексті чого історія України, українська література та українська етнографія, стають предметом висвітлення, зокрема діяльність багатьох представників української інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст.

1958 р. ще раз у радянський час перевидали «Словарь української мови»⁸¹⁸, а в 1963 р. видали два томи художніх творів Б. Грінченка⁸¹⁹.

Повернення імені педагога, письменника і громадського діяча Б. Грінченка до українського культурного простору пов'язуємо з відзначенням 1963 р. 100-річчя від дня народження Б. Грінченка. У цей час було надруковано низку розвідок, приурочених до ювілейної дати:

— про особу і діяльність Бориса Грінченка (В. Яременка «Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження)» (1963)⁸²⁰; О. Білецького «Грінченко Борис Дмитрович» (1963)⁸²¹; В. Чорновіла «Невтомний орач» (1963)⁸²², «Жадання пути розбивати: Борис Грінченко» (1963)⁸²³, «Борис Грінченко на ниві народної освіти» (1963)⁸²⁴, «[Хви-

⁸¹⁸ Словарь української мови : у 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; з передмовою М. Т. Рильського, М. П. Бажана, О. І. Білецького, І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, В. С. Ільїна. Репринт. вид. 1958 р.–1959 р. з оригіналу 1907 р.–1909 р. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958-1959. Т. I-IV. 2184 с.

⁸¹⁹ Грінченко Борис. Твори в двох томах Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. 604+592 с.

⁸²⁰ Яременко В. Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження). *Укр. мова і літ. в школі*. 1963. № 10. С. 16–25.

⁸²¹ Білецький О. Грінченко Борис Дмитрович. Українські письменники : біо-бібліографічний словник : у 5 т. / Ред. кол.: О. І. Білецький (голова) та ін. Київ : Дніпро, 1963. Т. 2: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). С. 242–275.

⁸²² Чорновіл В. Невтомний орач. *Київська зоря*. 1963. 3 груд.

⁸²³ Чорновіл В. Жадання пути розбивати: Борис Грінченко. *Літературна Україна*. 1963. (Грудень).

⁸²⁴ Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти. *Радянська школа*. 1963. № 12.

ля за хвилию]: Телесценарій про Б. Грінченка» (1963)⁸²⁵; В. Шаяна «Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди ст. з дня його народження)» (1963)⁸²⁶; Л. Сахна «Від вогню в огонь» (1968)⁸²⁷, «До питання про еволюцію світогляду Б. Грінченка» (1969)⁸²⁸;

— про літературні твори Б. Грінченка (Г. Гриценка «Буквар Б. Грінченка» (1960)⁸²⁹; І. Пільгука «Класична спадщина Бориса Грінченка» (1963)⁸³⁰; В. Чорновіла «Вперше після перерви: Рецензія на двотомник творів Б. Грінченка» (1964)⁸³¹, «Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка» (1967)⁸³²; А. Погрібного «Дружба велетнів: [Б. Грінченко та І. Франко]» (1967)⁸³³, «Дещо про Бориса Грінченка» (1967)⁸³⁴;

— про «Словарь» Б. Грінченка (М. Пилинського «З історії розвитку української лексикографії: Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка» (1962)⁸³⁵) та ін.

⁸²⁵ Чорновіл В. [Хвиля за хвилию]: Телесценарій про Б. Грінченка. *Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори* : в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл ; відп. ред. М. Коцюбинська. Київ : Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 84–99.

⁸²⁶ Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди ст. з дня його народження). *Визвольний шлях*. Лондон : Укр. видав. спілка, 1963. Річник 10, кн. 11–12. С. 1287–1303.

⁸²⁷ Сахно Л. Від вогню вогонь. *Вітчизна*. 1968. № 11.

⁸²⁸ Сахно Л. До питання про еволюцію світогляду Б. Грінченка. *Питання майстерності*. Дніпропетровськ, 1969. Вип. 1. С. 33–34.

⁸²⁹ Гриценко Г. Буквар Б. Грінченка. *Українська мова в школі*. 1960. № 1. С. 59–62.

⁸³⁰ Пільгук І. Класична спадщина Бориса Грінченка. *Грінченко Б. Твори* : в 2 т. Київ : АН УРСР, 1963. Т. 1. С. 5–44 (V-XLIII).

⁸³¹ Чорновіл В. Вперше після перерви: Рецензія на двотомник творів Б. Грінченка. *Прапор*. 1964. № 6.

⁸³² Чорновіл В. Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка. *Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори* : в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл ; відп. ред. М. Коцюбинська. Київ : Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 100–120.

⁸³³ Погрібний А. Дружба велетнів: [Б. Грінченко та І. Франко]. *Вітчизна*. 1967. № 2. С. 164–173.

⁸³⁴ Погрібний А. Дещо про Бориса Грінченка. *Прапор*. 1967. № 10. С. 102.

⁸³⁵ Пилинський М. З історії розвитку української лексикографії: Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка. *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1962. Вип. 1. С. 3–28.

На цей час припадає й написання перших дисертаційних робіт В. Яременка «Борис Грінченко. Проза» (1969)⁸³⁶ та А. Погрібного «Ідейно-естетичні позиції Бориса Грінченка в літературо-критичній боротьбі кінця XIX — початку XX ст.» (1970)⁸³⁷.

Проте ці публікації і дослідження мали локально-вибірковий характер, бо спрямовувалися на аналіз і розкриття літературно-публіцистичних особливостей творів Б. Грінченка або складників його культурницької діяльності. Були серед публікацій і статті або й замітки науково-популярного характеру про життя і діяльність Б. Грінченка, які, на думку видатного громадського діяча В'ячеслава Чорновіла, однак відіграли важливу роль, бо посприяли тому, що було «поновлено благородний образ фольклориста, письменника, педагога», який збережеться в пам'яті нащадків⁸³⁸.

Зауважимо, що саме на четвертий період в історії грінченкознавства припадає зростання інтересу до постаті, культурно-просвітньої і літературної спадщини Б. Грінченка і самого В. Чорновіла, одного з видатних українських шістдесятників, а згодом керівника українського правозахисного й національного «Руху». Про це засвідчено у його публікаціях⁸³⁹. Можливо, звернення до постаті Б. Грінченка було пов'язане зі збігом життєвих проблем, які поставали як перед Б. Грінченком, так і перед В. Чорновілом. У його працях наявний

⁸³⁶ Яременко В. Борис Грінченко. Проза: автореф. дис. ... філол. наук: спец. 10.642 — «Література народів СРСР — Українська література». Київ, 1969. 26 с.

⁸³⁷ Погрібной А. Идейно-эстетические позиции Бориса Гринченко в литературно-критической борьбе конца XIX — начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.642 «Література народів СРСР — Українська література». Київ, 1970. 16 с.

⁸³⁸ Чорновіл В. Невтомний орач. Київська зоря. 1963. 3 груд. С. 1.

⁸³⁹ Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти. *Радянська школа*. 1963. № 12.; Чорновіл В. Вперше після перерви: Рецензія на двотомник творів Б. Грінченка. *Прапор*. 1964. № 6.; Чорновіл В. Жадання пути розвивати: Борис Грінченко. *Літературна Україна*. 1963. (Грудень); Чорновіл В. Невтомний орач. *Київська зоря*. 1963. 3 груд.; Чорновіл В. Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка. *Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори*: в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл; відп. ред. М. Коцюбинська. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 100–120.; Чорновіл В. [Хвиля за хвилею]: Телесценарій про Б. Грінченка. *Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори*: в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл; відп. ред. М. Коцюбинська. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 84–99.

аналіз тогочасного стану досліджень з грінченкознавства, окреслено основні напрями подальших наукових студій⁸⁴⁰.

Також на четвертий період розвитку грінченкознавства припадає зарубіжне видання у суспільно-політичному й літературному віснику «Визвольний шлях» (Лондон) статті професора В. Шаяна «Життя і творчість Бориса Грінченка» (1963) з нагоди 100-ліття від дня народження діяча. Автор стверджує, що Б. Грінченко був українським націоналістом у його позитивному сенсі, тобто як людини, що палко бажала волі власному народу і все для цього робила⁸⁴¹.

Політична ситуація наступних років (1970–1980-і роки) не сприяла активізації повернення Б. Грінченка до науково-культурного ужитку українського суспільства. Хоча, наприклад, у навчальному посібнику з історії української педагогіки (1973)⁸⁴² наведено позитивну оцінку його педагогічної спадщини, його внеску у справу боротьби за освіту українського народу, за навчання рідною мовою. Однак у ті роки згадані ідеї Б. Грінченка не визнавалися надзвичайно значущими в Україні, де відбувалася постійна русифікація освіти. На думку А. Погрібного, одного із найглибших українських дослідників творчості Б. Грінченка у 1960–1980 рр., «...те плідне, що було досягнуто в 60-ті роки, не набуло свого очікуваного розвитку: доба застою змусила дослідників «забути» про Б. Грінченка»⁸⁴³.

Проте аналізуючи історіографію з грінченкознавства 1970-х років, варто згадати праці дослідників, які зверталися до спадщини Б. Грінченка і висвітлювали такі аспекти його діяльності:

— питання, пов'язані з етнографічно-фольклористичними студіями (В. Скрипки «Народознавчі праці В. Кравченка. Народна творчість та етнографія» (1970)⁸⁴⁴, М. Шубравського «Життя, фоль-

⁸⁴⁰ Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти. *Радянська школа*. 1963. № 12.

⁸⁴¹ Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди ст. з дня його народження). *Визвольний шлях*. Лондон: Укр. видав. спілка, 1963. Річник 10, кн. 11–12. С. 1287.

⁸⁴² Гриценко М. Історія педагогіки: посібник для студентів педагогічних інститутів. Київ: Вища школа, 1973. 448 с.

⁸⁴³ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 24.

⁸⁴⁴ Скрипка В. Народознавчі праці В. Кравченка. *Народна творчість та етнографія*. 1970. № 6. С. 54–57.

клористично-етнографічна діяльність» (1972)⁸⁴⁵, Б. Кирдана «Збирачі народної поезії. З історії української фольклористики XIX ст. («Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в.») (1974)⁸⁴⁶, О. Дея «Сторінки з історії української фольклористики» (1975)⁸⁴⁷, А. Добрянського «Грінченко Б. із весняних сонетів» (1976)⁸⁴⁸;

— видавничу діяльність Б. Грінченка (І. Березовського «Серійні видання українського фольклору» (1974)⁸⁴⁹;

— спілкування Б. Грінченка з діячами культурно-літературного руху (А. Погрібного «Грінченко про російську літературу: 3 літопису єднання» (1970)⁸⁵⁰, «До взаємин Б. Грінченка з М. Павликом» (1970)⁸⁵¹, «Шевченкова творчість в оцінці Б. Грінченка» (1970)⁸⁵², Г. Марахового «Про автора «Опыта южнорусского словаря»: з дод. невідомих листів К. Шейковського до Б. Грінченка» (1970)⁸⁵³).

Згадані праці можна характеризувати переважно як публікації з узагальнювальними відомостями про життя і творчість Б. Грінченка, а інформація про діяльність Б. Грінченка в галузі вивчення і популяризації народної культури українців подавалася у контексті

⁸⁴⁵ Шубравська М., Яворницький Д. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ: Наукова думка, 1972. 253 с.

⁸⁴⁶ Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. / Отв. ред. В. М. Гацук. АН СССР; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. Москва: Наука, 1974. 280 с.

⁸⁴⁷ Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. Київ: Наукова думка, 1975. 271 с.

⁸⁴⁸ Добрянський А. Грінченко Б. із весняних сонетів. *Український сонет*: антологія / редкол.: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський, М. Л. Нагнибіда, Л. М. Новиченко [та ін.], упоряд., вступ. ст., прим. А. Добрянського, худож. В. А. Кононенко. Київ: Радянський письменник, 1976. С. 55–57.

⁸⁴⁹ Березовський І. Серійні видання українського фольклору. *Народна творчість та етнографія*. 1974. № 2. С. 63–69.

⁸⁵⁰ Погрібний А. Грінченко про російську літературу: 3 літопису єднання. *Прапор*. 1970. № 7. С. 64–73.

⁸⁵¹ Погрібний А. До взаємин Б. Грінченка з М. Павликом. *Радянське літературознавство*. 1970. № 5. С. 71–77.

⁸⁵² Погрібний А. Шевченкова творчість в оцінці Б. Грінченка. *Радянське літературознавство*. 1970. № 9. С. 45–55.

⁸⁵³ Марахов Г. Про автора «Опыта южнорусского словаря»: з дод. невідомих листів К. Шейковського до Б. Грінченка. *Вісник АН УРСР*. 1970. № 5. С. 102–107.

життя і діяльності інших відомих особистостей того історичного періоду.

Нові можливості щодо повернення до вивчення творчої й педагогічно-просвітницької спадщини Б. Грінченка настали в Україні з часом горбачовської «перебудови» (з середини 1980-х рр.), що спричинило нові наукові гуманітарні дискусії й спонукало до ґрунтовного й різнобічного вивчення історії України другої половини XIX — початку XX ст., суспільно-громадського оточення митця, поглибленого аналізу його доробку. Розпочалися нові дослідженні спадщини Б. Грінченка, бо з'явилися необхідні умови для нових за методологічним та ідейним змістом наукових досліджень.

Так, у грудні 1988 р. відзначали 125-річчя від дня народження Б. Грінченка, з нагоди чого було проведено Республіканську науково-практичну конференцію (Ворошиловград, 1988) і видано збірник дописів його учасників⁸⁵⁴. У цей час періодична преса рясніла численними публікаціями:

— ювілейні (оглядово-описові) статті до 125-річчя з дня народження Б. Грінченка (С. Козак «Більше працював, ніж жив» (1988)⁸⁵⁵, В. Каспрука «Чи він народу вірний син...» (1988)⁸⁵⁶, П. Лисюка «Він жив для народу» (1988)⁸⁵⁷, В. Погребеника «Мое діло не вмре...» (1988)⁸⁵⁸, С. Процюка «Більше працював, ніж жив...» (До 125-річчя з дня народження Бориса Грінченка) (1988)⁸⁵⁹;

— статті, які присвячено деталізації біографії і діяльності Б. Грінченка (Ю. Коцюбинського «Житиме серед нащадків: до творчих та дружніх взаємин Б.Д. Грінченка та М.М. Коцюбинського» (1988)⁸⁶⁰, А. Погрібного «Листування Б. Грінченка з І. Франком»

⁸⁵⁴ Борис Грінченко. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного укр. письменника, вченого, громадського діяча (г. Ворошиловград, 1–3 грудня 1988). 176 с.

⁸⁵⁵ Козак С. «Більше працював, ніж жив». *Літературна Україна*. 1988. № 52. С. 2.

⁸⁵⁶ Каспрук А. «Чи він народу вірний син...». *Молодь України*. 1988. 8 груд.

⁸⁵⁷ Лисюк П. Він жив для народу. *Сільські вісті*. 1988. 9 груд.

⁸⁵⁸ Погребеник В. «Мое діло не вмре...». *Радянська освіта*. 1988. 9 груд.

⁸⁵⁹ Процюк С. «Більше працював, ніж жив...» (До 125-річчя з дня народження Бориса Грінченка). *Українська мова і література в школі*. 1988. № 12. С. 3–6.

⁸⁶⁰ Коцюбинський Ю. Житиме серед нащадків: до творчих та дружніх взаємин Б. Д. Грінченка та М. М. Коцюбинського. *Деснянська правда*. 1988. 9 груд.

(1988)⁸⁶¹, В. Шевчука «Повернення Б. Грінченка» (1988)⁸⁶², О. Юрченка «Праця не згине між людьми даремно» (1988)⁸⁶³;

— статті про етнографічні дослідження (М. Веркальця «Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком» (1989)⁸⁶⁴;

— статті з українського мовознавства (М. Пилинського «Словник Б. Грінченка: Міфи та факти» (1988)⁸⁶⁵, В. Яременка «Чотири золоті томи» (1988)⁸⁶⁶);

— статті, які присвячено літературній творчості (П. Охріменка «Серце, зотліє з муки...» [про письменника Б. Д. Грінченка] (1988)⁸⁶⁷, С. Реп'яха «Тільки любов» (1988)⁸⁶⁸, А. Погрібного «Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції» (1990)⁸⁶⁹, В. Шевчука «Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе» (1990)⁸⁷⁰).

Автори зазначених праць висвітлювали нові факти з життя та багатогранної діяльності Б. Грінченка, по-новому інтерпретували його здобутки, завдяки цьому формувалося нове бачення його персоналії в історії України. Свідченням нових підходів стали наукові розвідки А. Погрібного⁸⁷¹. Ці монографії не лише ознаменували нову віху на шляху розвитку «грінченкознавства» як самостійного напрямку наукових досліджень. Висвітлюючи ідейну і творчу еволюцію поглядів

⁸⁶¹ Погрібний А. Листування Б. Грінченка з І. Франком. *Радянське літературознавство*. 1988. № 12. С. 31–42.

⁸⁶² Шевчук В. Повернення Б. Грінченка. *Літературна Україна*. 1988. (Грудень).

⁸⁶³ Юрченко О. Праця не згине між людьми даремно. *Прапор*. 1988. № 12. С. 166–172.

⁸⁶⁴ Веркалець М. Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком. *Українська мова та література в школі*. 1989. № 5. С. 17–18.

⁸⁶⁵ Пилинський М. Словник Б. Грінченка: Міфи та факти. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 25–32.

⁸⁶⁶ Яременко В. Чотири золоті томи. *Знання та праця*. 1988. № 12. С. 12.

⁸⁶⁷ Охріменко П. «Серце, зотліє з муки...» [про письменника Б. Д. Грінченка]. *Вітчизна*. 1988. № 12. С. 158–160.

⁸⁶⁸ Реп'ях С. Тільки любов. *Деснянська правда*. 1988. 9 груд.

⁸⁶⁹ Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ: Либідь, 1990. 232 с.

⁸⁷⁰ Шевчук В. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. Київ: Радянський письменник, 1990. 408 с.

⁸⁷¹ Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ: Либідь, 1990. 232 с.; Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. 268 с.

Б. Грінченка, А. Погрібний запропонував новий підхід до аналізу його культурницької діяльності, ставлячи за мету подолання «злісних міфів» про Б. Грінченка, передусім штампів про «каганцювання», національну обмеженість⁸⁷². При цьому А. Погрібний вважав за необхідне повернути просвітництву його первинне вагоме значення⁸⁷³.

Відтоді і донині інтерес дослідників до особи Б. Грінченка стає стабільним, а історіографія грінченкознавства постійно поповнюється новими монографіями, дисертаційними працями, статтями, зміст яких звернено до діяльності українських етнографів, істориків, громадських та культурних діячів другої половини XIX — початку XX ст., відбувається розширення джерельної бази грінченкознавства, йде процес цілеспрямованих досліджень історії та культури українського народу, суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини її творців.

П'ятий період у розвитку досліджень (1991 — донині)

Здобуття Україною державної незалежності (1991 р.) відкрило 5-й період у грінченкознавстві. У країні починають формуватися центри дослідження його життя та творчої спадщини. Так, Луганський національний університет імені Т.Г. Шевченка вже з початку 1990-х років став одним із провідних осередків грінченкознавства.

Виокремимо й діяльність Київського університету імені Бориса Грінченка, який став сучасним центром грінченкознавства, де творча спадщина діяча починає глибоко досліджуватися насамперед у педагогічному аспекті. В Університеті відбуваються щорічні Грінченківські читання «Борис Грінченко — відомий і невідомий». Викладачами та науковцями цього закладу опубліковано на сторінках періодичних видань («Українська мова і література в сучасній школі», «Рідна школа», «Початкова школа», «Слово Просвіти») низ-

⁸⁷² Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 24–25.

⁸⁷³ Погрібний А. «Клейдон душі моєї — добро мого народу»: Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та документах з його архіву: до 125-річчя з дня народження. *Україна: наука і культура*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 77.

ку досліджень про діяльність Бориса Грінченка, захищено кандидатські дисертації з проблем грінченкознавства: І. Погребняк «Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка» (2013), С. Євтушенко «Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури XIX — XX ст.» (2013).

Завдяки зусиллям науково-викладацького складу Університету було перевидано або вперше видано (архівні матеріали) значну частину творчої спадщини Бориса Грінченка⁸⁷⁴.

⁸⁷⁴ Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. В. В. Яременко, О. М. Мислива, Т. О. Олещенко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 680 с.; Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 656 с.; Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; авт. передм. В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 792 с.; Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 3 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; авт. передм. В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 536 с.; Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; комент., прим. А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. 544 с.; Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; передм. В. В. Яременка; комент., прим. А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 408 с.; Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 552 с.; Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; авт. передм. В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 423 с.; Зібрання творів. Фольклористична спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; вступ. слово В. О. Огнев'юка; авт. передм. В. В. Яременко; комент., прим. А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 488 с.; Зібрання творів. Фольклористична спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк; передм., комент., прим. А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 616 с.

В Україні проводяться численні конференції (1988, 1993, 1996, 2008–2020), які присвячено Б. Грінченку і його спадщині — у Луганську, Сумах, Києві, Херсоні⁸⁷⁵, тобто у містах, пов'язаних з віхами життя та діяльності просвітника. За їх результатами опубліковано низку монографій, нарисів, наукових збірників та бібліографічних збірок, в яких відображена «доба Бориса Грінченка», осмислюється життєвий шлях діяча, висвітлюються основні напрями його діяльності. Оскільки кількість грінченкознавчих розвідок швидко зростає, то лише стисло-узагальнено охарактеризуємо їх основні напрями:

⁸⁷⁵ Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної української культури: зб. матеріалів науково-практ. конф. (Луганськ, 5 грудня 2013 р.) / Луг. обл. унів. наук. б-ка ім. О.М. Горького; уклад. Г. В. Манциз, ред. О. С. Ільїна, відп. за вип. О. В. Соцков. Луганськ: ЛОУНБ ім. О. М. Горького, 2014. 73 с.; Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер. щорічних Грінченківських читань, (5 грудня 2012 р., м. Київ) / ред.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 176 с.; Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер. щорічних Грінченківських читань (8 грудня 2011 р., м. Київ) / ред.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. 132 с.; Борис Грінченко і педагогічна культура України: матер. Всеукр. наук.-метод. конф., і присвяченої 130-річчю від дня і народження Б. Грінченка. Суми, 1993. 160 с.; Борис Грінченко. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного укр. письменника, вченого, громадського діяча (г. Ворошиловград, 1-3 грудня 1988). 176 с.; Вартовий українського слова: до 150-річчя від дня народження видатного українського письменника, педагога, книговидавця, популяризатора дитячої літератури Бориса Дмитровича Грінченка: біобібліогр. покажчик / уклад. Н. Острікова. Київ: КОБД, 2013. 26 с.; Грінченківські читання — 96: Освіта. Гуманізація. Вчитель: матер. наук.-метод. конф., 24–25 грудня 1996 р. Київ: КМУВ ім. Б. Грінченка, 1996. 136 с.; Зібрання Грінченкіани Музею книги і друкарства України та Київського університету імені Бориса Грінченка: каталог до 150-річчя від дня нар. Б.Д. Грінченка / Музей кн. і друкарства України, Київ, ун-т ім. Б. Грінченка; наук., консульт., авт. передм. Г. І. Білоцерківська; упоряд. р. І. М. О. Гринько, М. Б. Хемій; р. ІІ: Н. М. Демченко, В. А. Зотова, А. І. Мовчун, Л. Л. Хоружа. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 80 с.; Київ і кияни в соціокультурному просторі XIX–XX століть: доба Бориса Грінченка: матер. Всеукр. наук.практ. конф., (22 травня 2013 р. м. Київ) / М-во освіти і науки України; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка; ред. В. О. Огнев'юк та ін. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 197 с.; Проблеми творчої спадщини Бориса Грінченка: Матеріали конференції з нагоди 130-річчя з дня народження Б. Грінченка. Луганськ, 1993.; Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: Всеукр. наукова конференція. Луганськ, 2008.

— літературознавчі дослідження (В. Яременко «За право тільки жить...». Борис Грінченко: факти і документи» (1993)⁸⁷⁶, Ю. Єненко «Промінь добра. Нарис-есе» (1994)⁸⁷⁷, Б. Пастух «Борис Грінченко безкомпромісний лицар національної ідеї» (1998)⁸⁷⁸, Є. Куришев «Музичний архів Бориса Грінченка» (2010)⁸⁷⁹, «Поезія Бориса Грінченка у творчості українських композиторів та виконавців» (2013)⁸⁸⁰);

— студії з історії України (Р. Іваничук «Нарис історії «Просвіти» (1993)⁸⁸¹, С. Кіраль «Віддати зумієм себе Україні: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком» (2004)⁸⁸², Левітас Ф. «Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б.Грінченка» (2020)⁸⁸³);

— біографічні студії Б. Грінченка (колективна монографія «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-ї річниці з дня народження Б.Д. Грінченка» (2009)⁸⁸⁴, Н. Богданець-Білокаленко «Віддав себе я праці без вагання...» (до 100-річчя вшанування пам'яті Бориса Грінченка)

⁸⁷⁶ Яременко В. За право тільки жить... Борис Грінченко : факти і документи. Грінченко Б. До тих, що зостануться : вибрані твори : для серед, та ст. пік. віку / упоряд., передм. та приміт. В. В. Яременка ; худож. оформл. М. С. Пшінки. Київ : Веселка, 1993. 398 с.

⁸⁷⁷ Єненко Ю. Промінь добра: нарис-есе. Луганськ : Ред.-видав. відділ облуправління по пресі, 1994. 64 с.

⁸⁷⁸ Пастух Б. Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної ідеї: публіцистичне есе. Луганськ : Книжковий світ, 1998. 164 с.

⁸⁷⁹ Куришев Є. Музичний архів Бориса Грінченка. 2-ге вид., доповн. Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 104 с.; Куришев Є. Музичний архів Бориса Грінченка. Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2010. 91 с.

⁸⁸⁰ Куришев Є. Поезія Бориса Грінченка у творчості українських композиторів та виконавців : навч.-репертуарний посіб. для студ. ВНЗ. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 208 с.

⁸⁸¹ Іваничук Р. Нарис історії «Просвіти». Львів; Краків, Париж : Просвіта, 1993. 232 с.

⁸⁸² Віддати зумієм себе Україні: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Т. Зінківський, Б. Грінченко ; уклад. С. Кіраль. Київ ; Нью-Йорк, 2004. 519 с.

⁸⁸³ Левітас Ф. Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б.Грінченка / Ф. Левітас, Ю. Ковбасенко, О. Салата. *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 77. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_8

⁸⁸⁴ Мрії, вистраждані життям... : до 145-ї річниці з дня народження Б.Д. Грінченка : кол. моногр. : у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек та ін. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2009. Ч. 1. 260 с.; Мрії, вистраждані життям... : до 145-ї річниці з дня народження Б.Д. Грінченка : кол. моногр. : у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек та ін. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2009. Ч. 2. 168 с.

(2010)⁸⁸⁵, «Не велике я поле зорав...» (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка) (2013)⁸⁸⁶);

— вивчення видавничої діяльності (Н. Зубкова «Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського)» (2008)⁸⁸⁷);

— культурологічні студії (Н. Кобижча «Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект» (2017)⁸⁸⁸);

— етнографічні студії (Л. Козар «Борис Грінченко як фольклорист» (2005)⁸⁸⁹, А. Черниш «Приказки та прислів'я із «Словаря української мови» Бориса Грінченка» (2011)⁸⁹⁰);

— дослідження педагогічної спадщини Б. Грінченка (М. Веркалець «Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка» (1990)⁸⁹¹, О. Неживий «Для рідного слова: творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання» (1994)⁸⁹², «Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми освіти» (2003)⁸⁹³, «Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти» (2007)⁸⁹⁴, А. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка» (1999)⁸⁹⁵).

⁸⁸⁵ Богданець-Білокаленко Н. Віддав себе я праці без вагання... (до 100-річчя вшанування пам'яті Бориса Грінченка). Київ : Славутич-Дельфін, 2010. 94 с.

⁸⁸⁶ Богданець-Білокаленко Н. Не велике я поле зорав... (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). Київ : Славутич-Дельфін, 2013. 112 с.

⁸⁸⁷ Зубкова Н. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Київ : НБУ ім. В.І. Вернадського, 2008. 178 с.

⁸⁸⁸ Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект : монографія. Київ : Видавництво Ліра, 2017. 204 с.

⁸⁸⁹ Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист. Київ, 2005. 148 с.

⁸⁹⁰ Черниш А. Приказки та прислів'я із «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Кіровоград, 2011. 91 с.

⁸⁹¹ Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ : Знання, 1990. 48 с.

⁸⁹² Неживий О. Для рідного слова : творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання. Луганськ, 1994. 90 с.

⁸⁹³ Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова : педагогічна спадщина та проблеми освіти. Луганськ : Знання, 2003. 124 с.

⁸⁹⁴ Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. Луганськ : Знання, 2007. 188 с.

⁸⁹⁵ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. 176 с.

Уточнимо, що у колективній монографії «Мрії, вистраждани життям ...» обґрунтовано важливу думку, що праця на ниві національного відродження стала філософією життя Б. Грінченка⁸⁹⁶.

Протягом п'ятого періоду опубліковано значну кількість статей, в яких висвітлено різноманітні аспекти діяльності Б. Грінченка:

— літературознавчий (А. Погрібний⁸⁹⁷, О. Шерякова⁸⁹⁸, А. Хоптяр⁸⁹⁹, С. Кіраль⁹⁰⁰, Л. Мельниченко⁹⁰¹, Л. Сапсаєнко⁹⁰², О. Олексюк⁹⁰³);

⁸⁹⁶ Мрії, вистраждани життям... : до 145-ї річниці з дня народження Б.Д. Грінченка : кол. моногр. : у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек та ін. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2009. Ч. 1. 260 с.

⁸⁹⁷ Погрібний А. Борис Грінченко. *Грінченко Б. Твори* : в 2 т. Київ : Наук. думка, 1990. Т. 1. С. 5–30.; Погрібний А. Унікальний документ нашої культури : (каталог особистої бібліотеки Б. Грінченка). *Рукописна та книжкова спадщина України* / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ, 1993. Вип. 1: Археографічні дослідження унікальних арх. та бібл. Фондів. С. 70–83.

⁸⁹⁸ Шерякова О. Віршування Бориса Грінченка 80-х років (строфіка й римування). *Питання літературознавства*. 2002. Вип. 9. С. 61–65.; Шерякова О. Особливості віршової будови перекладів Б. Грінченка з німецьких поетів. *Питання літературознавства*. 2002. Вип. 9. С. 196–198.

⁸⁹⁹ Хоптяр А. Поезія «Свободи і кохання» Гайнріха Гайне в перекладах і творчому осмисленні Бориса Грінченка. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 16. С. 321–325.; Хоптяр А. Феномен синкретизму в оригінальній творчості Бориса Грінченка в контексті перекладацької діяльності: спроба трансформації канону. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2013. № 2. С. 58–62.

⁹⁰⁰ Кіраль С. Панько Куліш і його творчість у листуванні Трохима Зінківського з Борисом Грінченком. *Наук. вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки*. 2013. Вип. 4.11. С. 85–92.

⁹⁰¹ Мельниченко Л. Художній психологізм малої прози Б. Грінченка. *Літературознавчі студії*. 2013. Вип. 37(2). С. 56–62.

⁹⁰² Сапсаєнко Л. Образ української жінки в історичній драматургії Б. Грінченка. *Науковий вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки*. 2014. Вип. 4.13. С. 232–236.; Сапсаєнко Л. Українське козацтво в інтерпретації Б. Грінченка. *Вісник Запоріж. нац. ун-ту. Філологічні науки*. 2014. № 1. С. 92–97.

⁹⁰³ Олексюк О. Музикальність поезії Бориса Грінченка у розвитку духовного потенціалу студентської молоді. *Борис Грінченко в літературному, культурно-освітньому та громадсько-політичному житті України (до 155-річчя від дня народження)* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (XI Грінченківські читання) 7 грудня 2018 року, м. Київ.

- видавничий (Н. Зубкова⁹⁰⁴, А. Мовчун⁹⁰⁵);
- культурологічний (С. Світленко⁹⁰⁶, Н. Кобижча⁹⁰⁷);
- етнографічний (Н. Родінова⁹⁰⁸, Н. Кобижча⁹⁰⁹, В. Огнев'юк⁹¹⁰);

⁹⁰⁴ Зубкова Н. Народно-просвітницька діяльність Б. Д. Грінченка (за матеріалами особового архівного фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1994. Вип. 2. С. 97–105.; Зубкова Н. Початки книговидавничої діяльності Бориса Грінченка. *Бібліотечна планета*. 2007. № 3. С. 8–10.

⁹⁰⁵ Мовчун А. Народнопросвітні обрії Бориса Грінченка. «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VI Грінченківські читання), м. Київ, 22 січня 2014 року. Київ, С. 36–54.

⁹⁰⁶ Світленко С. Український народолобець Борис Грінченко на Катеринославщині. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2004. Вип. 1.

⁹⁰⁷ Кобижча Н. Борис Грінченко і проблеми української національної ідентичності. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : зб. наук. статей. Рівне, 2011. Вип. 17, т. 2. С. 166–171.; Кобижча Н. Культурницька праця Бориса Грінченка в Київській «Просвіті». *Вісник Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журн. Київ : Міленіум, 2011. № 1. С. 68–75.; Кобижча Н. Світоглядна еволюція Бориса Грінченка в українській історіографії. *Питання культурології* : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 27. С. 83–91.

⁹⁰⁸ Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 — «Етнологія». Київ, 2007. 24 с.; Родінова Н. Етнографічний доробок Бориса Грінченка під час перебування на Чернігівщині. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 93–98.; Родінова Н. Критика етнографічних праць Бориса Грінченка в журналі «Киевская Старина». *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 20. С. 85–88.; Родінова Н. Нові погляди на наукову і громадську діяльність Бориса Грінченка. *Етнічна історія народів Європи*. 2010. Вип. 33. С. 48–52.; Родінова Н. Праця Бориса Грінченка на ниві просвітництва та етнології. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 104–108.

⁹⁰⁹ Кобижча Н. Етнографічні студії Бориса Грінченка: погляд сучасників. *Культура України*. 2013. Вип. 40. С. 132–141.

⁹¹⁰ Огнев'юк В. Від голови редакційної ради / Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ. 2015. С. 7.

— фольклорний (Л. Козар⁹¹¹, М. Кравченко⁹¹², Л. Сапсаєнко⁹¹³);
 — мовознавчий (М. Кравченко⁹¹⁴);
 — педагогічний (Ю. Єненко⁹¹⁵, О. Неживий⁹¹⁶, Т. Пінчук⁹¹⁷, С. Бойко⁹¹⁸, Т. Легоняк⁹¹⁹, А. Спірідонова⁹²⁰, С. Головчук⁹²¹, Л. Хоружа⁹²²).

⁹¹¹ Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка. *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 2–3. С. 3–10.

⁹¹² Кравченко М. Фольклоризм у мовотворчості Б. Грінченка. *Культура слова*. Київ, 2000. № 55–56. С. 13–18.; Кравченко М. Фольклорні елементи в художньому мовленні легенди Б. Грінченка «З папороті квіт». *Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 1999. № 7 (17). С. 87–90.

⁹¹³ Сапсаєнко Л. Фольклорні традиції в історичній драматургії Бориса Грінченка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 10. С. 41–42.

⁹¹⁴ Кравченко М. Особливості слововживання Б. Грінченка та їх відображення в словнику української мови. *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту імені Т. Шевченка. Філологічні науки*. Луганськ, 2000. № 9 (29). С. 178–184.

⁹¹⁵ Єненко Ю. Олексівці у Грінченка. *Демократична Україна*. 1992. 3 лист.

⁹¹⁶ Карпенко І., Неживий О. Образ світу в педагогічній системі Б. Грінченка. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 209–214.; Неживий О. Ідеї національної школи в педагогічній спадщині Б. Грінченка. *Педагогіка*. 2009. № 6. С. 25–31.; Неживий О. Рік Бориса Грінченка на Луганщині. *Бахмутський шлях*. 2008. № 1–2. С. 81–83.; Неживий О. Українознавче спрямування педагогічної системи Бориса Грінченка. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 1.

⁹¹⁷ Пінчук Т. Г. Сковорода і Б. Грінченко — народні педагоги-просвітителі. *Рідна школа*. 2002. № 12. С. 59–61.

⁹¹⁸ Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX — початку XX століття. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 67–71.; ойко С. Круглий стіл «Борис Грінченко у світоглядних та педагогічних координатах сьогодення: українознавчі проєкції». *Українознавство*. 2013. № 2. С. 179–181.

⁹¹⁹ Легоняк Т. Педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка. Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді. «Родзинка 2013»: зб. матеріалів XV Всеукр. наук. конф. молодих вчених, 18–19 квіт. 2013, м. Черкаси. Серія: *Психолого-педагогічні науки*. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. С. 128–130.

⁹²⁰ Спірідонова А. Борис Грінченко — вчитель. *Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 13 (3). С. 297–303.; Спірідонова А. Ідеал вчителя в творчості Б. Д. Грінченка. *Борис Грінченко — безкомпромисній лицар національної української культури* : зб. матеріалів науково-практ. конференції (м. Луганськ, 5 грудня 2013 р.). Луганськ : ЛОУНБ ім. О. М. Горького, 2014. 73 с.

⁹²¹ Головчук С. Ідея патріотичного виховання в педагогічній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Черкас. ун-ту. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип. 24. С. 18–21.

⁹²² Хоружа Л. Категорія педагогічної відповідальності у педагогічній спадщині Б.Д. Грінченка. «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-ї річниці з дня народження Б.Д. Грінченка : кол. моногр. (у двох част.). — Ч. 1 / В.О. Огнев'юк, Н.М. Гупан, Н.П. Дічек [та ін.]. — Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2009. С. 127–133.

Об'єктивно аналізуючи віхи життя та наукову спадщину вченого, дослідники прагнуть обґрунтувати виважені оцінки його багатоаспектних надбань у різних галузях гуманітаристики — етнографія, літературознавство, мовознавство, бібліотечна та видавнича справа тощо.

Матеріали, пов'язані з часом життя і праці Б. Грінченка в Херсоні з 1885 по 1887 рік, репрезентовано у збірнику праць «Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси» Херсонської обласної бібліотеки для дітей⁹²³. Так, І. Калениченко в розвідці «Б.Д. Грінченко в Херсоні» (2000) крім того, що розкриває його внесок у культуру краю, приділяє значну увагу стосункам Б. Грінченка з І. Франком⁹²⁴.

Нарис про педагогічну діяльність Б. Грінченка вміщено у 2-томному виданні «Української педагогіки в персоналіях» (2005)⁹²⁵. Автор Н. Антоненко акцентувала на світоглядних засадах діяльності Б. Грінченка, на окресленні ним стратегічних напрямів майбутньої реорганізації школи в Україні, викладених у проєкті статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти⁹²⁶. На увагу заслуговує викладений автором матеріал щодо проєктів розбудови системи національної освіти в Україні.

Останніми роками (1994–2015-і роки) в українському грінченкознавстві з'явилася велика кількість наукових студій, формату кандидатських й докторських дисертацій. Їх лівова частка припадає на такі галузі гуманітарного знання:

⁹²³ Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси / упоряд. та ред. А. І. Бардашевська ; Обл. держ. б-ка ім. О. Гончара, Обл. держ. б-ка для дітей. Херсон, 2000. 56 с.

⁹²⁴ Калениченко І. Б. Д. Грінченко у Херсоні. *Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси* / І. В. Гайдаєнко [и др.]; упоряд. та ред. А. І. Бардашевська ; Обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гончара, Обласна державна бібліотека для дітей. Херсон, 2000. URL: http://www.library.kherson.ua/young/tavrica/grinchenko/grinchenko_1.htm (дата звернення: 11.11.2020).

⁹²⁵ Грінченко Б. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1. С. 437–448.

⁹²⁶ Проєкт статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. *Громадська думка*. 1906. 21 черв.

— філологічні науки — С. Процюк «Драматургія Б. Грінченка: конфлікт і герой» (1994)⁹²⁷, М. Малиш «Книговидавнича діяльність Б. Грінченка» (1994)⁹²⁸, Л. Козар «Борис Грінченко як фольклорист (1997)⁹²⁹, В. Статєєва «Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка)» (1998)⁹³⁰, Р. Трифонов «Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови» (2000)⁹³¹, Н. Коломієць «Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б.Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози)» (2000)⁹³², М. Кравченко «Мова і стиль творів Бориса Грінченка» (2001)⁹³³, О. Вовк «Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури (художнє вираження етнокультурної кореневості)» (2011)⁹³⁴, А. Хоптяр «Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі

⁹²⁷ Процюк С. Драматургія Бориса Грінченка (конфлікти і герої) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.02 — «Українська література». Київ, 1994. 15 с.

⁹²⁸ Малиш М. Книговидавнича діяльність Б. Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. Київ, 1994. 22 с.

⁹²⁹ Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.07 — «Фольклористика». Київ, 1997. 24 с.

⁹³⁰ Статєєва В. Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка) : автореф. дис. ... д-ра філолог. наук : спец. 10.02.01 — «Українська мова». Ужгород, 1998. 44 с.

⁹³¹ Трифонов Р. Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.

⁹³² Коломієць Н. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 — «Українська література». Дніпропетровськ, 2000. 32 с.

⁹³³ Кравченко М. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 — «Українська мова». Київ, 2001. 20 с.

⁹³⁴ Вовк О. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури (художнє вираження етнокультурної кореневості) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 — «Українська література». Львів, 2011. 16 с.

кінця XIX — початку XX ст.» (2013)⁹³⁵, І. Погребняк «Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка» (2013)⁹³⁶, С. Євтушенко «Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX — початку XX ст.» (2013)⁹³⁷, Д. Єсипенко «Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: питання текстології» (2013)⁹³⁸;

— історичні науки — Н. Зубкова «Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст.» (1994)⁹³⁹, Н. Родінова «Етнографічна діяльність Бориса Грінченка» (2007)⁹⁴⁰, А. Хомутенко «Громадсько-політична діяльність Б.Д. Грінченка (1875-1910)» (2008)⁹⁴¹;

— з культурології — Н. Кобижча «Культурницька діяльність Б.Д. Грінченка: світоглядний аспект» (2013)⁹⁴²;

— з соціальних комунікацій — М. Одінцева «Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект» (2014)⁹⁴³.

⁹³⁵ Хоптяр А. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.01 — «Українська література» / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 19 с.

⁹³⁶ Погребняк І. Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 — «Українська література». Київ, 2013. 19 с.

⁹³⁷ Євтушенко С. Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 — «Українська література». Київ, 2013. 19 с.

⁹³⁸ Єсипенко Д. О. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: питання текстології : автореф. ... канд. філолог. наук : спец.: 10.01.09 — «Літературне джерелознавство і текстологія». Київ : НАН Укр. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. 20 с.

⁹³⁹ Зубкова Н. Бібліотека і архів Б. Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 24 с.

⁹⁴⁰ Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 — «Етнологія». Київ, 2007. 24 с.

⁹⁴¹ Хомутенко А. Громадсько-політична діяльність Б. Д. Грінченка (1875–1910) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 — «Історія України». Київ, 2008. 15 с.

⁹⁴² Кобижча Н. Культурницька діяльність Б. Д. Грінченка : світоглядний аспект : автореф. дис. ... канд. культурології : спец. 26.00.01 — «Теорія й історія культури». Київ, 2013. 20 с.

⁹⁴³ Одінцева М. Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект : дис. ... канд. соціальних комунікацій : 27.00.05. Київ, 2014. 275 с.

Водночас наголосимо, що власне педагогічне грінченкознавство наразі представлене лише двома дисертаціями — О. Неживого «Педагогічна спадщина Бориса Грінченка» (1994 р.)⁹⁴⁴ і К. Тимошенка «Просвітницько-педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка на Слобожанщині» (2008 р.)⁹⁴⁵ та книгою українки зі США А. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка» (1999 р.)⁹⁴⁶. Аналіз текстів цих дисертаційних робіт доводить, що по-перше, пріоритетом їхніх авторів було висвітлення педагогічної і просвітницької діяльності Б. Грінченка, і лише оглядово, не усистемлено, подано деякі його педагогічні ідеї, тобто відсутнє цілісне і системне аналітичне відображення освітніх поглядів діяча. По-друге, згадані дослідники не мали можливості, з об'єктивних обставин, використати джерела й архівні матеріали, зібрані у 2010 — 2015 рр., тобто оперували обмеженою джерельною базою.

А. Животенко-Піанків лише простежила діяльність Б. Грінченка як педагога-практика, народного вчителя, фрагментарно згадала у констатувальному вимірі педагогічно-теоретичну спадщину Грінченка-письменника, простежуючи, переважно те, як питання освіти й виховання відображені у його літературних творах. Тому обґрунтованим є розв'язання наукової проблеми розкриття й системного аналізу педагогічної і просвітницької роботи Б. Грінченка з позицій сьогодення.

⁹⁴⁴ Неживий О. Педагогічна спадщина Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 1994. 18 с.

⁹⁴⁵ Тимошенко К. Просвітницько-педагогічна діяльність Б. Д. Грінченка на Слобожанщині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2008. 19 с.

⁹⁴⁶ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. 176 с.

ПІСЛЯМОВА

Ретроспективний історико-системний аналіз проблеми, пов'язаної із розкриттям поглядів Бориса Грінченка на засади діяльності і призначення рідномовної (української) школи та шляхи рідномовної освіти українського народу в умовах його підросійського імперського існування, здійснений на основі вивчення різноманітних писемних джерел, зокрема оприлюднених зусиллям дослідників з Київського університету імені Бориса Грінченка протягом 2010–2020 рр. невідомих праць діяча, дає підстави для певних висновків.

З перших років учителювання Б. Грінченко під впливом ідей Т. Шевченка (про що є свідчення у його листах до однодумців) послідовно відстоював ідею рідномовної (української) народної школи для дітей українців і рідномовної освіти дорослих неписьменних українців на підросійських землях Російської імперії. Безпосередній досвід сільського вчителя, який на власні очі побачив, що не можна вчити дітей на «чужій мові» і за «чужими» підручниками, які не враховували ні національну самобутність, ні особливості довкілля та побуту українських школярів, дав йому підстави висувати, що таке навчання гальмувало розумовий розвиток дітей, переобтяжуючи їх вимушеністю постійно здійснювати подвійні переклади навчального матеріалу з «чужої» мови на рідну, і навпаки. Тому метою народної школи і своєї просвітницької діяльності Б. Грінченко визначив сприяння організації школи національної за мовою, змістом і духом. Мало не в усіх своїх педагогічних та літературно-публіцистичних працях Б. Грінченко обстоює природовідповідну потребу української дитини навчатися рідною мовою. Для досягнення просвітницької мети діяч прагнув орієнтувати народну школу на освіту сільського населення, тобто батьків учнів, задля підйому загального культурно-освітнього, розумового рівня українського народу. У цьому вбачаємо системно-концептуальний підхід педагога до вирішення завдань тогочасної рідномовної народної школи.

Важливо, що педагогічні погляди Б. Грінченко ґрунтувалися на глибокому знанні вітчизняного і зарубіжного досвіду в освіті (К. Ушинський, Д. Дістервег, М. Корф, В. Водовозов) та на врахуванні традицій української народної педагогіки. Вважаємо, що, роблячи акцент на образно-стилістичних, фразеологічних особливостях мови, культурі народу, його характері, побуті, а, особливо, історії народу, як основних чинниках, які справляють вплив на самоідентифікацію особи, він створив своєрідну педагогічну концепцію, головним принципом якої був пріоритет народності освіти, поєднавши два завдання: освічувати народ і формувати в українців національну самосвідомість.

У своїх публікаціях Б. Грінченко доцільно пов'язував значущість рідномовності освіти і дотримання наступності у навчанні в усіх ієрархічно вибудованих типах навчальних закладів, тому обґрунтував ідею: умовою єдності системи освіти має бути рідна мова навчання. Починати створювати національну систему освіти радив з її початкової ланки — народної школи, й паралельно переструктурувати роботу гімназій та університетів.

Як присутній дидактичний здобуток Б. Грінченка у нашій книзі поціновано створені ним рідномовні підручники для початкового навчання і дітей, і неписьменних дорослих українців. Своїм авторським результатом вважаємо вперше встановлену логічну послідовність роботи просвітника у галузі підручникотворення: першим кроком було створення саморобних рукописних україномовних книжечок-букварів для своїх учнів у с. Тройчаті (1882 р.), які полегшували дітям навчання нерідною мовою і призвичаювали їх до читання і письма українською мовою; другим кроком стало написання рукописів підручників «Українська граматка», «Граматка» (рукописи датовані 1888 і 1889 роками) та окремого, теж написаного від руки друкованими літерами, букварика для доньки Насті «Перша після “Граматки” книга до читання, за якою училася Настя та інші» (близько 1888 р.), і третім, завершальним кроком на ниві рідномовного підручникотворення стали надруковані за його життя «Граматка для науки читання і письма» (1907 р.) і посмертне видання книги «Рідне слово» (1912 р.). Цей висновок стверджує історичну логіку у розвитку підручникотворчих ідей просвітника і показує вагомість цього аспекту його спадщини, яку часом недоцінують сучасні дослідники.

Головним чинником у доборі дидактичного матеріалу для підручників Б. Грінченко обирав зразки українського фольклору, бо їх вважав близькими, знайомими та зрозумілими дітям, а, головне, вони полегшували вивчення ними рідної мови. Аналіз змісту навчальних книг засвідчив, що їх автор дотримувався дидактичних принципів природовідповідності, народності, доступності, а також мав на меті формувати в учнів національну ідентифікацію і моральні ідеали, розширювати їхній світогляд.

Таким чином, народну школу педагог розглядав як один із шляхів поширення рідномовної освіти у суз'язі із компонентом позашкільного навчання, тобто, із залученням дітей до позаурочного рідномовного читання. Тому Б. Грінченко почав займатися розв'язанням проблеми позашкільного дитячого читання, адже книг для дітей, та ще й національно орієнтованих, бракувало. Він теоретично обґрунтував потреби створення дитячої літератури, розробив педагогічні вимоги до таких видань (уміщені тексти мають відповідати високим моральним ідеалам; автор має дотримуватися реалістичності у змалюванні життя, однак без зображення його «брудних» сторін; тексти мають бути високої художньої якості («артистичні»)).

Опікуючись створенням дитячих журналів, просвітник наголошував на тому, що для різних вікових груп вони мають бути різними, тобто, наполягав на забезпеченні урахування вікових особливостей дітей і підлітків. Метою періодичних видань для дітей він визначив систематичний вплив на їхній духовний світ для формування естетичних, моральних, патріотичних переконань. Загалом книгу, журнал Б. Грінченко розглядав як важливий засіб формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції.

Б. Грінченко зробив вагомий внесок у розвиток і всистемлення рідномовної просвіти дорослого українського населення на підросійських теренах за допомогою друкованого слова: створення і видання дешевих народопроектних книжечок, які, по-перше, надавали можливість для простого українця читати (чи слухати) українське слово, знайомитися з творами українських митців, одержувати елементарні корисні знання — і практичні, і побутово-гігієнічні; по-друге, сприяли усвідомленню людиною своєї приналежності до окремої, від російської, української нації з власною мовою, літературою та оригінальним фольклором. Водночас просвітник доводив,

що рідномовні народопроевітні книжечки і журнали для дорослих мають орієнтуватися на рух громадського, політичного, наукового і літературного життя суспільства, а також сприяти розвитку елементарних знань та поширенню прогресивних ідей.

У численних статтях і нарисах Б. Грінченко постає не лише глибоким дослідником, а й своєрідним літописцем сучасної йому народної початкової освіти. Він яскраво й аргументовано відобразив її специфіку і болючі питання на конкретних, достеменно відомих йому фактах та свідченнях. Його бачення дійсності відзначалося глибоким критико-аналітичним підходом до висвітлення проблем освіти і просвіти українців, до відображення стану тогочасної народної школи та її методичних засад. Такі праці просвітника для наступних поколінь дослідників історії українського шкільництва є і свідченнями учасника освітньо-просвітних процесів, і документальним джерелом, що допомагає досягнути й реконструювати той історичний час у контексті проблеми української рідномовності і культури. Історико-педагогічний потенціал спадщини Б. Грінченка ще далеко не вичерпаний.

Б. Грінченко зробив вагомий внесок у розвиток української етнографії, доцільно використовував етнографічні матеріали в боротьбі за рідномовність і національну самоідентифікацію українців, зокрема:

- протягом 1880–1890-х років зібрав разом з однопдумцями і помічниками вагомий матеріал з української етнографії, ефективно репрезентував їх громадськості. Завдяки цьому з'явилися чергові неспростовні свідчення самотності й окремішності українського народу, який має свою неповторну культуру і духовність;

- Б. Грінченко довів нагальну потребу навчати українських дітей рідною мовою;

- етнографічний матеріал дослідник трактував як доступний за змістом навчальний матеріал, чим забезпечив реалізацію педагогічного принципу природовідповідності у розумінні народності: формування особистості дитини-українця та виховання в неї моральних і духовних якостей відповідно до українського архетипу.

Грінченко-мислитель прозирає крізь роки і століття, свою працю він присвятив Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Автобіографія 1892 року, подана в листі до Івана Липи // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України імені В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 41016.

Автобіографія 1909 року, написана для видавництва «Час» // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 32303.

Автобіографія Бориса Грінченка // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. / [упоряд. С. Єфремов]. — Київ : Вік, 1910. — С. 6–13.

Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки / О. Адаменко // Рідна школа. — 2013. — № 1–2. — С. 8–14.

Алчевская Х. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания / Х. Алчевская. — Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 466 с.

Антонець Н. Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) : [письменник, педагог, мовознавець, громадський діяч, голова київської «Просвіти»] / Н. Антонець // Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн. : навч. посіб. для студ. ВНЗ / за ред. О. В. Сухомлинської. — Київ, 2005. — Кн. 1 : X–XIX ст. — С. 437–448.

Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття: [Тексти документів] / Вступ. В. Яременка; Публ. В. Яременка та О. Сліпущо // Дніпро. — 2001. — № 1–2. — С. 55–76.

Бадья Л. Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX—початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Бадья. — Київ, 2011. — 339 с.

Байдзенко М. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895 / М. Байдзенко // Зоря : часопис-двоптижневик / ред. В. Лукич-Левицький. — Львів : Друк. Наукове товариство імені Шевченка, 1895. — № 18. — 15 (27) вересня. — С. 358–359.

Баранов А. Книга для классного чтения, примененная к обучению родному языку в начальных школах : 2-й и 3-й год обучения / А. Баранов. — 18-е вновь исправленное издание. — С.-Петербург : издание Д. Д. Полубояринова, 1889. — 174 с.

Барліт О. Аксиологічні засади ставлення школярів до природи у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Барліт ; Кіровоград, держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград, 2009. — 20 с. — укр.

Белоусов И. Из воспоминаний о Борисе Гринченко // Украинская жизнь. — 1913. — № 7–8. — С. 112–115.

Березівська Л. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Л. Березівська. — Київ : Молодь, 1999. — 191 с.

Березовський І. Серійні видання українського фольклору / І. Березовський // Народна творчість та етнографія. — 1974. — № 2. — С. 63–69.

Билозерський О. Рец. Б. Грінченко «На беспросветном пути» / О. Билозерський // Украинская жизнь. — 1913. — № 1. — С. 130–131.

Бияшевський М. Рец. Б. Грінченка «Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского» / М. Бияшевський // Киевская старина. — 1900. — № 12. — С. 161–164.

Білецький О. Грінченко Борис Дмитрович / О. Білецький // Українські письменники : біо-бібліографічний словник : у 5 т. / Ред. кол.: О. І. Білецький (голова) та ін. — Київ : Дніпро, 1963. — Т. 2: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). — С. 242–275.

Білецький О. Література доби імперіалізму і пролетарської революції (кінець XIX — початок XX ст.) / О. Білецький // Історія української літератури : у 2 т. / Акад. наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. — Т. 2: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). — С. 575–599.

Білецький О. Література післявоєнного періоду (1946–1956) Літературознавство і критика. / О. Білецький // Історія української літерату-

ри : у 2 т. / Акад. наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1955. — Т. 2: Радянська література. — С. 440–453.

Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. / В. Білоцерківський — Вид. 2-е, випр. і доп. — Харків : ОВС, 2007. — 576 с.

Богданець-Білоskalенко Н. Віддав себе я праці без вагань... (до 100-річчя вшанування пам'яті Бориса Грінченка) / Н. Богданець-Білоskalенко. — Київ : Славутич-Дельфін, 2010. — 94 с.

Богданець-Білоskalенко Н. Не велике я поле зорав... (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка) / Н. Богданець-Білоskalенко. — Київ : Славутич-Дельфін, 2013. — 112 с.

Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX — початку XX століття / С. Бойко // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 14. — С. 67–71.

Бойко С. Круглий стіл «Борис Грінченко у світоглядних та педагогічних координатах сьогодення: українознавчі проєкції» / С. Бойко // Українознавство. — 2013. — № 2. — С. 179–181.

Борис Грінченко // Большая энциклопедия : Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний : у 20 т. / Под ред. С. Н. Южакова. — Санкт-Петербург : Просвещение, 1902. — Том 7: Глаз-Гюго. — С. 607–608.

Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної української культури : зб. матеріалів науково-практ. конф. (Луганськ, 5 грудня 2013 р.) / Луг. обл. унів. наук. 6-ка ім. О. М. Горького ; уклад. Г. В. Манциз, ред. О. С. Ільїна, відп. за вип. О. В. Соцков. — Луганськ : ЛОУНБ ім. О. М. Горького, 2014. — 73 с.

Борис Грінченко — відомий і невідомий : матер, щорічних Грінченківських читань (Київ, 8 грудня 2011 р.) / ред.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, А. І. Мовчун. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 132 с.

Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер, щорічних Грінченківських читань, (5 грудня 2012 р., м. Київ) / ред.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, А. І. Мовчун. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 176 с.

Борис Грінченко і педагогічна культура України : матер. Всеукр. наук.-метод. конф., і присвяченої 130-річчю від дня і народження Б. Грінченка. — Суми, 1993. — 160 с.

Борис Грінченко. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видат-

ного укр. письменника, вченого, громадського діяча (Ворошиловград, 1–3 грудня 1988). — 176 с.

Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси / упоряд. та ред. А. І. Бардашевська ; Обл. держ. б-ка ім. О. Гончара, Обл. держ. б-ка для дітей. — Херсон, 2000. — 56 с.

Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В. Борисенко. — Київ : Наук. думка, 1980. — 155 с.

Борисенко Н. Виховання в учнів свідомого ставлення до природи у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XIX — початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. / Н. Борисенко ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Харків, 2006. — 22 с.

Борисенко Н. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика 2-ї половини XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук. / Н. Борисенко. — Черкаси, ЧНУ, 2016. — 255 с.

Брик І. Борис Грінченко: Праця і заслуги / І. Брик. — Львів : Просвіта, 1910. — 46 с.

Бунаков Н. Азбука и уроки чтения русского и церковно-славянского с постепенно возрастающим числом букв / Н. Бунаков. — Кн. 1–3. Изд. 5-е, просмотр. и испр. — Санкт-Петербург : Тип. А. М. Котомина, 1875. — Кн. 1: Двенадцать букв. 32 с. ; Кн. 2: Двадцать три буквы. 28 с. ; Кн. 3: Вся азбука русская и славянская. — 63 с.

Вартовий українського слова: до 150-річчя від дня народження видатного українського письменника, педагога, книговидавця, популяризатора дитячої літератури Бориса Дмитровича Грінченка : біобібліогр. покажчик / уклад. Н. Острікова. — Київ : КОБД, 2013. — 26 с.

Вартовий П. [Грінченко Б.] Яка тепер народня школа на Україні / П. Вартовий [Б. Грінченко] // Борис Грінченко. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд.: О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. — Київ, 2013. — С. 113–151. [передрук статті 1896 р.]

Васькович Г. Заборони видавати книжки й шкільні підручники українською мовою. Емський указ 18 травня 1876 р. / Г. Васькович // Шкільництво в Україні (1905–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 6–8.

Ваховський Л. Конструювання методології регіонального історико-педагогічного дослідження / Л. Ваховський // Вісник ЛНПУ імені Т. Шевченка. Серія педагогічні науки «Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір». — 2006. — № 19(114). — С. 16–21.

Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми / Л. Ваховський // Шлях освіти. — 2005. — № 4. — С. 7–9.

Ващенко Г. Український ренесанс XX Століття / Г. Ващенко. — Торонто : на варті, 1953. — 80 с.

Верзилів А., Грінченко М. Чернігівська Українська Громада / А. Верзилів // Спогади. Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського ; УАН. Історична секція. — Київ : Держ. вид-во України, 1928. — С. 463–487.

Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. Веркалець. — Київ : Знання, 1990. — 48 с.

Веркалець М. Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком / М. Веркалець // Українська мова та література в школі. — 1989. — № 5. — С. 17–18.

Верхратський І. Знадоби до словаря южноруского / І. Верхратський. — Львів : Печатня Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницького, 1877. — 88 с.

Віддати зумієм себе Україні: листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Т. Зіньківський, Б. Грінченко ; уклад. С. Кіраль. — Київ ; Нью-Йорк, 2004. — 519 с.

Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Де ж наша робота? / Б. Вільхівський [Б. Грінченко] // Зоря. — 1888. — № 13–14. — С. 238–239.

Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Народня школа на Україні / Б. Вільхівський [Б. Грінченко] // Учитель. — 1892. — № 13. — С. 197–201; — № 14. — С. 214–218.

Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Періодичне видання для дітей / Б. Вільхівський [Б. Грінченко] // Учитель. — 1892. — Ч. 20. — 15 (17) жовтня. — С. 314–316; — Ч. 21. — 1 (13) листопада. — С. 329–332; — Ч. 22. — 15 (27) листопада. — С. 345–350.

Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто ж винен? / Б. Вільхівський [Б. Грінченко] // Зоря. — 1888. — № 10. — С. 178–179.

Вовк О. Борис Грінченко та проблеми розвитку української дитячої літератури (художнє вираження етнокультурної кореневості) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 / О. Вовк ; «Українська література». — Львів, 2011. — 16 с.

Вовк Ф. Грінченку Борису : лист V. 1899 р. / Ф. Вовк // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. III. — Од. зб. 35957.

Водовозов В. Книга для первоначального чтения в народных школах / В. Водовозов. — Ч. 1. Изд. 3-е. — Санкт-Петербург : Тип. И. И. Глазунова, 1872. — 1 т.; — 21 с.

Галузинський В., Євтух М. Педагогіка: Теорія та історія : навч. посібник / В. Галузинський, М. Євтух. — Київ : Вища школа, 1995. — 237 с.

Гердер Й.-Г. Идеи к философии истории человечества / Й.-Г. Гердер. — Москва : Наука, 1977. — 703 с.

Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.) / І. Гирич. — Київ : Укр. письменник, 2014. — 496 с.

Гнатюк В. Рец.: Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896 / В. Гнатюк. // Записки НТШ : журнал / ред. М. Грушевський. — Львів, 1897. — Т. XVIII. Кн. IV. — С. 48—50.

Гнатюк В. Рец.: Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895, ст. 11+IV+308 / В. Гнатюк. // Записки НТШ : журнал / ред. М. Грушевський. — Львів, 1896. — Т. X. Кн. II. — С. 45—9.

Головчук С. Ідея патріотичного виховання в педагогічній спадщині Бориса Гринченка / С. Головчук. // Вісник Черкас. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. — 2014. — Вип. 24. — С. 18—21.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. — Київ : Дніпро, 1993. — 447 с.

Горецький П. Історія української лексикографії / П. Горецький. — Київ : Вид.-во АН УРСР, 1963. — 241 с.

Горленко В. З Петербургу та Ярошовки : лист 27.II.1897 р. / В. Горленко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. III. — Од. зб. 36132. — Арк. 1.

Горленко В. Заветы деревни / В. Горленко // Южнорусские очерки и портреты : книга. — Киев : Типография Г. Л. Фронцевича, 1898. — С. 212—229.

Грабовський П. Зібрання творів : у 3-х т. / П. Грабовський. — Київ : Вид.-во Акад. наук УРСР, 1960. — Т. 3. — 416 с.

Гринченко Б. Вопросы народного образования в некоторых губерниях земствах / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1895. — № 4—5. — С. 51—77; — № 6. — С. 35—53.

Гринченко Б. Доклад Губернской управы о содействии Губернского земства повсеместному открытию народных школ / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1896. — № 10—11. — С. 1—9.

Гринченко Б. Доклад Комиссии по народному образованию / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1898. — № 2—4. — С. 1—26.

Гринченко Б. Доклад Комиссии по народному образованию по вопросу о всеобщем обучении / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 8. — С. 814—839.

Гринченко Б. Еще к вопросу о проведении профессиональных знаний при посредстве народной школы / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1894. — № 7—8. — С. 104—108.

Гринченко Б. Земские книжные склады / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1895. — № 7—9. — С. 31—115.

Гринченко Б. Из уст народа: малорус. рассказы, сказки и пр. / Б. Гринченко. — Чернигов : Приложение к № XII «Земского Сборника», 1900. — 488 с.

Гринченко Б. Литература украинского фольклора. 1777—1900 : опыт библиогр. указ. / сост. Б. Д. Гринченко. — Чернигов : Зем. тип., 1901. — 20 с.

Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Б. Гринченко. — Киев : Друкарня Т-ва «Просвещение», 1906. — 83 с.

Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Б. Гринченко. — 2-е изд., испр. — Київ : Вік, 1907. — 101 с.

Гринченко Б. Отзыв о сочинении А. Н. Малинки: «Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и некот. др. губ.)» Чернигов. 1902 / составленный Б. Д. Гринченко. — Санкт-Петербург : Тип. Император. акад. наук, 1907. — 64 с.

Гринченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1896 г. / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1897. — № 11—12. — С. 94—133.

Гринченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1897 г. / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1898. — № 10. — С. 22—73.

Гринченко Б. Отчет Черниговской губернской земской управы по народному образованию за 1898 г. / Б. Гринченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 12. — С. 18—65.

Грінченко Б. По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах / Б. Грінченко. // Русский начальный учитель. — 1884. — № 2. — С. 496.

Грінченко Б. Порабощаемый народ / Б. Грінченко. — Львов : Типография В. Манецкаго, 1895. — 44 с.

Грінченко Б. Предисловие [ко II тому Каталога Музея украинских древностей В. В. Тарновского] / Б. Грінченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 7.

Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови* : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина», упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. — Київ, 1907–1909. — С. 4–29. Режим доступу: URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

Грінченко Б. Старинный малорусский письменник: «Книга глаголемая Листовня» / с предисл. Б. Д. Грінченко. — Чернигов : Тип. Губ. земства, 1901. — XIV. — 41 с.

Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Грінченко. — Чернигов : Тип. Губ. земства, 1895. — Вып. 1. — 308 с.

Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Грінченко. — Чернигов : Тип. Губ. земства, 1897. — Вып. 2. — 390 с.

Грінченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Грінченко. — Чернигов : Тип. Губ. земства, 1899. — Вып. 3. — 765 с.

Гриценко Г. Буквар Б. Грінченка / Г. Гриценко. // Українська мова в школі. — 1960. — № 1. — С. 59–62.

Гриценко М. Історія педагогіки : посібник для студентів педагогічних інститутів / М. Гриценко. — Київ : Вища школа, 1973. — 448 с.

Гриценко П. Українська мова в Росії XIX — початку XX ст.: шляхи утвердження / П. Гриценко. // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. документів і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. XXXIX–LII.

Грінченківські читання — 96: Освіта. Гуманізація. Вчитель : матер. наук.-метод. конф., 24–25 грудня 1996 р. — Київ : КМІУВ ім. Б. Грінченка, 1996. — 136 с.

Грінченко Борис. Твори в двох томах — Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. — 604+592 с.

Грінченко Б. «Кобзарь» Шевченків для дітей / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31558. — 30 арк.

Грінченко Б. Автобіографія / Б. Грінченко. // Грінченко Б. Твори : у 2 т. — Київ, 1963. — Т. 1. — С. 570.

Грінченко Б. Байки й прибаютки Левка Боровиковського / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31617. — 65 арк.

Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького / Б. Грінченко. — Київ, 1907. — № 11. — 38 с.

Грінченко Б. Весна : збірник віршів / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31196. — 16 арк.

Грінченко Б. Галицькі вірші / Б. Грінченко. // Правда. — 1891. — № 8. — С. 104.

Грінченко Б. Граматка / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31456. — 11 арк.

Грінченко Б. Дещо про українські видання / Б. Грінченко. // Буковина. — 1892. — № 37. — С. 1–4.

Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. — Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. — 286 с.

Грінченко Б. З Шевченкового «Кобзаря» / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31559. — 81 арк.

Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения / Б. Грінченко. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1894. — № 2–3. — С. 69–80.

Грінченко Б. Квітка : [збірник віршів Шевченка, Пушкіна, Гоголева] / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31232. — 17 арк.

Грінченко Б. Квітка : [збірник віршів] / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31477. — 123 арк.

Грінченко Б. Квітка. Настина читанка / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 31505. — Ч. I, II, 1890–1891 рр. — 100 арк.

Грінченко Б. Лист до дружини / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. III. — № 42229.

Грінченко Б. Листи до О. Косинського. 1881–1891 / Б. Грінченко. // Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів та текстології. — Ф. 77. — Од. зб. 282. — Арк. 425.

Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко. // Діалоги про українську національну справу. — Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. — С. 34–205.

Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа / Б. Грінченко. // Борис Грінченко. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — С. 65–86. [передрук статті 1906 р.].

Грінченко Б. Нова сем'я ; Було, є, буде / Б. Грінченко. — 2-ге вид. — Київ : Друк. 1-ї Київ. Артлі Друк. Справи, 1917. — 32 с. (Книжки пам'яті Насті Грінченко ; № 24).

Грінченко Б. Огляд української лексикографії / Б. Грінченко. — Львів, 1904. — 30 с.

Грінченко Б. Оповідання з української старовини. Київська держава і татарське лихоліття / Б. Грінченко. // Громадська думка. — 1906. — №№ 29, 30, 35, 36, 53, 54, 83, 106, 170, 176, 182; — Сьомий розділ. Рада. 1906. — № 5. — С. 2.

Грінченко Б. Передмова [до Каталогу книжок для народнього читання] / Б. Грінченко. // Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. — Київ : Т-во «Просвіта», 1910. — С. 139–140.

Грінченко Б. Перша після «Граматки» книга до читання, по якій училися Настя та інші / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 31555. — 138 арк.

Грінченко Б. Популярні книжки. Борис Грінченко / Б. Грінченко. // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. — Київ : Київ. ун-т Бориса Грінченка, 2013. — С. 31–52 [передрук статті 1891 р.].

Грінченко Б. Про грім та блискавку / Б. Грінченко. — Київ : Товариство «Просвіта», 1907. — 24 с.

Грінченко Б. Про пустині : з 10-ма мал / Б. Грінченко. — Київ : Просвіта, 1908. — 59 с.

Грінченко Б. Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга до Читання / Склали Б. та М. Грінченки. — Київ, 1912. — 167 с.

Грінченко Б. Серед Крижаного моря. Оповідання / Б. Грінченко. — Одеса, 1891. — 56 с.

Грінченко Б. Словник української мови. Т. 1 : А–Ж / Б. Грінченко. / за ред. А. А. Хвилі. — Київ : Соцеквидав України, 1937. — 501 с.

Грінченко Б. Страшні забавки. Оповідання про римський цирк / Б. Грінченко. — Чернігів : друкарня «Губернського Правління», 1897. — 23 с.

Грінченко Б. Товариство «Просвіта» у Києві / Б. Грінченко. // Теми для виданнів. Виробила Видавнича Комісія Товариства. — Рада. — 1906. — № 22. (10 жовтня). — С. 2–3.

Грінченко Б. Три питання нашого правопису / Б. Грінченко. — Київ : Електрична друкарня К. И. Милевського і Ко, 1908. — 38 с.

Грінченко Б. Українська граматка / Б. Грінченко. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 31536. — 112 арк.

Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання / Б. Грінченко. — Київ : Вік, 1907. — 64 с.

Грінченко Б. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / Б. Грінченко. / за ред. О. В. Сухомлинської. — Київ : Либідь, 2005. — Кн. 1. — С. 437–448.

Грінченко Б. Хлібороб / Б. Грінченко. // Твори : у 2 т. — Київ, 1963. — Т. I. — С. 57.

Грінченко Б. Шевченкові роковини / Б. Грінченко. // Громадська думка. — 1906. — № 45. (Лютий).

Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко. — Київ, 1907. — 24 с.

Грінченко М. В Оспедалетті (останні дні Б. Грінченка) / М. Грінченко. // Над могилою Бориса Грінченка : автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. С. Єфремов. — Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друкар. Справи, 1910. — С. 95–104.

Грінченко М. Передмова / М. Грінченко. // Рідне слово. Українська читанка. Перша після граматки книга до читання. — Київ, 1912. — С. 3.

Громади / Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — С. 145–147.

Гупан Н. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень / Н. Гупан. // Рідна школа. — № 4–5. — С. 53–56.

Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Н. Гупан. // Рідна школа. — 2013. — № 8–9. — С. 67–70.

Гупан Н. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Н. Гупан. — Київ, 2001. — 487 с.

Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки / Н. Гупан. — Київ : А.П.Н., 2002. — 224 с.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. / Е. Гелнер. — К.: Таксон, 2003. — 300 с. (Ex professo). Бібліогр.: с. 191–192. Ernest Gellner. Nations and nationalism. Nationalism. [Геллнер, Гелнер, Геллнер] <http://www.litopys.org.ua/gellner/gel.htm>

Даниленко В. Володимир Дурдуківський — педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. Даниленко. — Київ : Ніка-Центр, 2000. — 72 с.

Дарчий напис Бориса Грінченка З. Г. Богдановій на книзі «Этнографические материалы» // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — № 31441.

Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. Дей. — Київ : Наукова думка, 1969. — 559 с.

Дей О. Сторінки з історії української фольклористики / О. Дей. — Київ : Наукова думка, 1975. — 271 с.

Дем'яненко Н. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX — перша третина XX ст.): монографія / Н. Дем'яненко. — Київ : ІЗМН, 1998. — 382 с.

Дем'яненко Н. Загальнопедагогічна підготовка вчителя у вищих закладах освіти України в XIX — на початок XX ст. / Н. Дем'яненко. // Педагогіка і психологія. — 1998. — С. 141–150.

Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. — Київ : Альтернатива, 2005. — 704 с.

Дикарев М. Грінченку Б. Лист 1899 р. / М. Дикарев. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. III. — Од. зб. 36845.

Дистервег А. Природосообразность и культуросообразность в обучении / А. Дистервег. // Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1956. — С. 227–232.

Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки / Н. Дічек. // Шлях освіти. — 2001. — № 4. — С. 15–19.

Дічек Н. Внесок вітчизняної експериментальної педагогіки в обґрунтування необхідності індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу (кінець XIX — 1917 р.) / Н. Дічек. // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX — перша третина XX ст.): колективна монографія. — Київ : Пед. думка, 2013. — С. 32–73.

Дічек Н. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень / Н. Дічек. // Педагогіка і психологія. — 2014. — № 2. — С. 67–75.

Дічек Н. Модернізація теоретико-методологічних підходів до вивчення історико-педагогічних явищ / Н. Дічек. // Педагогіка і психологія. — 2006. — № 4. С. 70–81.

Дічек Н. Розвиток української педагогічної думки: віхи поступу / Н. Дічек. // Рідна школа. — 2012. — № 6. — С. 79–80.

Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Рец. Грінченко Б. «Оповідання з української старовини» (Київ, 1906) / Д. Д-ко [Д. Дорошенко]. // Рідний край. — 1906. — № 37.

Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Рец. Грінченко Б. Іван Виговський. Його життя й діла / Д. Д-ко [Д. Дорошенко]. // Рада. — 1909. — № 201. — С. 3–4.

Д-ко Д. [Дорошенко Д.]. Словарь української мови / Д. Д-ко [Д. Дорошенко]. // Рада. — 1909. — 2 серп.

Добрянський А. Грінченко Б. із весняних сонетів / А. Добрянський // Український сонет : антологія / редкол.: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський, М. Л. Нагнибіда, Л. М. Новиченко [та ін.], упоряд., вступ. ст., прим. А. Добрянського, худож. В. А. Кононенко. — Київ : Радянський письменник, 1976. — С. 55–57.

Доманицький В. Рец. Б. Грінченка «Народні вчителі і вкраїнська школа» / В. Доманицький. // Україна. — 1907. — № 1. — С. 43–44.

Донцов Д. Криза нашої літератури. Дві літератури нашої доби. Репринт. відтворення видання 1958 р. / Д. Донцов. — Львів : Просвіта, 1991. — С. 47–68.

Дорошенко В. Борис Грінченко: Некролог / В. Дорошенко. // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Т. 51. — Кн. 9. — С. 448–469.

Дорошенко Д. Академія наук про український правопис / Д. Дорошенко. // Рада. — 1907. — № 33. — С. 2–3.

Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. — Вінніпег : Видавнича Спілка «Тризуб», 1949. — 167 с.

Дорошенко Д. Рец. Б. Грінченко Страшні забавки. Оповідання про римський цирк / Д. Дорошенко. // Народная украинская література : Сборник отзывов на народныя украинскія изданія. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 56.

Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов. // Михайло Драгоманов : автожиттепис / укл., вступ. ст. та добір ілюстр. : І. С. Грищенко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. — Київ : Либідь, 2009. — С. 131–314.

Драгоманов М. Земство и местный элемент в народном образовании / М. Драгоманов. // СПВедомости. — 1866. — № 93. — 8 (20) апр. — С. 2.

Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька [Література російська, великоруська, українська і галицька] / Українець [псевд.]. — Львів : з друк. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом Ф. Сарніцького [Розд. 3–4], 1874. — 75 с. Передрук з: Правда, р. 7.

Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева / М. Драгоманов. // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, Л. В. Пироженко, Н. С. Побірченко, Т. О. Самоплавська, О. В. Сухомлинська ; наук. ред. О. В. Сухомлинська. — Київ : Наук. світ, 2003. — С. 12–29.

Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов. — Geneve; Vale; Lyon : H. Georg, 1877. — 152 с.

Драгоманов М. Педагогическое значение малорусского языка / М. Драгоманов. // СПВедомости. — 1865. — № 93. — 8(20) апр. — С. 1–2.

Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом / М. Драгоманов. / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша ; вступ сл. М. Колесси ; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 94 с.

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Написав Михайло Драгоманів ; передм. І. Я. Франка ; післямова М. К. Залізняка. — Відень : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. — 121, [3] с.

Драгоманов М. Ще на тему: «Хто винен?» / М. Драгоманов. // Зоря. — 1889. — Ч. 4. — С. 65–68.

Драч О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX століття : монографія / О. Драч. — Черкаси : Вертикаль, 2011. — 532 с.

Дубічинський В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології : навч. посіб / В. Дубічинський. — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — 203 с.

Думка : [журнал, який писав Грінченко разом з учнями в Олексіївці] // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Спр. 31457. — 82 арк.

Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка / В. Дурдуківський. // Зб. іст.-філол. відділу ВУАН № 97: Праці наук.-пед. комісії. — Київ, 1929. — Т. І. — С. 1–77.

Емський указ / Енциклопедія українознавства : Словникова частина (ЕУ-ІІ). — Париж, Нью-Йорк : Молоде життя, Наукове товариство імені Шевченка у Європі, 1957. — Т. 2: Голинський — Зернов. — С. 628–641.

Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — 1038 с.

Євтушенко С. Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 / С. Євтушенко. — «Українська література». — Київ, 2013. — 19 с.

Єненко Ю. Над річкою Білою: Слідами Б. Д. Грінченка / Ю. Єненко. // Донбасс. — 1988. — № 4. — С. 106.

Єненко Ю. Олексівці у Грінченка / Ю. Єненко. // Демократична Україна. — 1992. — 3 лист.

Єненко Ю. Промінь добра: нарис-есе / Ю. Єненко. — Луганськ : Ред.-видав. відділ облуправління по пресі, 1994. — 64 с.

Єрофеев І. із спогадів про Б. Грінченка / І. Єрофеев. // Україна. — 1945. — № 7. — С. 95–101.

Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: питання текстології : автореф. ... канд. філолог. наук : спец.: 10.01.09 / Д. Єсипенко. — «Літературне джерелознавство і текстологія». — Київ : НАН Укр. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. — 20 с.

Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла / С. Єфремов. — Петербург : Друкарня Бр. В. та Т. Линників, 1913. — 111 с.

Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. / Вид. 4-е, з змінами й додатками. Т. 1. — Київ ; Ляйпціг : друкарня Шарфе у Вецлярі, 1924. — 458 с.

Єфремов С. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. — Київ : Дніпро, 1993. — 351 с.

Єфремов С. Як постав Грінченків словник / С. Єфремов. // Словник української мови : в 3 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко ; за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Вид. 3-тє, випр. й допов. — Київ : Горно, 1927. — Т. 2. — С. 5–24.

Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / А. Животенко-Піанків. — Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. — 176 с.

Житецький І. Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок / І. Житецький. // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 71.

Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з-приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) / І. Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з-приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) / І. Житецький. // Україна. — 1927. — № 5. — С. 36. Житецький. // Україна. — 1927. — № 5. — С. 36.

Журнал Особливої наради, скликаної Олександром ІІ, із пропозиціями щодо заборони української мови у сфері художньої, просвітницької та публіцистичної літератури з метою припинення «распространения в народе посредством печати мысли о самостоятельности малорусского языка и народности». 1876 р., 18 травня. [Санкт-Петербург]. / Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. документів і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 128–137.

Загірня М. Спогади / Марія Загірня ; передм., упорядкув., прим. Л. Л. Неживої. — Луганськ : Шлях, 1999. — 160 с.

Загірня М. Школи де вчителював Борис Грінченко / М. Загірня. // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 32541.

Задорожний В. Рідне слово в рідній мові / В. Задорожний. // Українська мова і література в школах України. — Київ : Педагогічна преса, 2014. — № 1 (130). — С. 8–14.

Зайченко І. Відображення процесу розвитку української національної школи в пресі другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. / І. Зайченко. // Педагогічні і психологічні проблеми підготовки вчителів : Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шев-

ченка. Редколегія: М. Я. Ігнатенко (відп. редактор) та ін. — Чернігів, 1996. — С. 12–14.

Зайченко І. Педагогічна думка минулого: «Школьное обозрение» (1889–1892 рр.) / І. Зайченко. // Радянська школа. — 1990. — № 7. — С. 90–91.

Зайченко І. Педагогічна публіцистика Б. Д. Грінченка / І. Зайченко. // Борис Грінченко і педагогічна культура України : Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження Б. Грінченка. — Суми : ВВП «Мрія» — ЛТД, 1993. — С. 55–57.

Зайченко І. Питання української національної школи в педагогічному журналі «Світло» / І. Зайченко. // Педагогіка і психологія. Щоквартальний науково-теоретичний та інформаційний часопис. — 1994. — № 3 (4). — С. 127–136.

Зайченко І. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук / І. Зайченко. — Київ, 1996. — 43 с.

Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. — Київ : Т-во «Просвіта», 1907. — 70 с.

Зеров М. До джерел : іст.-літ. та крит. ст. / М. Зеров. — Краків; Львів : Укр. вид-во, 1943. — 271 с.

Зібрання Грінченкіани Музею книги і друкарства України та Київського університету імені Бориса Грінченка : каталог до 150-річчя від дня нар. Б. Д. Грінченка / Музей кн. і друкарства України, Київ, ун-т ім. Б. Грінченка ; наук., консульт., авт. передм. Г. І. Білоцерківська ; упоряд. р. І: М. О. Гринько, М. Б. Хемій; р. ІІ: Н. М. Демченко, В. А. Зотова, А. І. Мовчун, Л. Л. Хоружа. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 80 с.

Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. В. В. Яременко, О. М. Мислива, Т. О. Олещенко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. — 680 с.

Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 656 с.

Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; авт. передм. В. В. Яременко ; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 792 с.

Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 3 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; авт. передм. В. В. Яременко ; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 536 с.

Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; комент., прим. А. І. Мовчун. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. — 544 с.

Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; передм. В. В. Яременка ; комент., прим. А. І. Мовчун. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. — 408 с.

Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 552 с.

Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; авт. передм. В. В. Яременко ; комент., прим. В. В. Яременка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 423 с.

Зібрання творів. Фольклористична спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; авт. передм. В. В. Яременко ; комент., прим. А. І. Мовчун. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 488 с.

Зібрання творів. Фольклористична спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; кер. проекту, голов. ред. ради В. О. Огнев'юк ; передм., комент., прим. А. І. Мовчун. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 616 с.

Зіньківський Т. Грінченкові (Лист від 22.06.1985 р.) / Т. Зіньківський. // Віддати зумієм себе Україні: листування Трохима Зіньків-

ського з Борисом Грінченком / Т. Зіньківський, Б. Грінченко ; уклад., С. Кіраль. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — С. 42–43.

Зоря. Таткова читанка. 1892 // ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 33360.

Зубкова Н. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) / Н. Зубкова. — Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2008. — 178 с.

Зубкова Н. Бібліотека і архів Б. Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Зубкова. — Київ, 1994. — 24 с.

Зубкова Н. Народно-просвітницька діяльність Б. Д. Грінченка (за матеріалами особового архівного фонду) / Н. Зубкова. // Рукописна та книжкова спадщина України. — 1994. — Вип. 2. — С. 97–105.

Зубкова Н. Початки книговидавничої діяльності Бориса Грінченка / Н. Зубкова. // Бібліотечна планета. — 2007. — № 3. — С. 8–10.

Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о повременных изданиях» (24 ноября 1905 г.). 26962 // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. — Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. — 1908. — С. 837–840.

Іваничук Р. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук. — Львів; Краків, Париж : Просвіта, 1993. — 232 с.

Іванюк Г. Історико-педагогічні студії розвитку сільської школи в Україні: соціокультурний концепт / Г. Іванюк. // Гірська школа Українських Карпат. — 2015. — № 12–13. — С. 91–95.

Іванюк Г. Освітні ідеали людини на зламі епох / Г. Іванюк. // Педагогічний процес: теорія і практика. Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. — 2010. — С. 178–188.

Іванюк Г. Підготовка вчителя початкової школи до діалогічного навчання в контексті розбудови нової української школи / Г. Іванюк. // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2017, — № 6 (70). — С. 252–262.

ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 31511.

ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 31556.

- ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. І. — Од. зб. 32423.
- ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. ІІІ. — Од. зб. 1629.
- ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. ІІІ. — Од. зб. 41081.
- ІР НБУВ (Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. ІІІ. — Од. зб. 44835.
- Історія української літератури : у 2-х томах / Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол. 1-го тому: О. І. Білецький (голова) та ін. — Київ : вид-во Акад. наук УРСР, 1955. — Т. 1 Дожовтнева література. — 731 с.
- Історія української літератури : у 2-х томах / Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол. 2 тома: О. І. Білецький (голова) та ін. — Київ : вид-во Акад. наук УРСР, 1955. — Т. 2 Радянська література. — 879 с.
- К. Г. [Коваленко Г.] Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ (Коротка історія України)» та на «Оповідання з української старовини» / Г. К. [Г. Коваленко]. // Рідний край. — 1906. — № 39.
- К. О. [Косач-Драгоманова О.] Борис Грінченко: Некролог. / О. К. [О. Косач-Драгоманова] // Молода Україна. — 1910. — № 5.
- Калакура Я. Методологія Історіографічного дослідження: науково-методичний посібник / Я. Калакура. — Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. — 319 с.
- Калениченко І. Б. Д. Грінченко у Херсоні / І. Калениченко. // Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси / І. В. Гайдаєнко [и др.]; упоряд. та ред. А. І. Бардашевська; Обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гончара, Обласна державна бібліотека для дітей. — Херсон, 2000. URL: http://www.library.kherson.ua/young/tavrica/grinchenko/grinchenko_1.htm (дата звернення: 11.11.2020).
- Карпенко І. Образ світу в педагогічній системі Б. Грінченка / І. Карпенко, О. Неживий. // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 209–214.
- Каспрук А. «Чи він народу вірний син...» / А. Каспрук. // Молодь України. — 1988. — 8 груд.
- Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. Касьянов. — Київ: Либідь, 1999. <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>

- Київ і кияни в соціокультурному просторі ХІХ–ХХ століть: доба Бориса Грінченка : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Київ, 22 травня 2013 р.) / М-во освіти і науки України ; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка ; ред. В. О. Огнев'юк та ін. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 197 с.
- Кирдан Б. Собиратели народной поэзии / Б. Кирдан. // Из истории украинской фольклористики ХІХ в. / Отв. ред. В. М. Гацак. АН СССР ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. — Москва : Наука, 1974. — 280 с.
- Кирилюк Є. Борис Грінченко / Є. Кирилюк. // Література і мистецтво. — 1943. — № 17.
- Кирилюк Є. Листи Кропивницького до Грінченка / Є. Кирилюк. // Театр. — 1940. — № 8. — С. 22–28; — № 9. — С. 19–22.
- Кіраль С. Панько Куліш і його творчість у листуванні Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / С. Кіраль. // Наук. вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. — Серія: Філологічні науки. — 2013. — Вип. 4.11. — С. 85–92.
- Кісельов О. Листи П. Грабовського до Б. Грінченка / О. Кісельов. // Радянське літературознавство. — 1940. — № 5/6. — С. 231–293.
- Клименко О. Історичні витоки української букваристики / О. Клименко. // Поліграфія і видавнича справа. — 1999. — № 35. — С. 276–284.
- Кобижча Н. Борис Грінченко і проблеми української національної ідентичності. / Н. Кобижча. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. статей. — Рівне, 2011. — Вип. 17, т. 2. — С. 166–171.
- Кобижча Н. Етнографічні студії Бориса Грінченка: погляд сучасників. / Н. Кобижча. // Культура України. — 2013. — Вип. 40. — С. 132–141.
- Кобижча Н. Культурницька діяльність Б. Д. Грінченка : світоглядний аспект : автореф. дис. ... канд. культурології : спец. 26.00.01 — «Теорія й історія культури» / Н. Кобижча. — Київ, 2013. — 20 с.
- Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект : монографія / Н. Кобижча. — Київ : Видавництво Ліра, 2017. — 204 с.
- Кобижча Н. Культурницька праця Бориса Грінченка в Київській «Просвіті» / Н. Кобижча. // Вісник Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журн. — Київ : Міленіум, 2011. — № 1. — С. 68–75.

Кобижча Н. Світоглядна еволюція Бориса Грінченка в українській історіографії / Н. Кобижча. // Питання культурології : зб. наук. пр. — Київ, 2011. — Вип. 27. — С. 83–91.

Кобилянський А. Дещо з давно минулого / А. Кобилянський. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : в 3 т. — Київ : Заповіт, 1997. — Т. 1. — С. 356.

Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши...» 20-і роки: літературні дискусії, полеміки : літ.-критич. ст. / Ю. Ковалів. / упоряд. В. Г. Дончик ; ред. В. М. Чучко. — Київ : Дніпро, 1991. — С. 19–68.

Козак С. «Більше працював, ніж жив» / С. Козак. // Літературна Україна. — 1988. — № 52. — С. 2.

Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист / Л. Козар. — Київ, 2005. — 148 с.

Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.07 — «Фольклористика» / Л. Козар. — Київ, 1997. — 24 с.

Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка / Л. Козар. // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 2–3. — С. 3–10.

Кокорудз Іл. Причинок до спору язикового / Іл. Кокорудз. // Зоря. — 1891. — № 24. — 15/27. XII.

Кокорудз Іл. Рец. Грінченко Б. Серед Крижаного моря. Оповідання / Іл. Кокорудз. // Зоря. — 1891. — № 1. — С. 19.

Кокорудз Іл. Рец. про книгу 1890 року «Два славні мужі. І. Іван Гутенберг. ІІ. Джемс Гарфільд. Написав В. Чайченко» / Іл. Кокорудз. // Зоря. — 1891. — Ч. 1. — С. 18–19.

Коломієць Н. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 — «Українська література» / Н. Коломієць. — Дніпропетровськ, 2000. — 32 с.

Коляда Н. Офіційна політика уряду Російської імперії стосовно українських недільних шкіл (друга половина XIX ст. — початок XX ст.) / Н. Коляда. // Україна-Росія: історія та сучасність : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Умань : ТОВ «Аналітик», 2003. — С. 97–100.

Коляда Н. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. Коляда. / Ін-т педагогіки АПН України. — Київ, 2004. — 203 с.

Комаров М. Оповідки і критичні замітки / М. Комаров. // Зоря. — 1890. — № 22. — С. 348.

Комаров М. Рец. на збірку поезій Б. Грінченка «Пісні Василя Чайченка» / М. Комаров. // Зоря. — 1887. — № 1. — С. 14.

Комаров М. Рец.: Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895 / М. Комаров. // Зоря : часопис-двоптижневик / ред. В. Лукич-Левицький. — 1896. — № 17. — С. 338.

Комаров М. Рец.: Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896 / М. Комаров. // Зоря : часопис-двоптижневик / ред. В. Лукич-Левицький. — 1896. — № 19. — С. 379.

Комаров М. Хто ж справді винен і де ж наша робота? / М. Комаров. // Зоря. — 1889. — Ч. 3. — С. 51; — Ч. 4. — С. 65–68.

Копиленко Н. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка / Н. Копиленко. // Укр. мова і література в школі. — 1990. — № 7. — С. 60–63.

Копиленко Н. Київська «Просвіта» (1906–1910). Дивослово / Н. Копиленко. // Укр. мова й література в навчальних закладах. — 1994. — № 1. — С. 54–57.

Копиленко Н. Підручники Б. Грінченка / Н. Копиленко. // Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX — поч. XX ст.) : зб. наук. пр. — Київ, 1995. — С. 36–43.

Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка / М. Кордуб. // на могилу Бориса Грінченка. Три промови. — Чернівці, 1910. — С. 21–26.

Корф Н. Малорусская народная школа / Н. Корф. // Наши педагогические вопросы. Т. 1. — Москва : Издание «Сотрудникъ школь», 1882. — С. 100–122.

Корф Н. Наш друг : кн. для чтения в школе и дома / Н. Корф. / 11-е изд. — Санкт-Петербург : Тип. Тов. «Общественная польза», 1882. VIII. — 228 с.

Корф Н. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. Корф. / Издание третье. — Санкт-Петербург : Издание Д. Е. Кожанчикова, 1871. — 251 с.

- Корф Н. Теория Дарвина и вопросы педагогики / Н. Корф. // Вестник Европы. — 1873. — № 1. — С. 275–311.
- Коряк В. Нарис історії української літератури: література передбуржуазна. / В. Коряк. — Харків : ДВУ, 1925. — 375 с.
- Коряк В. Українська література: конспект / В. Коряк. — Харків : Держ. вид-во України, 1928. — 223 с.
- Коцюбинський М. До Марії Грінченко. Зібрання творів у семи томах / М. Коцюбинський. — Київ : Наукова думка, 1975. — Т. 7: Листи (1910–1913). — С. 307.
- Коцюбинський Ю. Житиме серед нащадків: до творчих та дружніх взаємин Б. Д. Грінченка та М. М. Коцюбинського / Ю. Коцюбинський. // Деснянська правда. — 1988. — 9 груд.
- Кравченко М. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 — «Українська мова» / М. Кравченко. — Київ, 2001. — 20 с.
- Кравченко М. Особливості слововживання Б. Грінченка та їх відображення в словнику української мови / М. Кравченко. // Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту імені Т. Шевченка. Філологічні науки. — Луганськ, 2000. — № 9 (29). — С. 178–184.
- Кравченко М. Фольклоризм у мовотворчості Б. Грінченка / М. Кравченко. // Культура слова. — Київ, 2000. — № 55–6. — С. 13–18.
- Кравченко М. Фольклорні елементи в художньому мовленні легенди Б. Грінченка «З папороті квіт» / М. Кравченко. // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 1999. — № 7(17). — С. 87–90.
- Кравченко О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Кравченко ; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. — Київ : [б. в.], 2009. — 20 с.
- Кравченко О. Погляди П. Куліша на дошкільне дитинство як передумову становлення особистості / О. Кравченко. // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : наук.-теорет. зб. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 14 : Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. — С. 126–129.
- Кримський А. Найголовніші правила українського правопису / А. Кримський. — Рівне : Вид. Волин. Коопер, 1921. — 19 с.
- Кримський А. Рец.: Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказ-

- ки, предания, пословицы, загадки и проч. Два выпуска: I — Чернигов, 1895 (ст. IV + 308); II — Чернигов, 1896 (ст. II + 390) / А. Кримський. // Этнографическое обозрение. — 1898. — Т. 36, № 1. — С. 168–178.
- Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. — Київ : К.І.С., 2004. — 176 с.
- Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф / З. Кузеля. // на могилу Бориса Грінченка. Три промови. — Чернівці, 1910. — С. 15–20.
- Кузеля З., Одарченко П. Історія української етнографії / З. Кузеля, П. Одарченко. // Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). — Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 184–194.
- Куликов С. Санкт-Петербургский комитет грамотности / С. Куликов. // Большая российская энциклопедия. — Москва, 2015. — Т. 29. — С. 352.
- Кулиш П. Об издании украинского словаря / П. Кулиш. // Основа. — 1861. — Янв. — С. 334.
- Кулиш П. Граматка / П. Кулиш. — Санкт-Петербург : Типографія П. А. Кулиша, 1857. — 149 с.
- Куришев Є. Музичний архів Бориса Грінченка / Є. Куришев. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2010. — 91 с.
- Куришев Є. Музичний архів Бориса Грінченка / Є. Куришев. / 2-ге вид., доповн. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. — 104 с.
- Куришев Є. Поезія Бориса Грінченка у творчості українських композиторів та виконавців : навч.-репертуарний посіб. для студ. ВНЗ / Є. Куришев. — Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 208 с.
- Лазаревський О. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895 / О. Лазаревський. // Киевская старина : журнал / ред. Ф. Г. Лебединцев. — Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. — Т. 51. — Декабрь. — С. 112–113.
- Лазаревський О. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1896 / О. Лазаревський. // Киевская старина : журнал / ред. Ф. Г. Лебединцев. — Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. — Т. LV. — Ноябрь. — С. 61–62.
- Легоняк Т. Педагогічна діяльність Б. Д. Грінченка. Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської

молоді. «Родзинка 2013»: зб. матеріалів XV Всеукр. наук. конф. молодих вчених, 18–19 квіт. 2013, м. Черкаси / Т. Легоняк. // Серія: Психолого-педагогічні науки. — Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. — С. 128–130.

Липа І. Ессе Номо: Пам'яті Б. Грінченка / І. Липа. // Українська хата. — 1910. — № 5. — С. 312–318.

Лисенко М. Од українського клубу / О. Лисенко. // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. — Київ: Друкарня 1-ї Київ. Друкар. справи, 1910. — С. 120–121.

Лист № 7 Зіньківський — Грінченкові. / Віддати зумієм себе Україні: листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Т. Зіньківський, Б. Грінченко; уклад. С. Кіраль. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — С. 42–43.

Лисюк П. Він жив для народу / П. Лисюк. // Сільські вісті. — 1988. — 9 груд.

Малиш М. Книговидавнича діяльність Б. Грінченка: автореф. дис. ... канд. філолог. Наук / М. Малиш. — Київ, 1994. — 22 с.

Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.). 26803 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. — Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. — Т. XXV: 1905. — Отделение 1: От № 25605–27172. — 1908. — С. 754–755.

Марахов Г. Про автора «Опыта южнорусского словаря»: з дод. невідомих листів К. Шейковського до Б. Грінченка / Г. Марахов. // Вісник АН УРСР. — 1970. — № 5. — С. 102–107.

Мельниченко Л. Художній психологізм малої прози Б. Грінченка / Л. Мельниченко. // Літературознавчі студії. — 2013. — Вип. 37(2). — С. 56–62.

Мировець В. [Дурдуківський В.] Рец. Б. Грінченко «На беспросветном пути» (1905) / В. Мировець [В. Дурдуківський]. // Світло. — 1912. — Кн. перша. — С. 66–67.

Михайлова О. Персоніфікація як стратегія історичної політики в Україні / О. Михайлова. // Стратегічна панорама. — № 1. — 2022. — С. 8–25

Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка / В. Михайлович. // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті / упор. С. Єфремов. — Київ: Вік, 1910. — С. 170–176.

Мовчун А. «Кожна річ має в собі частинку мого я...» (Музей Бориса Грінченка в Києві) / А. Мовчун. // Дивослово. — 2011. — № 9. — С. 58–62.

Мовчун А. Б. Грінченко / А. Мовчун. // — Початкова освіта. — 2003. — № 16. — С. 2.

Мовчун А. Борис Грінченко: нові життєписні факти / А. Мовчун. // Українська мова й література в сучасній школі. — 2013. — № 1. — С. 7–11.

Мовчун А. Борис Грінченко: феномен великого трударя / А. Мовчун. // Дивослово. — 2010. — № 5. — С. 44–49.

Мовчун А. Борис Грінченко в Києві: адреси, життя і діяльність / А. Мовчун. // Українська мова й література в сучасній школі. — 2012. — № 7–8. — С. 21–24.

Мовчун А. Борис Грінченко і Марія Загірня: феномен родинного життя / А. Мовчун. // Слово Просвіти. — 2013. — № 2.

Мовчун А. Борис Грінченко у спогадах: приваблива людська особистість / А. Мовчун. // Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер, щоріч. Грінченківських читань, (м. Київ, 5 грудня 2012 р.) / за ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. — Київ: [Київ, vht ім. Б. Грінченка], 2013. — С. 5–17.

Мовчун А. Борис Грінченко як біограф Євгена Гребінки / А. Мовчун. // Українська мова й література в сучасній школі. — 2012. — № 3. — С. 63–65.

Мовчун А. Борис Грінченко: з любов'ю до дитини та її світу / А. Мовчун. // Початкова школа. — 2013. — № 11. — С. 47–51.

Мовчун А. Вартовий рідного слова / А. Мовчун. // Слово Просвіти. — 2010. — № 20. — С. 8.

Мовчун А. Грінченкіана — 2011: пошуки та знахідки / А. Мовчун. // Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер, щоріч. Грінченківських читань, (м. Київ, 8 грудня 2011 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. — Київ: [Київ, ун-т ім. Б. Грінченка], 2012. — С. 10–19.

Мовчун А. І генії були дітьми: Борис Грінченко (09.12.1863–06.05.1910) / А. Мовчун. // Початкова освіта. — 2003. — Квіт. (№ 16). — С. 2.

Мовчун А. Ім'я Бориса Грінченка — в назві Університету / А. Мовчун. // Я — студент: навч. посіб. / [В. О. Огнев'юк, О. Б. Жильцов, С. О. Караман та ін.; за заг. ред. В. О. Огнев'юка]. / 2-е вид., доопр. — Київ: Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — С. 23–40.

Мовчун А. Його праця плодами проросте / А. Мовчун. // Витоки. — 1993. — Жовтень. — С. 3.

Мовчун А. Народопробітні обрії Бориса Грінченка / А. Мовчун. // «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...»: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VI Грінченківські читання), м. Київ, 22 січня 2014 року. — Київ. — С. 36–54.

Мовчун А. Ставав на всяке жниво (сторінки творчості Б. Грінченка на шкільній сцені) / А. Мовчун. // Дивослово. — 1993. — № 9. — С. 48–53.

Мовчун А. Унікальна українська родина Бориса і Марії Грінченків / А. Мовчун. // Початкова школа. — 2010. — № 4. — С. 63–66.

Москаленко А. Нарис історії української лексикографії / А. Москаленко. — Київ: Рад. шк., 1961. — 162 с.

Мрії, вистраждані життям...: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: кол. моногр.: у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек та ін. — Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. — Ч. 1. — 260 с.

Мрії, вистраждані життям...: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: кол. моногр.: у 2 ч. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек та ін. — Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. — Ч. 2. — 168 с.

Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті / упоряд. Сергій Єфремов. — Київ: Друкарня 1-ї Київ. Друкар. Справи, 1910. — 184 с.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Змиевские педагогические курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1883. — № 8. — С. 592–594.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Ответ на письмо учительницы Н. Никифоровой курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1885. — № 10. — С. 592–594.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Письма учителей и учительниц об эмеритальной кассе курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1884. — № 2. — С. 496–497.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Письмо в редакцию курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1884. — № 1. — С. 409–412.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Цель народной школы курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1885. — № 6. — С. 296–299.

Народный учитель М-р-с [Грінченко Б.]. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии курсы / М-р-с Народный учитель [Б. Грінченко]. // Русский начальный учитель. — 1884. — С. 435–440.

Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми освіти / О. Неживий. — Луганськ: Знання, 2003. — 124 с.

Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти / О. Неживий. — Луганськ: Знання, 2007. — 188 с.

Неживий О. Для рідного слова: творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання / О. Неживий. — Луганськ, 1994. — 90 с.

Неживий О. Ідеї національної школи в педагогічній спадщині Б. Грінченка / О. Неживий. // Педагогіка. — 2009. — № 6. — С. 25–31.

Неживий О. Педагогічна спадщина Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Неживий. — Харків, 1994. — 18 с.

Неживий О. Рік Бориса Грінченка на Луганщині / О. Неживий. // Бахмутський шлях. — 2008. — № 1–2. — С. 81–83.

Неживий О. Українознавче спрямування педагогічної системи Бориса Грінченка / О. Неживий. // Науковий вісник Донбасу. — 2013. — № 1.

Німчук В. Дещо з історії / В. Німчук. / Проблеми українського правопису в ХХ–ХХІ ст. / Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 4–30.

Огієнко І. Валуєвський погром 1863 р. Плата за русифікацію / І. Огієнко. // Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. — С. 211–213.

Огієнко І. Грінченківка, Київський правопис 1908 року / І. Огієнко. // Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. — Київ: Наша культура і наука, 2004. — С. 356–357.

Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. // упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. — Київ: Наша культура і наука, 2004. — 434 с.

Огієнко І. Куліш як ідеолог і творець української літературної мови. Історія української літературної мови / І. Огієнко. // упоряд., авт. перем. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. — Київ : Наша культура і наука, 2004. — С. 218–226.

Огієнко І. Обход закона. Українська культура / І. Огієнко. // Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. — С. 225–227.

Огієнко І. Погром 1876 р. і Юзефовичів закон / І. Огієнко. // Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. — С. 214–216.

Огієнко І. Українська культура: коротка історія культур. життя українського народу : курс, читаний в укр. нар. ун-ті / І. Огієнко. — Київ : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. — 272 с.

Огнев'юк В. Борис Грінченко: Спроба реконструкції філософії життя / І. Огієнко. // «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VI Грінченківські читання) 22 січня 2014 року, м.Київ. — Київ, 2014. — С. 6–24.

Огнев'юк В. Від голови редакційної ради / Грінченко Борис. *Зібрання творів*. Етнографічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ. 2015. С. 7.

Огнев'юк В. З ім'ям Бориса Дмитровича Грінченка: Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка / В. Огнев'юк. // Освіта України. — 2008. — № 92. — С. 4–5.

Огнев'юк В. Національне відродження — як філософія життя Бориса Грінченка / В. Огнев'юк. // «Мрії, вистраждані життям...» : до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка : кол. моногр. (у двох част.). Ч. 1. / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек [та ін.]. — Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. — С. 3–13.

Огнев'юк В. Самоідентифікація Просвітителя / В. Огнев'юк. // Дзеркало тижня. — Україна. — 2014. — № 2 (24 січня).

Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка / О. Огоновський. // Історія літератури рускої. — Львів, 1893. — Часть III. — Відділ II. — С. 1152–1156.

Одінцова М. Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект : автореф. дис. ... канд. наук з соціальних комунікацій : 27.00.05 / М. Одінцова. — Київ, 2014. — 23 с.

Одінцова М. Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект : дис. ... канд. соціальних комунікацій : 27.00.05 / М. Одінцова. — Київ, 2014. — 275 с.

Олексюк О. Музикальність поезії Бориса Грінченка у розвитку духовного потенціалу студентської молоді / О. Олексюк. // Борис Грінченко в літературному, культурно-освітньому та громадсько-політичному житті України (до 155-річчя від дня народження) : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (XI Грінченківські читання) 7 грудня 2018 року. [м.Київ].

Олексюк О. Педагогіка розуміння в духовному розвитку особистості засобами мистецтва / О. Олексюк. // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. — 2017. — С. 173–179.

Онацький Є. Грінченко Борис / Є. Онацький. // Українська мала енциклопедія : в 12 т. — Буенос-Айрес : Друкарня «Чемпіон», 1958. — Т. 2: Літери В-Г. — С. 281–282.

Опатович С. Оповідання з Святого Писання / С. Опатович. — Петербург : Печатня Импер. Акад. Наук, 1863. — 91 с.

Опытъ южнорусскаго словаря. Томъ первый: А-З. Выпускъ первый: А-Б. / за ред. К. Шейковського. — Киев : тип. А. Давиденко, 1861. — 224 с.

Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова // Киевская Старина. — 1906. — Кн. V–VI. — С. 194–195.

Охріменко О. На орбіті світового письменства / О. Охріменко. // Вітчизна. — 1989. — № 8. — С. 150–152.

Охріменко П. «Серце, зотліє з муки...» [про письменника Б. Д. Грінченка] / П. Охріменко. // Вітчизна. — 1988. — № 12. — С. 158–160.

Панченко В. Емський луг / В. Панченко. // Україна Incognita / за заг. ред. Л. Івшиної. 3-ге вид., стер. — Київ : Українська прес-група, 2004. — С. 203–207.

Панько Т. Українське термінознавство : монографія / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. — Львів : Світ, 1994. — 216 с.

Пастух Б. Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної ідеї: публіцистичне есе / Б. Пастух. — Луганськ : Книжковий світ, 1998. — 164 с.

Пахаревський Л. В обороні української школи. [Рец. на видання розвідки Бориса Грінченка «На беспросветном пути» (Київ, 1906)] / Л. Пахаревський. // Громадська думка. — 1906. — № 112. — С. 1–2.

Петлюра С. Рец. Борис Грінченко. Перед широким світом / С. Петлюра. // Україна. — 1907. — № 7–8. — С. 237–246.

Петрошук Н. Розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл в Україні другої половини XIX — початку XX століття : дис. ... канд. пед наук / Н. Петрошук. — Київ, 2016. — 250 с.

Пилинський М. З історії розвитку української лексикографії: Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка / М. Пилинський. // Дослідження з мовознавства. — Київ, 1962. — Вип. 1. — С. 3–28.

Пилинський М. Мовна норма і стиль / М. Пилинський. — Київ : Наук. думка, 1976. — 288 с.

Пилинський М. Словник Б. Грінченка: Міфи та факти / М. Пилинський. // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 25–32.

Письмо Х. Д. Алчевской // Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 85–90.

Пільгук І. Класична спадщина Бориса Грінченка / І. Пільгук. // Грінченко Б. Твори : в 2 т. — Київ : АН УРСР, 1963. — Т. 1. — С. 5–44 (V–XLIII).

Пінчук Т. Г. Скворода і Б. Грінченко — народні педагоги-просвітителі / Т. Пінчук. // Рідна школа. — 2002. — № 12. — С. 59–61.

Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. На дружню могилу. Мої спомини та враження / Д. Пісочинець [Д. Ткаченко]. // на могилу Бориса Грінченка. Три промови. — Чернівці, 1910. — С. 14–36.

Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Просвітно-видавнича діяльність Бориса Грінченка / Д. Пісочинець [Д. Ткаченко]. // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. — Київ : Вік, 1910. — С. 53–64.

Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Учителювання Бориса Грінченка / Д. Пісочинець [Д. Ткаченко]. // Світло. — 1911. — Кн. 5. — С. 31–46.

Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Ходімо за ним / Д. Пісочинець [Д. Ткаченко]. // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. — Київ : Вік, 1910. — С. 79–83.

Плевако М. Жизнь и деятельность Б. Д. Гринченко (вступ до праці) / М. Плевако. // IP НБУВ (Ин-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського). — Ф. XXVII. — Од. зб. 857. — Арк. 1.

Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка / М. Плевако. — Харків : Друкарня С. А. Шмерковича, 1911. — 81 с.

Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX — початок XX століття) / Н. Побірченко. — Київ : Наук. світ, 2002. — 331 с.

Погребенник В. «Мое діло не ввре...» / В. Погребник. // Радянська освіта. — 1988. — 9 груд.

Погребной А. Идейно-эстетические позиции Бориса Гринченко в литературно-критической борьбе конца XIX — начала XX вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.642 «Література народів СРСР — Українська література» / А. Погребной. — Київ, 1970. — 16 с.

Погребняк І. Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01– «Українська література» / І. Погребняк. — Київ, 2013. — 19 с.

Погрібний А. «Клейдон душі моєї — добро мого народу»: Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та документах з його архіву : до 125-річчя з дня народження / А. Погрібний. // Україна: наука і культура. — Київ, 1989. — Вип. 23. — С. 72–87.

Погрібний А. Борис Грінченко / А. Погрібний. // Грінченко Б. Твори : в 2 т. — Київ : Наук. думка, 1990. — Т. 1. — С. 5–30.

Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції / А. Погрібний. — Київ : Либідь, 1990. — 232 с.

Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Погрібний. — Київ : Дніпро, 1988. — 268 с.

Погрібний А. Грінченко Борис / А. Погрібний. // Українська література у портретах і довідках : Давня література — література XIX ст. : довідник / редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. — Київ : Либідь, 2000. — С. 75.

Погрібний А. Грінченко про російську літературу: 3 літопису єднання / А. Погрібний. // Прапор. — 1970. — № 7. — С. 64–73.

Погрібний А. Дещо про Бориса Грінченка / А. Погрібний. // Прапор. — 1967. — № 10. — С. 102.

Погрібний А. До взаємин Б. Грінченка з М. Павликом / А. Погрібний. // Радянське літературознавство. — 1970. — № 5. — С. 71–77.

Погрібний А. Дружба велетнів: [Б. Грінченко та І. Франко] / А. Погрібний. // Вітчизна. — 1967. — № 2. — С. 164–173.

Погрібний А. Листування Б. Грінченка з І. Франком / А. Погрібний. // Радянське літературознавство. — 1988. — № 12. — С. 31–42.

Погрібний А. Унікальний документ нашої культури : (каталог особистої бібліотеки Б. Грінченка) / А. Погрібний. // Рукописна та книжкова спадщина України / відп. ред. Л. А. Дубровіна. — Київ, 1993. — Вип. 1: Археографічні дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. — С. 70–83.

Погрібний А. Шевченкова творчість в оцінці Б. Грінченка / А. Погрібний. // Радянське літературознавство. — 1970. — № 9. — С 45–55.

Познякова М. Споминки / М. Познякова. // Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. — Київ: Вік, 1910. — С. 177–182.

Поліщук Ю. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII — середина XIX ст.) / Ю. Поліщук. // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2015. — Вип. 4 (78). — С. 218–240.

Поміч учителю в справі національного виховання учнів. — Київ: Секретарство Справ Освітніх. — 1918. — Вип. 1. — С. 50.

Попельнюх О. Педагогічна і просвітницька діяльність М. О. Корфа в контексті розвитку вітчизняної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Попельнюх. — Полтава, 2009. — 20 с.

Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — Санкт-Петербург, 1862. — 191 с.

Проблеми творчої спадщини Бориса Грінченка: Матеріали конференції з нагоди 130-річчя з дня народження Б. Грінченка. — Луганськ, 1993.

Проект статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. // Громадська думка. — 1906. — 21 черв.

Просвіти. / Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. — Київ: Юрінком Інтер, 2008. — С. 719–721.

Процюк С. «Більше працював, ніж жив...» (До 125-річчя з дня народження Бориса Грінченка) / С. Процюк. // Українська мова і література в школі. — 1988. — № 12. — С. 3–6.

Процюк С. Драматургія Бориса Грінченка (конфлікти і герої): автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.02 — «Українська література» / С. Процюк. — Київ, 1994. — 15 с.

П-ський Л. [Пахаревський Л.]. Рец. Грінченко Б. Грім та блискавка (в огляді «Бібліографія») / Л. П-ський [Л. Пахаревський]. // Рада. — 1907. — № 191. — С. 4.

Пчілка О. Умови Грінченкової праці / О. Пчілка. // Рідний край. — 1911. — № 7–8. — С. 2–15.

Пясецький А. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Второй выпуск. Чернигов, 1897 / А. Пясецький. // Волинь: газета. — Житомир. — 1898. — № 36.

Радзикович В. Проти хвиль / В. Радзикович. // Борис Грінченко. Історія української літератури. — Мюнхен: Українське видавниче т-во «Вернигора», 1947. — Т. 2: Нова доба. — С. 104–105.

Реп'ях С. Тільки любов / С. Реп'ях. // Деснянська правда. — 1988. — 9 груд.

Рец. Середь Крыжаного моря. Оповідання В. Чайченка [Б. Грінченка]. Одесса, 1891 г. / Библиографический отдел: учебники и книги для народа // Русская мысль. — Москва, 1892. — (Лютый). — С. 85.

Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Два выпуска. Чернигов, 1895 и 1896 // Вестник Европы: журнал / за ред. М. М. Стасюлевич. — Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. — Т. 1. — Кн. 1 (Январь). — С. 413–414.

Родінова Н. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 — «Етнологія» / Н. Родінова. — Київ, 2007. — 24 с.

Родінова Н. Етнографічний доробок Бориса Грінченка під час перебування на Чернігівщині / Н. Родінова. // Етнічна історія народів Європи. — 2007. — Вип. 23. — С. 93–98.

Родінова Н. Критика етнографічних праць Бориса Грінченка в журналі «Киевская Старина» / Н. Родінова. // Етнічна історія народів Європи. — 2005. — Вип. 20. — С. 85–88.

Родінова Н. Нові погляди на наукову і громадську діяльність Бориса Грінченка / Н. Родінова. // Етнічна історія народів Європи. — 2010. — Вип. 33. — С. 48–52.

Родінова Н. Праця Бориса Грінченка на ниві просвітництва та етнології / Н. Родінова. // Етнічна історія народів Європи. — 2005. — Вип. 19. — С. 104–108.

Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802–1902 / С. Рождественский. — Санкт-Петербург, 1902. — 840 с.

Рудниченко С. Борис Грінченко: популярно-критичний нарис / С. Рудниченко. — Харків: Література і мистецтво, 1931. — 69 с.

Русанівський В. Історія української літературної мови: підручник / В. Русанівський. — Київ: АртЕк, 2001. — 392 с.

Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова. // Збірник історично-філолог. відділу ВУАН. 1928. № 61: За сто літ. Матеріали з громад-

ського і літературного життя України XIX і початку XX століття. — Кн. 2. — С. 154.

Русова С. Пам'яті Б. Грінченка / С. Русова. // Народний учитель. — 1910. — № 10. — С. 2.

Савченко Ф. Заборона українства в 1876 р. : до історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. / Ф. Савченко. — Київ : Державне видавництво України, 1930. — 410 с.

Сапсаєнко Л. Образ української жінки в історичній драматургії Б. Грінченка / Л. Сапсаєнко. // Науковий вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки. — 2014. — Вип. 4.13. — С. 232–236.

Сапсаєнко Л. Українське козацтво в інтерпретації Б. Грінченка / Л. Сапсаєнко. // Вісник Запоріж. нац. ун-ту. Філологічні науки. — 2014. — № 1. — С. 92–97.

Сапсаєнко Л. Фольклорні традиції в історичній драматургії Бориса Грінченка / Л. Сапсаєнко. // Українська література в загальноосвітній школі. — 2012. — № 10. — С. 41–42.

Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі» / В. Сарбей. — Київ : Вища школа, 1990. — С. 28.

Сахно Л. Від вогню вогонь / Л. Сахно. // Вітчизна. — 1968. — № 11.

Сахно Л. До питання про еволюцію світогляду Б. Грінченка / Л. Сахно. // Питання майстерності. — Дніпропетровськ, 1969. — Вип. 1. — С. 33–34.

Світленко С. Український народолобець Борис Грінченко на Катеринославщині / С. Світленко. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. — 2004. — Вип. 1.

Сенченко І. Нові документи Б. Грінченка / І. Сенченко. // Україна. — 1945. — № 7–8. — С. 33.

Сенченко І. Нові документи про І. Карпенко-Карого та Б. Грінченка. / І. Сенченко. // Україна. — 1945. — № 6. — С. 35.

Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка / В. Сімович. // на могилу Бориса Грінченка : [промова, виголошена на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях]. — Чернівці : Друк. тов. «Руска Рада», 1910. — С. 3–14.

Сінченко О. Горизонт сподівань та його функціонування в літературному процесі (на матеріалі української літератури 20–30-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.06 / О. Сінченко. // НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — Київ, 2006. — 19 с.

Сірий Ю. [Тищенко Ю.]. Рец. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання / склали Б. та М. Грінченки. Вид. вид. «Український Учитель» ; видано з фонду імені Б. Грінченка. Київ 1912 року. Стор. 167+VI / Ю. Сірий [Ю. Тищенко]. // Літературно-науковий вісник. — 1913. — Том LXI. — С. 394–395.

Сірополко С. Борис Грінченко як культурно-просвітний діяч: з нагоди 15-літньої річниці з дня його смерті / С. Сірополко. // Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1925. — Львів, 1924. — С. 66–73.

Скрипка В. Народознавчі праці В. Кравченка / В. Скрипка. // Народна творчість та етнографія. — 1970. — № 6. — С. 54–57.

Словарь російсько-український : у 4 т. / Зібрали і впоряд.: М. Уманець, А. Спілка. — Львів : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893—1898. — 339 с.; 292 с.; 294 с.; 294 с.

Словарь української мови : в 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; за ред. Б. Грінченка. — Київ, 1907–1909. URL: <http://r2u.org.ua/> (дата звернення: 11.11.2020).

Словарь української мови : у 4 т. / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» ; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко ; з передмовою М. Т. Рильського, М. П. Бажана, О. І. Білецького, І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, В. С. Ільїна. Репринт. вид. 1958 р. — 1959 р. з оригіналу 1907 р. — 1909 р. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. — Т. I–IV. — 2184 с.

Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. — Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Слюсар Ф. Огляд українських шкільних підручників / Ф. Слюсар. // Світло. 1911. — Кн. 2. — С. 32.

Смілянський Л. Борис Грінченко : критично-біографіч. нарис / Л. Смілянський. // за ред. Я. Савченка. — Київ; Харків : Державне видавництво України, 1930. — 104 с.

Сохань П. Б. Грінченко — М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / П. Сохань. // Діалоги про українську національну справу. — Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1994. — С. 5–17.

Спірідонова А. Борис Грінченко — вчитель / А. Спірідонова. // Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. — Педагогічні науки. — 2013. — № 13 (3). — С. 297–303.

Спірідонова А. Ідеал вчителя в творчості Б. Д. Грінченка / А. Спірідонова. // Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної української культури : зб. матеріалів науково-практ. конференції (м. Луганськ, 5 грудня 2013 р.). — Луганськ : ЛОУНБ ім. О. М. Горького, 2014. — 73 с.

Статеева В. Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка) : автореф. дис. ... д-ра філолог. наук : спец. 10.02.01 — «Українська мова» / В. Статеева. — Ужгород, 1998. — 44 с.

Сумцов М. Діячі українського фольклору / М. Сумцов. — Харків : Друк. «Печатне діло», 1910. — 37 с.

Сумцов М. Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка / М. Сумцов. // Сніп. — 1912. — № 17.

Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці» / О. Сухомлинська. // Шлях освіти. — 2005. — № 4. — С. 43–47.

Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. — Київ : АПН України, 2003. — 68 с.

Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми / О. Сухомлинська. // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. — Київ : А.П.Н., 2003. — С. 26–35.

Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / О. Сухомлинська. // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. — Київ : А.П.Н., 2003. — С. 16–25.

Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття / О. Сухомлинська. // Шлях освіти. — 2007. — № 4. — С. 6–12.

Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. Сухомлинська. // Шлях освіти. — 2001. — № 1. — С. 10–15.

Сьобічний Гр. [Коваленко Гр.]. З моїх спогадів про Б. Грінченка / Гр. Сьобічний [Гр. Коваленко]. // Діло. — 1906. — № 276.

Тараненко О. Українська лексикографія 1917 — поч. ХХІ ст. / О. Тараненко. // Українська мова : енциклопедія. — Київ : Вид-во «Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана», 2004. — С. 300–304.

Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея : Всеукр. наукова конференція. — Луганськ, 2008.

Тимошенко К. Просвітницько-педагогічна діяльність Б. Д. Грінченка на Слобожанщині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / К. Тимошенко. — Харків, 2008. — 19 с.

Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник / М. Тимошик. // Вид. 2-ге, випр. — Київ : Наша культура і наука, 2007. — 496 с.

Титаренко С. Українські граматики / С. Титаренко. // Вільна українська школа. — 1917. — № 3–4. — С. 207–208.

Тит-ко С. [Паляничко С.]. Рец. Грінченко Б. Князь Ігор. Оповідання по «Слову про полк Ігорів» / С. Тит-ко [С. Паляничко]. // Світло. — 1913. — Книжка дев'ята. — С. 56–57.

Товариство «Просвіта» у Києві. Теми для виданнів. Виробила видавнича комісія товариства // Рада. — 1906. — 10 жовт.

Толковий словарь живаго великорускаго языка В. И. Даля. — Москва : Издание Общ-ва любителей российской словесности, 1863–1866.

Тонконог І. Підготовка вчителів у Полтавській губернії у XIX — 1917 р. : дис. канд. ... пед наук / І. Тонконог. — Ін-т педагогіки НАПН України, Київ, 2018. — 221 с.

Трифонов Р. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови : автореф. дис... канд. філолог. наук : 10.02.01 Р. Трифонов. / Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна. — Харків, 2000. — 20 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ : Матеріалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 1 : Верования и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. — Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1872. — 224 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ : Матеріалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 2 : Малорусские сказки / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. — Санкт-Петербург : Тип. и хромотография А. Траншеля, 1878. — 688 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ : Матеріалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 3 : Народный дневник (обычаи

и обряды, приуроченные к временам года) / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. — Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1872. — 486 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отделъ : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 4 : Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. — Санкт-Петербург : Тип. В. Киришбаума, 1877. — 713 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отделъ : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 5 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. — Санкт-Петербург : Тип. Майкова, 1874. — 1209 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отделъ : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 6 : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. — Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1872. — 408 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отделъ : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. 7 : Малоруссы Юго-Западного края / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. — Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1877. — 608 с.

Українець [Драгоманов М.]. Антракт з історії українофільства (1863–1872) / Українець [М. Драгоманов]. // Правда. — 1877. — №№ 12–16.

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту : документи і матеріали / упоряд. Л. Масенко та ін. — Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2005. — 399 с.

Ушинский К. Детский мир и хрестоматия / К. Ушинский. — Санкт-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1861. — 496 с.

Ушинский К. О народности в общественном воспитании / К. Ушинский. // Собрание сочинений. — Москва; Ленинград : Изд-во акаде-

мии Педагогических наук, 1948. — Т. 2 : Педагогические статьи 1857–1861. — С. 69–167.

Ушинский К. Педагогическая поездка в Швейцарию / К. Ушинский. // Собрание сочинений. — Москва; Ленинград : И-во академии Педагогических наук, 1948. — Т. 3 : Педагогические статьи 1862–1870. — С. 87–254.

Ушинский К. Предисловие к 1-му изданию «Детского мира». Полн. собр. соч. : в 11 т. // К. Ушинский. — Москва ; Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1949. — Т. 5. — 591 с.

Ушинский К. Родное слово для детей младшего возраста. Год первый : учебное пособие / К. Ушинский. — Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1864. — 112 с.

Ушинський К. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. : пер. з рос. / К. Ушинський. / Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші. — Київ : Рад. школа, 1983. — Т. 2: Проблеми російської школи / Склав і підгот до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та ін. — 359 с.

Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Ушинський. // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. — Київ : Рад. шк., 1983. — Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. — С. 192–471.

Ушинський К. Праця в її психічному і виховному значенні / К. Ушинський. // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. — Київ : Рад. шк., 1983. — Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. — С. 104–120.

Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка / І. Франко. // Зоря. — 1891. — Ч. 18. — С. 358.

Франко І. До Б. Д. Грінченка / І. Франко. // Зібр. творів : в 50 т. — Київ, 1981. — Т. 50: Листи (1895–1916). — С. 306.

Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ в. (Розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах ХІХ віку) / І. Франко. — 1901. — Т. 15, ч. II. — С. 1–19; 48–67; 112–132.

Франко І. Наше літературне життя в 1892 році / І. Франко. // Зібр. творів : в 50 т. — Київ, 1981. — Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). — С. 14.

Франко І. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. III. Песни. Чернигов, 1899 / І. Франко. // Літературно-науковий вісник : журнал. — Львів, 1899. — Т. VI, № 5. — С. 121–122;

Хвильовий М. Камо грядеши: памфлети / М. Хвильовий. — Харків : Літ.-книгарня «Книгоспілки», 1925. — 62 с.

Хвиля А. До нового видання «Словника української мови» / А. Хвиля. // Словник української мови / Б. Грінченко ; за ред. А. А. Хвилі. — Київ : Соцеквидав України, 1937. — Т. 1 : А–Ж. — С. 5–6.

Хомутенко А. Громадсько-політична діяльність Б. Д. Грінченка (1875–1910) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 — «Історія України» / А. Хомутенко. — Київ, 2008. — 15 с.

Хоптяр А. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.01 — «Українська література» / А. Хоптяр. / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2013. — 19 с.

Хоптяр А. Поезія «Свободи і кохання» Гайнріха Гайне в перекладах і творчому осмисленні Бориса Грінченка / А. Хоптяр. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — 2011. — Вип. 16. — С. 321–325.

Хоптяр А. Феномен синкретизму в оригінальній творчості Бориса Грінченка в контексті перекладацької діяльності: спроба трансформації канону / А. Хоптяр. // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. — 2013. — № 2. — С. 58–62.

Хоружа Л. Категорія педагогічної відповідальності у педагогічній спадщині Б. Д. Грінченка / Л. Хоружа. // «Мрії, вистраждані життям...» : до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка : кол. моногр. (у двох част.). Ч. 1 / В. О. Огнев'юк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек [та ін.]. — Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. — С. 127–133.

Хоружа Л. Розвиток людини як сутнісна ідея педагогіки К. Ушинського / Л. Хоружа. // Ідеї К. Д. Ушинського в сучасній педагогіці (до 190-річчя від дня народження К. Д. Ушинського) : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 20–21 лют. — 2014 р. — С. 7–10.

Чайченко В. [Грінченко Б.]. Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети / В. Чайченко [Б. Грінченко]. // Зоря. — 1891. — № 14. — С. 276–277; — № 15. — С. 297–298.

Чайченко В. [Грінченко Б.]. Наша байдужість / В. Чайченко [Б. Грінченко]. // Зоря. — 1892 р. — № 11. — С. 215.

Чайченко В. [Грінченко Б.]. Некоторые остатки старины в Херсонщине / В. Чайченко [Б. Грінченко]. // Киевская Старина. — 1888. — Т. 22. — Кн. IX. — С. 73–75.

Чайченко В. [Грінченко Б.]. Пісні В. Чайченко / В. Чайченко [Б. Грінченко]. — Харків, 1884. — 35 с.

Чайченко В. [Грінченко Б.]. Робінзон. Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив / В. Чайченко [Б. Грінченко]. // Батьківщина. — 1886. — Ч. 36.

Черниш А. Приказки та прислів'я із «Словаря української мови» Бориса Грінченка / А. Черниш. — Кіровоград, 2011. — 91 с.

Чернявський М. Кедр Ливана : спогади про Бориса Грінченка / М. Чернявський. — Херсон : Коопер. т-ва «Українська книгарня», 1918. — 42 с.

Черняховская-Старицкая Л. Грінченко Борис. Писання / Л. Черняховская-Старицкая. — Киев, 1905. — Т. 1. — 43 с.

Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. — 502 с.

Чорновіл В. [Хвиля за хвилею]: Телесценарій про Б. Грінченка / В. Чорновіл. // Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори : в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл ; відп. ред. М. Коцюбинська. — Київ : Смолоскип, 2002. — Т. 1. — С. 84–99.

Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти / В. Чорновіл. // Радянська школа. — 1963. — № 12.

Чорновіл В. Вперше після перерви: Рецензія на двотомник творів Б. Грінченка / В. Чорновіл. // Прапор. — 1964. — № 6.

Чорновіл В. Жадання пути розбивати: Борис Грінченко / В. Чорновіл. // Літературна Україна. — 1963. — (Грудень).

Чорновіл В. Невтомний орач / В. Чорновіл. // Київська зоря. — 1963. — 3 груд.

Чорновіл В. Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка / В. Чорновіл. // Літературознавство. Критика. Журналістика. Твори : в 10 т. / упоряд. та комент. В. Чорновіл ; відп. ред. М. Коцюбинська. — Київ : Смолоскип, 2002. — Т. 1. — С. 100–120.

Что читать народу? : Критич. указ. кн. для нар. и дет. чтения. / Сост.: Х. Д. Алчевская, Е. Д. Гордеева, А. П. Грищенко и др. — С.-Петербург : Т-ва «Общественная польза», 1884. — 857 с.

Ш. Г. [Шерстюк Г.]. Рец. Грінченко Б. «Як жив український народ» (Київ, «Вік» 1906), «Оповідання з української старовини» (Київ, 1906) / Г. Ш. [Г. Шерстюк]. // Рідний край. — 1907. — № 4.

Шараневич І. Рец. «Земский сборник Черниговской губернии» / І. Шараневич. // ЗНТШ. — 1902. — Т. XLVIII. — кн. IV. — С. 16–21.

Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди ст. з дня його народження) / В. Шаян. // *Визвольний шлях*. Лондон : Укр. видав. спілка. — 1963. — Річник 10, кн. 11–12. — С. 1287–1303.

Шевельов Ю. [В.]. Стилі сучасної української літератури на еміграції / Ю. Шевельов. // *МУР*. — 1946. — Ч.1. — С. 54–81.

Шевченко Т. Букварь южнорусский / Т. Шевченко. — Санкт-Петербург : в печатни Гогенфельдена и Ко, 1861. — 24 с.

Шевчук В. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе / В. Шевчук. — Київ : Радянський письменник, 1990. — 408 с.

Шевчук В. Повернення Б. Грінченка / В. Шевчук. // *Літературна Україна*. — 1988. — (Грудень).

Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа / Г. Шерстюк. // *Світло : український педагогічний журнал* / ред. Г. Шерстюка. — Київ : Вид. Український вчитель, 1910. — Кн. 1. — Вересень. — С. 9–14.

Шерякова О. Віршування Бориса Грінченка 80-х років (строфіка й римування) / О. Шерякова. // *Питання літературознавства*. — 2002. — Вип. 9. — С. 61–65.

Шерякова О. Особливості віршової будови перекладів Б. Грінченка з німецьких поетів / О. Шерякова. // *Питання літературознавства*. — 2002. — Вип. 9. — С. 196–198.

Школиченко М. Чайченко й Франко / М. Школиченко. // *Зоря*. — 1891. — Ч. 20. — С. 54.

Шубравська М. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. Шубравська, Д. Яворницький. — Київ : Наукова думка, 1972. — 253 с.

Юзефович М. О так называемом украинофильском движении. Заборона українства в 1876 р. / М. Юзефович. // *До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр.* — Київ : Державне видавництво України, 1930. — С. 372–381.

Юрченко О. Праця не згине між людьми даремно / О. Юрченко. // *Прапор*. — 1988. — № 12. — С. 166–172.

Яременко В. Борис Грінченко. Проза : автореф. дис. ... філол. наук : спец. 10.642 — «Література народів СРСР — Українська література» / В. Яременко. — Київ, 1969. — 26 с.

Яременко В. Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження) / В. Яременко. // *Укр. мова і літ. в школі*. — 1963. — № 10. — С. 16–25.

Яременко В. Борис Грінченко в етнографічній науці. / В. Яременко. // *Грінченко Борис. Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 3* / Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; голова

ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; передм., прим. В. В. Яременка. — Київ. 2017. — С. 7–14.

Яременко В. До Бориса Грінченка по «достиглий овоч» / В. Яременко. // *Слово Просвіти*. — 2020. — № 28–29 (1080–1081). — 23–29 лип. — С. 8.

Яременко В. Етнографія — наука націє творча. / В. Яременко. // *Грінченко Борис. Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 1* / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; вступ. слово В. О. Огнев'юка ; передм., комент., прим. В. В. Яременка. — Київ. 2015. — С. 8–28.

Яременко В. За право тільки жити... Борис Грінченко : факти і документи. Грінченко Б. До тих, що зостануться : вибрані твори : для серед, та ст. пік. віку / упоряд., передм. та приміт. В. В. Яременка ; худож. оформл. М. С. Пшінки. — Київ : Веселка, 1993. — 398 с.

Яременко В. На шляху до світла. (Педагогічні ідеї Бориса Грінченка у його часі і сьогодні) / В. Яременко. // *Грінченко Борис. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1*. — Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2013. — С. 10–28.

Яременко В. Народна пісня як етнографічне джерело / В. Яременко. // *Грінченко Борис. Зібрання творів. Етнографічна спадщина. Кн. 2* / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, В. В. Яременко ; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; передм., прим. В. В. Яременка. 2-ге вид., випр. та доопрац. — Київ. 2017. — С. 7–18.

Яременко В. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка) / В. Яременко. // *Слово і час*. — 2015. — № 5. — С. 93–107.

Яременко В. Чотири золоті томи / В. Яременко. // *Знання та праця*. — 1988. — № 12. — С. 12.

Ясинський Г. Рец. Грінченко Б. Грім та блискавка (в огляді «Бібліографія») / Г. Ясинський. // *Рідний Край*. — 1907. — Ч. 6.

Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian History. In: (Eds): Potichnyi, P.J., Pelenski, J., Zekulin, G. *Ukraine and Russia in Their Encounter*. Edmonton / J. Armstrong. — Ontario University Press. — 1992. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20150/file.pdf>

Gebauer J. *Slovník staročeský. 1903–1916* / J. Gebauer. — Praha. D. I — 1903, D. II — 1916.

Polivka G. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1895.

S. IV+308 / G. Polivka. // Archiv für slavische Philologie. — 1899. — Т. XXI. — С. 263–270.

Polivka G. Рец.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов, 1897. II+390 / G. Polivka. // Archiv für slavische Philologie. — 1899. — Т. XXI. — С. 273–285.

Slownik jezyka polskiego / Samuel Linde. Т. 6. — Warszawa : Drukarnia Xsiezy Pijarow, 1807–1814.

Volkov Th. B. D. Hrintchenko, Etnograficheskie materialy, etc. (Matériaux ethnographiques recueillis dans le gouv. de Tchernyov et ses limitrophes), 2 vol. Tchernyov, 1895–1896 / Th. Volkov // Revue des traditions populaires. — 1897. — Tome XII. — № 2. — P. 123–124.

Наукове видання

НАТАЛІЯ ДІЧЕК
ОЛЬГА КОЛЯДЕНКО

 БОРИС ГРІНЧЕНКО
У ДИСКУРСІ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Монографія

Видання публікується в авторській редакції

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М. М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А. М. Даниленко*
Над виданням працювали *В. І. Скрябіна*

Підписано до друку 00.00.2024 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 0,00. Наклад 00 пр. Зам. № 0-00.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка.
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.